

Bíró Friderika

A szegek világa

Göcsej néprajza a 18–20. században

Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága

Bíró Friderika

A szegek világa

Göcsej néprajza a 18–20. században

A fényképeket

Bíró Friderika (1970),
Deim Péter (2002),
Gönczi Ferenc (1900–1910),
Káldy Mária (1999),
Mészáros T. László (1984–2003),
Sági János (1908),
Serényi Árpád (1930),
Szentmihályi Imre (1941–1964),
Zolnay Eszter (1966) készítette.

A rajzos illusztrációk

Sabján Tibor munkái.

A könyvterv, tipográfia, nyomdai előkészítés

Mészáros Róbert munkája.

Címlap: Göcseji falurészlet, 1936.

Némethy Béla (1897–1984) színezett fametszete.

A kötet megjelenését támogatta

a Nemzeti Kulturális Alapprogram Múzeumi Kollégiuma,
a Zala Megyei Közgyűlés,
a Zalaegerszegi Kulturális Örökségéért Közalapítvány.

Kiadja a **Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága**

Felelős kiadó: **Dr. Vándor László**

Megjelent 2003-ban

a **Mészi Műhely Kiadó** gondozásában. www.meszi.hu

ISBN 963 7205 31 4

Nyomta és kötötte: Gutenberg Press Nyomdaüzeme

Felelős vezető: **Sisák Mihály**

Előszó

„Engem az a tudat lelkesít, hogy a magyarság egyik néprajzi szempontból legérdekesebb népe hagyományainak örökbecsű kincseit fogom megmenteni... Ha ez a tudat nem lelkesítene, nem áldoztam volna e tanulmányomra úgyszólván minden időmet, nem költeztem volna rá sajátomból... Tudtam és tudom, hogy ha én e vidék néprajzi anyagát össze nem gyűjtöm, az örökre el fog veszni, mert ily fárasztó munkára nem fog vállalkozni senki.” Közel száz éve írta Gönczi Ferenc néptanító ezeket a sorokat, miután majd tíz éven át többnyire gyalogosan bejárta Göcsej és Hetés mintegy 125 faluját és befejezte hatalmas művét: Göcsej és Hetés vidékének és népeinek leírását. Könyve 1914-ben jelent meg, és azóta nem készült a tájegységről hozzá hasonló mélységű, átfogó munka.

Göcsej egyike azoknak a magyarországi tájaknak, amelyeknek lakói a honfoglalás óta folyamatosan egy helyen és együtt laknak. Annak ellenére, hogy az itt megtelepedett nép élete az évszázadok során azonos történelmi és gazdasági körülmények között zajlott, hogy paraszti kultúrájuk többnyire azonos szinten mozgott, Göcsejt mégsem igen tekinthetjük elütően vagy kiugróan különálló tájegységnek. A táj a nyugat-magyarországi Alpok alji erdős és dombos vidék vonulatába tartozik. Mind a göcseji településformák, mind a terület faépítkezése, lakó- és gazdasági épületeinek változatai, de gazdálkodásának egyes módjai, gazdasági és háztartási eszközei és használati tárgyai is ennek a tájnak a sajátosságait hordozzák. Göcsej paraszti kultúrájának bemutatásánál tehát nem hagyhatjuk figyelmen kívül a közeli Hetés, Őrség és Hegyhát, de a távolabbi szlovén és osztrák dombvidéki területek néprajzi vizsgálatát sem. A szóban forgó területeken a hagyományos paraszti kultúra és életforma többé-kevésbé azonos utat járt be, felbomlása is csak néhány évtizedes eltolódással, a 19. század második felében kezdődött el. Vizsgálataink alapján azonban úgy tűnik, hogy közülük éppen Göcsej paraszti kultúrája maradt fenn legtovább. Göcsej sajátos, a környező vidékektől mégis eltérő karaktere történelmi múltjában, különböző múltú és jogállású társadalmi csoportjainak (jobbágyok, kismesek) korán kialakult és századunk elejéig tartó, egyidejű elkülönülésében és együttélésében keresendő.

Gönczi könyve azért alapvető forrásmunka, mert ő a táj hagyományos anyagi és szellemi kultúrájának átfogó képét örökítette meg épp a nagy váltás előtti pillanatban: a 20. század fordulóján. Abban az időben, amikor a polgári fejlődés itt is elindította a paraszti életforma átalakulását. Ez a kis könyv így szükségképpen épült Gönczi művére. Ám több is annál, hiszen összefoglalja mindazokat a tudományos eredményeket, amelyeket a század eleje óta Göcsejről a régészet, néprajz, történet- és nyelvtudomány napjainkig feltárt, megfogalmazott. Gönczi összefoglalását részint abban lépi túl, hogy a régészeti és történeti eredmények felhasználásával megpróbálja a tájegység középkori kialakulását, fejlődését felrajzolni, Göcsej társadalmát a történetiség jegyében és szellemében elemezni, a levéltári források alapján pedig a nagyszámú kismesesi réteg és a jobbágyparaszti társadalom 18–19. századi életformáját rekonstruálni. Ugyanakkor a hagyományos paraszti gazdálkodást és életmódot is történeti folyamatában törekszik bemutatni, és megkísérli érzékeltetni azokat a nagy horderejű és messze ható változásokat, amelyek Göcsej tradicionális paraszti kultúráját meghatározták, illetve e kultúra felbomlásához vezettek.

Göcsej című könyvem előszavából valók ezek a mondatok. A 15 évvel ezelőtt írt könyv most „A szegek világa – Göcsej néprajza a 18-20. században” címmel új, átdolgozott és bővített kiadásban jelenik meg. A könyv célja azóta sem változott: szeretné bemutatni Zala megye egy szelete, a Göcsej és annak környéke falusi társadalmának történetét, tárgyi kultúráját, életét, életmódját. A könyv fejezetei közül egynéhány szövegében-tartalmában nagyobb módosítás nem történt. Más fejezetek azonban átrendeződtek, lerövidültek, vagy éppen kibővültek. Kibővültek többek között a régészet, a történettudomány, a néprajztudomány legújabb, az elmúlt 15 évben végzett kutatásainak eredményeivel. Egy-egy téma is kiegészült. Így például, míg az előző könyvben a Göcsej népi építészetét taglaló fejezetben kizárólag a jellegzetes faépítkezésről írtam, most a sövény, a föld-, a kő- és a téglépületek bemutatása is sorra került. „A ház és az udvar” című rész-

ben a portai építményeket, szőlőhegyi hajlékokat, falubeli közösségi épületeket is más szempontok alapján tárgyalom, mint korábban. „Az otthon és a család” című „nagyfejezetben” például új megvilágításba kerül a házbelső, a lakás és az életmód is. E két új rész más vonatkozásban is eltér az előzőktől. Ezekben ugyanis sok régies szövegű leírás és számos, a mi fülünknek meglehetősen idegen, régi hangzású, századokkal ezelőtt írt jegyzékekből, könyvekből, iratokból idézett szó, szöveg olvasható. E régi írások különös világba vezetnek az olvasót. Átallunk bepillantunk paraszti módon élt nemesek udvarába, házaiba, jobbágyok lakásaiba, ott sétálunk szobáikban a bútorok között, szinte velük együtt élünk.

„A szegek világa” című könyv beleillik az utóbbi másfél évtizedben megjelent, a térség történetét, régészetét, néprajzát, kulturáját taglaló kiadványok sorába. Valóban egyre szaporodott azoknak az egyedi és összefoglaló műveknek a száma, amelyek az elmúlt évek tudományos kutatásainak eredményeként jelentek meg. Sok település-monográfiát is kiadtak. Söjtör... Kehida... Zalavár... Egervár... Szentgyörgyvölgy... Lovászi, egy-egy jelentős zalai település... egy-egy könyv a „száz közül”; Csesztreg... Zalavég... Zalalövő... Zalakaros... Rédics, egy-egy falutörténet a zalai aprófalvak és nagyobb települések sorából. Közülük néhány a „történeti Göcsej” falvainak történetéről szól, más könyvekben távolabbi zalai területeken fekvő falvak történetét olvashatjuk. Mégis egy közös szála lehet felfűzni ezeket a könyveket. A láthatatlan „közös szál” Dunántúl nyugati határvonala. Egy hosszú, elnyúló széles sáv, amelynek történelme ezer éven át hol azonos körülmények között, hol más-más síkon formálódott, népének tárgyi világa azonban alig mutat eltérő vonásokat. Egy-egy kis-régió, ún. mikro-táj jellegzetes, sajátos vonásaival ugyan beékelődik e határvonalba, a térség hagyományos népi kulturája mégis sok tekintetben egységes képet mutat, hiszen – ahogy már bevezetünk elején írtuk – az is hasonló utakat járt be a 19–20. század fordulójáig.

Talán Gönczi Ferenc is érzékelte az átalakuló paraszti életforma első jeleit, és talán azt is felismerte, hogy az egységes századfordulói göcseji népi kultúrát a későbbiekben már senkinek sem lesz módjában úgy bemutatni, ahogyan azt ő még megtehetette. Gönczi nemcsak néptanító volt, de igazi etnográfus is, sőt „...több volt, mint etnográfus... Népeért és nemzetéért aggódó magányos próféta volt, akinek a vállain ott feszült egy szent ügy szolgálatának palástja... aki hosszú esztendőkön keresztül zarándokolt népe között, hogy hírül hozza, ha már fönt elveszett is a magyarban a magyar, lent a mélyben, az avarban élnek még a százados ízek... Ha már halotti ruhában is jár ez a nép – ahogyan utolsó zarándokútjáról hazatérve mondta –, legalább az emléke maradjon fenn műveiben, hogy ez a nép is élt valamikor. Élete és műve olyan volt, mint a könyvbe préselt szagos menta”. Ha a megfogalmazás kissé patetikus is, ám Kanyar József mondatai ma is megszívlelendő igazságokat hordoznak. Akár a népi kultúra időálló értékeiről, akár az évszázados hagyományok felszámolásáról beszélt is. Mert ezt is a Gönczit búcsúztató Kanyar József mondta 1948 novemberében: „... a könyvbe préselt szagos menta jó illata még akkor is velünk marad, ha elsárgulnak és széjjelhullottak a könyv lapjai”. A nagy mű lapjai, ha azóta megsárgultak is, szét nem hullottak. Nem hullottak szét, hiszen a könyvet újra kiadták. 1996-ban a Zalaegerszegi Városi Művelődési Központ mindenki öröme és meglepedésére változatlan, hasonmás kiadásban újra megjelentette. Gönczi szelleme a mai napig velünk maradt. Azokkal, akik e nép hagyományos kultúrájának további feltárására és átörökítésére vállalkoztak.

E monográfia szerzőjét is sokan segítették. Mindenekelőtt köszönetet kell mondanom a Zala Megyei Múzeumok igazgatójának, Dr. Vándor Lászlónak, hogy a könyv kiadására vállalkozott. Köszönet illeti Zalaegerszeg Kulturális Örökségéért Közalapítvány Kuratóriumát, a Zala Megyei Közgyűlést és a Nemzeti Kulturális Alapprogram Múzeumi Kollégiumának bírálóbizottságát a könyv megjelenését segítő anyagi támogatásért. Köszönöm a Göcseji Múzeum és a Zala Megyei Levéltár munkatársainak segítségét. Megköszönöm a Szentendrei Szabadtéri Múzeum főigazgatójának, Dr. Cseri Miklósnak, hogy támogatta és elősegítette a könyv megírását. Köszönöm Sabján Tibor kollégámnak a szép és igényes rajzokat, Deim Péternek a szentendrei, Mészáros T. Lászlónak a zalaegerszegi minőségi színes fotókat.

Végül, és nem utolsó sorban köszönet illeti azt a sok göcseji és őrségi parasztasszonyt és parasztembert is, akik az elmúlt évek, évtizedek során tudásukkal és segítségükkel előmozdították e könyv megszületését.

Táj és történelem

„Ej, de göcsejes hel! Ej, e za vidik de csúnya Göcse!” – mondták régen a göcsejiek. De vidéküket nevezték „gacsos”-nak, „gacsibos”-nak, „göcsörtös”-nek is. Az egyenetlen, hepehupás utat „göcsörtös”-nek, „göcsös”-nek is mondták. „Vele hordozza nevit, miét gircsös-görcsös, árkos vüőgyes, ronda, likacsos, sován füődű” – magyarázták a Göcsej elnevezést.

A szó eredetére vonatkozóan máig nem találtak kutatóink megnyugtató magyarázatot. Pedig már a 19. század elején is több, a táj sajátosságaira felfigyelő kutató, tájleíró próbálta a szó eredetét megmagyarázni.

Pálóczi Horváth Ádám, korának kedvelt költője és népköltési gyűjtője, aki az 1810-es években a göcseji Petrikeresztúron telepedett le, műveiben gyakran említi Göcsejt. Zala vármegyének van „egy jókora része, mellyet a hegyes fekvéséért Götsejnek neveznek”. De „görbe ország”-nak is hívta egyik, Kazinczy Ferenchez írott levelében.

Plánder Ferenc novai plébános 1832-ben és 1836-ban két Göcsejről szóló értekezést is megjelentetett a *Tudományos Gyűjteményben*. Plánder, akit Göcsej első tudatos kutatójának tartunk, *Göcseinek esmérte* (1836) című munkájában a következőket írja: „Mitől vette ezen nevezetet, az adatok hiányában meghatározni felette

nehéz. Vannak, kik ennek eredetét a Göcsei szó ejtésében keresik.” Mások „ezen nevezetet Göcseinek agyagos hegyeitől és ezen az esztendőnek minden részein létező hankos, vagy mint Göcseiben mondják, göcsörtös útaitól származtatják, mivel van göcs gyökszavunk, melly csomót, hankot jelent, Göcseiben pedig az utak annyira tele vannak göcsökkel, hogy a’ ki itt sebessen haladni kívánna, egy Sebészt, ki érvágó vasát szünetlen kezében tartsa, Bognárt és Kovátsot, ki szekerét minden negyed órányi haladásban kiigazítsa kéntelenítetnék magával hordozni.” A *Zala Vármegyei Göcsei szóejtés* című írásában ekképpen magyarázza a szó jelentését: „Göcsörtös: töret-

1. Lickóvados látképe, 1962.

len hantos 's igen rázós út, ez talán Göcs-ből származott, melly annyit tehetett mint: hegy, domb, vagy hant, innen Göcsej hegyes, dombos vidék.”

Azután közel egy fél évszázadig nem hallunk Göcsejről, és csak a 19. század végén kezdik újra felfedezni nyelvészeink, néprajzosaink, történészeink.

A Göcsej szó eredetének magyarázata továbbra is behatóan foglalkoztatta kutatóinkat. Voltak, akik képtelen, szinte elfogadhatatlan elméleteket gyártottak. Egyesek a Karintia hegyes, sziklás vidékén fekvő Gottscheitől származtatták, mások azt tartották, hogy a német Gott Scheibtől (Isten őrizz) maradt ránk. Ezt azzal magyarázták, hogy „ausztriai német borkereskedők régen sűrűn keresték föl e bortermelessel kiválóan foglalkozó vidéket, s ittjártukban a nagyon rossz utakra célozva felkiáltottak: Gott schei! Ez ütötte volna meg

az idegen szót felkapni szerető göcseji ember fülét annyira, hogy vidékét – gúnyból – Göcsejnek keresztelte el. Ez egyszerűen tréfás ötletnek vehető” – írja Gönczi Ferenc.

Voltak olyan kutatók, akik a göcseji nép származását vizsgálva boncolgatták a szó keletkezését. Vámbéry Ármin szerint, aki a magyar nép török eredetét próbálta kutatásaival igazolni, a Göcsej szó a török „göce” (nomád) szóból fakad és egykori lakóinak eredetére és életmódjára utal. Mások a székely és Erdély szavakkal állítják párhuzamba, s a göcs-elvéből, vagy a Göcs-helyből származtatják.

Pais Dezső nyelvtudós kutatásai során arra a következtetésre jutott, hogy a „göhely” szóból származik, amelynek árkos, vízmosásos hely a jelentése.

Göcsejt régen tréfásan Girgáciának is mondták, Gönczi Ferenc szerint azonban csak „az ott lakó s környékbeli értelmiség” hívta így és e szó „egész valószínűséggel a Göcsej szó gúnyos latinizálása” – írja. Ezt a kifejezést maga a göcseji nép soha nem használta. Girgácia, többek szerint, a meseirodalomból jól ismert Bergengócia szó alakváltozata, ami távoli, elképzelt vidéket, nem létező birodalmat jelent. Dömötör Sándor néprajzkutató úgy magyarázta, hogy Girgácia a Vas megyei Őrség tréfás neve, amit a pápai kollégiumból küldött legátusok neveztek így. A kifejezést korábban a „Kerka forrásvidékére, később azonban az Őrségre is, a Göcsejre is alkalmazták... Hasonló hangzásánál fogva az Óperencia-, Bergengócia-féle szavak csoportjába került, mivel az ország legszélén lévő vidéket, az ismert világ szélén, perifériáján levő országrészt jelentette” – írta.

Valószínű tehát, hogy a tájszó eredete „a göcs, göb gyökszóba nyúlik vissza, mindenképpen a táj jellegéből fakadó földrajzi név”. És így elfogadhatjuk a göcsejiek magyarázatát is.

Hol is van Göcsej, melyik és milyen területet nevezünk Göcsejnek, s kik a göcsejiek?

Láttuk, mennyiféle-fajta vélemény, magyarázat alakult ki a Göcsej szó eredetét illetően. Nem kevesebb gondot okozott a kutatóknak a terület körülhatárolása, népe, lakói eredetének vizsgálata.

Göcsejnek nevezett tájegységünk a Zala, a Kerka és a Válicka patakok közötti dombvidéken terül el. Pontos határvonalát nem lehet meghúzni, jól lehet a 19. századi tájleírások, a korabeli kutatók, a néprajz-, a régészet-, a történet- és nyelvtudomány művelői egymástól eltérő kritériumok alapján igyekeztek körülhatárolni. Voltak, akik csak a szorosán vett „szegkek” vidékét nevezték Göcsejnek, mások kiszélesítették a kört, és földrajzi jellegzetességek alapján, vagy pedig etnikai sajátosságok kiemelésével igyekeztek a határokat megvonni.

Annyi bizonyos, hogy más a tájnak a földrajzi és más az etnikai határa, de történetének, múltjának vizsgálata során is meglehetősen nehéz, sőt nem is lehet elkülöníteni Göcsejt a környező területektől.

Göcsej területfogalmának a kérdését és az ezzel összefüggő véleményeket Szentmihályi Imre néprajzkutató vizsgálta behatóan. Kutatása eredményeit több tanulmányban összegezte. Mi is az ő nyomdokain indulunk el.

Göcsej korai írásos említése egy 1689. november 7-én Egerszegen kelt levélben található. A levelet Gyöngyösi Nagy Ferenc egerszegi várkapitány írta gróf Batthyány Ádámnak, a dunántúli hadak főkapitányának. A kanizsai török elleni katonai intézkedések kapcsán Nagy Ferenc kijelenti, hogy „Milej, Bécsfőldé, Kereszt Ur, az az egész Gőböcse mind folyúl vagy on a vágáson” és javasolja, hogy „talán alkalmasabb volna, ha azok a Gőböcseiek erősítenék meg jobban a Vágást, és tartanának helyenként fegyveres őrséget”.

Kétségtelen, hogy ebben a levélben „Gőböcse” tájnévként szerepel. A három település (Milejszeg, Becsvölgye és Petrikeresztúr) Göcsej központi része, Gőböcse pedig ezek összefoglaló neve lehetett. „Maga a nép is úgy tartja, hogy a »szegkek földje« Göcsej elkülönülő központi része, sőt gyakori az a vélemény is, hogy ez a terület az »igazi« Göcsej: maga Göcsej” – írja Szentmihályi.

2. Milejszeg, 1962.

Később a szó személynévként is előfordul. Egy 1699. évi pacsai jobbágyösszeírásban, 1843-ban pedig Zalaapátiban egy jegyzékben találkozunk Göcsei családnévvel. Több zalai faluban például még a mai napig is hívnak Göcsejnek Göcsejből betelepült családokat.

Egy 1769-es osztálylevélben néhány „Göcsei Districtusban” (körzet) fekvő községet említenek. Az iratból azonban nem derül ki, hogy mely községek tartoznak ide. Csak a szegek vidéke, vagy pedig egy tágabb terület.

Pálóczy Horváth Ádám a faluját, Petrikeresztúrt Göcsej központjának tekintette, és 1814-ben ezt írta Kazinczynak: „Keresztúr, 'á hol lakom á' Götsej Tartománynak tsak-nem közepe...” Göcsejt „tartománynak”, „kis vidékének” nevezi. Feltehetően csak a terület központi részét nevezte Göcsejnek – talán ugyanúgy, mint 125 évvel korábban Gyöngyösi Nagy Ferenc meghatározta a „Göböcsét”. Deák Ferenc is megpróbálta behatárolni Göcsejt. „Göcsejnek nevezük szoros értelemben azon vidéket, melly az Egerszegi és Lövői Járásban Szala, Kerka és Válicka folyók között fekszik” – írta 1827-ben Kehidáról Vörösmarty Mihálynak.

Plánder Ferenc 1832-ben a göcseji szóejtésről írott munkájában a területről csupán csak annyit ír, hogy a tájegység „Zala Vármegyének nyugati része, melly Göcseinek neveztetik...” A *Göcseinek esmérte* című, 1838-ban megjelent írásában pedig már hasonló határokat húz, mint Deák: „Zala Vármegyének dél hajlati része, mellyet napkeletről és délről Váliczka, napnyugotról Kerka, északról a' Szala folyók határoznak, átalányosan Göcsei nevet visel.” Plánder megjegyzi, hogy a „Göcsei szóejtés nem egyedül a fentebb említett folyók által zárt vidéken, hanem azon kívül is, legnagyobb különöséggel a megyének egész nyugati részén a' Haza határán beszéltek”. Később pedig így folytatja: „Mostanság Göcsei két Mező Várost 112 nagyobb kisebb helységeket és pusztákat, ezekben 23 177 lelkeket számlál.”

3. Mély hegyi út Zalabesenyő határában, 1962.

Mint az előbbiekből kiderül, már a „Göcsej-kutatások” megindulása idején voltak olyanok, akik Göcsej határait csupán néhány falu, az ún. szegek vidékére, vagyis – mint később látni fogjuk – egy kisnemesek által lakott tömbre korlátozták. Mások bővítették ezt a szűk határt, és nyelvjárási sajátosságok, majd földrajzi, történeti, később pedig etnikai jegyek figyelembevételével szorították-tágították határait néhány folyó, patak közé.

Gönczi Ferenc volt az első, aki az eddigi vélemények és saját kutatásai alapján számunkra is elfogadható határokat állapított meg, noha tudjuk, és nem győzzük eléggé hangsúlyozni, hogy az etnikai-néprajzi jelen-

ségek jóval túlnyúlnak a tájegységeknek nevezett területek határain, és ezeket csak egymással való összefüggésben lehet megvizsgálni. Megfogalmazása szerint: a „romboid alakú” Göcsej Zala megye nyugati felén, közel a határhoz terül el. A tájegység természetes határa északon a Zala folyó Zalalövő és Zalaegerszeg közötti szakasza. Keleten a Pusztamogyoródtól északnak folyó Válicka-csatorna és a szintén Pusztamogyoródtól délnek folyó Válicka patak határolja. Déli határa a Cserta patak és a Kerka. Nyugati részén a „Lentitől északra futó megyei, azután a Varasd-pozsonyi országút”-at (ma 86-os út) tekintette a határnak. Gönczi ezt a folyókkal és utakkal határolt területet kibővítette és hozzávetette azokat a falvakat, amelyek szerint „többé-kevésbé göcseji szokásokat gyakorolnak”. Az így kibővített terület a 19–20. század fordulóján „89 községet és 117 pusztát” mondhatott magáénak.

A Göcsejbe látogató, bárhonnan közelíti meg a vidéket, különös, vadregényes tájon utazhat végig. A kanyargó, meredek utak erdőkkel borított dombvidékeken futnak, s azonnal feltűnik a szemlélőnek a sok-sok patak, forrás, szakadékos vízmosás, ami ezeket a dombokat sűrűn felszabdalja. Imitt-amott lapos, sík tájak is előtűnnek, majd felkapaszkodva újra a dombra, az út kisebb-nagyobb házcsoportokon, meredek utcás

falvakon halad keresztül, és lankás, szőlővel, gyümölcsfákkal beültetett domboldalak mentén visz tovább. Majd újra előtűnnek a mezők, a szántók, itt-ott egy-egy facsoport, s közelebb-távolabb szelíd erdőkkel borított meredek domboldalak tekintenek felénk.

A göcseji dombok valójában az Alpok keleti nyúlványai, magasságuk 200–300 m között mozog, legmagasabb csúcsa a Kandikó (302 m). A dombvonulatokat különféle irányú törések rögökre tagolják. Az észak felé meredek parttal végződő rögök dél-délnyugat felé lankásan elsimulnak. A meredek dombok között széles, laposan elnyúló völgyfenék terül el. A dombok felszínét vöröses, agyagos-márgás talaj borítja. A sík rétek, mezők áradmányos, jól termő területek. Néhol a Zala mentén előfordul az ún. levantei kavics, de vannak homokos területek is, amelyekre még a dülönevek is utalnak: „Homoki erdő”, „Kishomoki láp”.

„Göcseinek éjszaki része átaljában hegyes, hegyei sárga agyagból és csak néhol köves homokból állanak. Novánál a hegyek hajlani a' vidék kinyílni 's mind inkább vidámabb kezd lenni, úgy, hogy Páka tájékát, melly Göcseinek déli része, ronának, de szinte kiesnek is lehet mondani” – írja Plánder Ferenc a 19. század elején.

A folyókkal határolt Göcsej belső területe is forrásokkal, patakokkal át- meg átszótt vidék. A dombok tövében előbukkanó bővizű források szüntelenül táplálják a völgyekben folydogáló patakokat. Nem csoda, hiszen a terület országunk legcsapadékosabb vidéke, az évi (800 mm feletti) nagy esőzések bőven táplálják a vizeket. A források, patakok érthetően mind a dombok alján, a hegyek tövében fakadnak, vagy a domboldalak alsóbb részein buggyannak elő. A dombtetőkön viszont mélyen rejlik a víz, sok-sok gondot okozva az itt megtelepülőknek. A vízfolyásoknak csekély az esésük, s tavasszal, hóolvadáskor vagy nagy esőzések idején kiáradnak, elöntik a lapos, mély völgyeket. Ekkor ezek a folyók, mellékfolyók és patakok környéke ingoványos, posványos, maszatos berekké válik, benőve fűzfával, náddal. Ilyenkor még ma sem lehet egykönnyen átjutni ezeken a területeken.

A régi mocsarak, ingoványok neveit ma is őrzik a fennmaradt határelnevezések, így például Kustánszeg határában a „Halastómezző”, a „Nagyberek”, Bazitán a „Tókasűrű”, ahol a kenderáztató tókák voltak, Sárhidán a „Fűzfavölgy”, de itt is voltak kenderáztatók a „Tókás fölötti lap”-on, de van „Vízállás”, „Tómellék”, „Csikaszerű”, „Nádas”, „Sásos” és még sorolhatnánk hosszan.

Természetesen nemcsak a dombok közötti lápos, mocsaras területek okoztak nehézséget a megtelepülőknek. A folyókkal, patakokkal átszótt laposabb vidékek lakói is szüntelenül küszködtek az áradásokkal, a lápokkal, mocsarakkal. Lenti határában például a Kerka régen annyira kiöntött, hogy környéke két kilométerre is víz alá került. A „Berekdülő”-ből, a „Mocsárosgyöp”-ből ilyenkor „térdig süppedékben járva kellett a szénát rudakon kihordani”.

Voltak azonban olyan területek, ahol már a 18. században történtek kezdeményezések a „kártékony vizek megrendszabályozására”. Söjtör, Tófej, Bak térségben pedig a környék legnagyobb földesura, gróf Széchenyi István az 1820-as években „hidraulikai plánumot” készíttetett. 1834-re egy Hamar Ferenc nevezetű „berek-metsző” 10 emberével megépítette a tervezett csatornát, amely Söjtör és Tófej rétjeiről elvezette a felgyülemlett vizet.

A falvak egy részét a megyén áthaladó postautak és országutak kötötték össze. A 18–19. század fordulóján viszonylag jól kiépített, kavicssal vagy murvával megszórta, olykor dorongokkal s rőzsével erősített postautak vezettek Csáktornya felől Lendván, Baksán át Lövőre, s onnét Vas megyébe. Szintén Csáktornyából indult a Nagykanizsán át, Hahóton keresztül futó Zalaegerszeg–Zalabér, Sümeg felé haladó postaút. Országutak és oldalutak is át meg átszótták a Zala megyei térséget. Ezek leginkább egy szekér szélességű, többnyire agyagos földutak voltak, néha mocsárfoltokon haladtak át, vagy vizesárhokot átívelő fahidakon, esetenként kő- és téglahidakon mentek keresztül. Az egy-egy útszakaszon a járást szakadékok, völgyesorosok

4. Kávási utca, 1959.

nehezítették. A Kerkán, a Zalán erős fahidak íveltek át, amin szekerekkel is lehetett közlekedni. Esős, rossz idő esetén azonban az anyagos földutak járhatatlanok voltak.

A dombokat borító hatalmas erdők faállománya igen változatos. A különféle fafajták már a régmúlt időkben is léteztek területünkön, de arányaik változtak a századok folyamán. A Göcsej erdeiben nőtt fafajtaokról már a középkortól vannak ismereteink, ezekről részben a ma is élő földrajzi nevek, részben a középkori írásos források számos adatot megőriztek számunkra.

5. Régi göcseji út. Böde, 1958.

Csonkahegyhát határdűlői között például ott találjuk a „Nyáros”-t, a „Ritka tölles”-t, a „Gesztenye hegy”-et, a „Magyaros”-t, Kustánszegen a „Gyertyán-ági rét”-et, a „Kerek-tölle-sű”-t, a „Bükkfaji hegyhát”-at, Becsvölgyén a „Nyíres”-t, a „Nyáros dűlő”-t, a „Berkenye faji dűlő”-t, de van „Körös fenyves”, „Bodzás-völgy”, „Kis-cser”, „Cseresznye-parti oldal”, Szentkozmadombján „Rekettyés”. Szinte nincs olyan falu, amelynek határában valamelyik dűlőt, dűlőrészt ne egy-egy fafajtaról neveztek volna el. A középkori határjárások irataiból pedig kitűnik, hogy a legtöbb erdőben bükk- és a tölgyfa nőtt, de a cser-, a gyertyán-, a hársfát is említették. Területünkön a középkort követő századokban is a bükk és a tölgy játszott vezető szerepet, annak ellenére, hogy a földrajzi nevek között a bükk mellett a fenyőfával kapcsolo-

latos nevek kerültek többségbe. A dombságokat ma is bükkösök jellemzik, de a középkori nagy tölgyesek helyére már fenyvesek nőttek. Ez a változás a földművelés következménye. Mint majd a későbbiekben látni fogjuk, a térség a parlagoló irtásos gazdálkodás övezetébe tartozott. A régi irtások nyomai a mai napig láthatók.

Pländer Ferenc így jellemezte a tájat a 19. század elején: „Van szép szőlő hegye, közep termékenységgű tágos mezeje, kristály vizű forrásokkal bővelkedő buja rétjei, és mintegy 9000 holdra kiterjedő mindennemű fákkal bujálkodó rengeteg erdeje, mellyben különféle vadak, különösen számos őzek, nagyobb alkotású nyulak tartozkodnak, és a Gombának minden neme bőven meg terem. Ezen szélesen kiterjedő erdőnek közepén lévő egyik hegyháton... száz esztendő bükkös emelkedik az ég felé... A gyümölcsből Göcseit szinte dúsnak lehet mondani, terem itt válogatott nemű jó ízű nyári és téli alma, körtvély, a' baracknak sokféle fajtái, nagy mennyiségben dió, és kivált szivva...” „A jövődóvel 's onokával mint sem törődő birtokos Göcseinek északi részén erdejét már annyira kipusztította, hogy mostanság ott, honnét nagy atya épület fáját hordotta, konyháját tűzifával ellátta, egyedül néhány nyír és gyalog fenyő bokrokat láthatni, de mind e' mellett is Göcsei még soká nem lát fából szükségét.”

Az itt leírt természeti viszonyok alapján fogalmat alkothatunk arról, hogy az előnyös adottságok mellett milyen sok gondot és nehézséget is okozott a víz, a láp, a domb, az erdő az ide települőknél. A völgytalpakat az áradás veszélye, a fennsíkokat, dombtetőket a vízhiány tette megtelepülésre alkalmatlanná. A rossz, terméketlen talaj, a terepadottságok, az erdők nem kedveztek a földművelésnek, a nagy kiterjedésű erdők és legelők az állattartás kibontakozását segítették elő. Az erdők és vizek kínálta egyéb lehetőségek (gyűjtögetés, halászat, vadászat) pedig megkönnyítették a megélhetést.

Zala megye általunk vizsgált vidéke az időszámítást megelőző és az azt követő évszázadokban többé-kevésbé folyamatosan lakott terület volt. Zala megye régészeti feltárása a 19. század 90-es éveitől csak bizonyos fokú, kisszámú leletmentésre, kisebb-nagyobb feltárára korlátozódott. A feltárt szórványleletek, kőeszközök, kerámiatöredékek azt mutatják, hogy a neolitikum népessége a göcseji területeken kedvező feltételeket találhatott a megtelepedésre. A közel száz lelőhelyet kimutató őskori kataszteri térkép meglehetősen sűrű településhálózatra utal. A szeged vidékén végzett terepbejárások vizsgált leletei alapján feltételezhetjük, hogy a szálláshelyek a nyílt völgyek nehezen védhető lapos dombjain helyezkedtek el.

Igen jelentős késő rézkori emlékegy került elő az ötvenes években a becsvölgyi őskori telepéből. A nagyméretű és díszes őskori álló szoborból ránk maradt töredéket a becsvölgyi női idolként emlegetik. Ebből az időből származnak a Göcsejtől távolabb fekvő Csáfordon talált anyagkorongok is.

A későbbi őskori kultúrák népessége sem hagyta lakatlanul a megye területét. A kora és késő bronzkori időkből és a vaskorból való leleteink azt mutatják, hogy ha csak foltokban is, a terület végig lakott volt.

Egyedül a középső bronzkor és a kora vaskor leletei nem ismertek. A későbbi időkből a keltákat emelhetjük ki, akik a megye egész területét benépesíthették. Sűrűn lakott kelta telepeket tártak fel régészeink Dél-Zalában, de Zalaegerszegen, Zalaszentgróton és Zalaszentmihályon is kerültek elő kelta temetők. Eddig 15 lelőhelyen, összesen 28 házat tártak föl a kelta településeket kutató régészek. Egyesek szerint ez a népesség megéri a római hódítást (i. e. 12.). A szegek vidékéről feltűnően sok római kori leletanyag került elő. Müller feltételezi, hogy ez az eldugott, nehezen megközelíthető dombvidékeken megtelepedett népesség főként az őslakosságból került ki. Az itáliai eredetű romanizált telepések inkább a megyén átvezető jelentősebb utak mentén, Zalalövő, Zalabaska, Becsehely környékén találtak új otthonra.

A megye népvándorlás kori történelméből csupán annyit tudunk, hogy a germán és avar népelemek alig szállják meg a területet. Régészeti emlékenyag a 8–9. századból Bezeréd, Pókaszeptek és Nagypáli térségéből került elő. Történeti forrásainkból tudjuk, hogy a 860-as években a Zala mocsarai között egy szigeten erődített, morva alapítású frank város épült a göcseji nép történetében később jelentős szerepet játszó Zalavár helyén. A mocsaras, erdős vidékek germán népessége azonban igen gyér lehetett, és a Dunántúlt a 9. század végén – még a magyarok jövétele előtt – ért sorozatos pusztulások következtében teljesen el is tűnt. Az újabb régészeti és művészettörténeti vizsgálatok azonban arra is felhívják a figyelmünket, hogy a honfoglalást közvetlenül megelőző frank fennhatóság központja feltehetően itt volt Zala megyében. Egyes feltételezések szerint a 10. század végén meginduló magyar egyházszervezés itt olyan hagyományt örökölt (például a 9. században épült templomok), amely hatással lehetett a hazai kereszténység kezdeteire. Tudjuk azt is, hogy a 6. század első felétől a Balkán felől viszonylag nagyszámú szláv népesség szivárgott a területre, bár ezek az avarok megjelenésekor a nyugat felé haladó folyóvölgyekbe és a keleti Alpok vidékére húzódtak, szórványok azonban későbbre is maradhattak. Valamennyi szláv lakosság még a honfoglalás idején is kimutatható, elsősorban a Balatontól északra és délnyugatra eső területeken.

Az utóbbi másfél évtizedben megsokszorozódtak a zalai régészeti ásatások. Mind az őskori, és a későbbi évszázadokból származó új leletek, mind az első ezredvég föld alól előkerült legfrissebb dokumentumai csak megerősítik a korábbi kutatások eredményeit. A középkori és késő középkori időket vallató ásatások során talált település- és épületnyomok, az előkerült tárgyi emlékek pedig egyre közelebb visznek bennünket a korabeli zalai falvak, a házak és azok egykori lakóinak jobb megismeréséhez.

A régészeti és történeti kutatások alapján feltételezhetjük, hogy a Göcsej központi részét, vagyis a szegek vidékét alkotó terület ekkor szinte lakatlan volt, de a körülötte fekvő tájakon a magyarok apróbb szláv és avar szórványokat találtak. E szórványos népelemekre, a krónikákban megőrzött hagyományok mellett, ma már jóformán csak a magyarság nyelvében fennmaradt nem magyar elnevezésű földrajzi nevekből lehet következtetni. Ugyanis a területünkön ismert régi folyó- és helynevek csak úgy maradhattak ránk, hogy ezeket az itt megtelepülő magyarság elődeitől átvette. A Tárnok, Nova, Ederics, Dobron, Dobronak, Zebecke, Válicka, Cserta, Kerka, továbbá a Kutica, Bali, Lipán, Balaton, Zala – mind szláv eredetű nevek.

„Kézai Simon mester, aki a 13. század végén írta meg a magyarok történetéről szóló munkáját, azt mondja, hogy a hét kapitány, régi magyar nevének hadnagy (törzsfő) közül Verbulcsú (Verbulchu) a Balaton körül telepedett le, Bulcsú Kál harkának volt a fia, tehát – Somogy, Zala és Vas megyék területét az a törzs szállta meg, amelyben ekkor már a harkanemzetség örökletessé vált” – írja Holub József.

Az előnyös földrajzi környezet, a közeli dombok, de a Balaton is jó lehetőségeket kínált a megtelepülőknek. Honfoglaló eleink főként ősi foglalkozásuk, a téli-nyári szállásváltáson alapuló legelőgazdálkodásos állattartás folytatásához találtak megfelelő környezetet. A megye területén megtelepedett nemzetségeknek nagyszerű téli szállást nyújtott a Balaton vidéke, ahol téli halászatot űzhettek, tavasszal pedig, amikor a Zala vize előntötte a Zala völgye nagy részét, ott voltak a nyugati dombok kítűnő legelőkkel. A földművelés lassú terjedése és az állattenyésztés bővülése azonban mindinkább helyhez kötötte a megtelepülőket. Feltételezhetően Göcsej vidékét a honfoglalás utáni időkben szállta meg a magyarság. Régészeti adataink szerint biztosra vehetjük, hogy a szegek vidékén a betelepülés a 10. század végén indult meg.

Az országnak a délnyugati része, a már említett szórványnépektől eltekintve, szinte lakatlan volt, a nyugati országhatár és a Zalától keletre eső lakott részek közötti „holttér” a gyepük és a gyepűelve (gyepűn túli lakatlan terület) vonalába esett.

Honfoglaló őseink már régi hazájukban is széles, lakatlan területekkel választották el szálláshelyüket a szomszédos népektől. Ezek a sávok biztonságos védelmet nyújtottak a váratlan támadások ellen. Ezt a szokásukat, érthetően, itt a Kárpát-medencében is megtartották, s a honfoglalás után először az északi és keleti határokon, majd a 10. század végén nyugaton és délen is összefüggő határrendszert alakítottak ki.

Az országhatár és a megszállt területek között itt is lakatlan vagy igen gyér lakosságú zóna húzódtott: a gyepűelve. Ezen belül részben természetes akadályokkal, részben mesterséges építményekkel eltorlaszolt

védősáv vonult végig, amelyet gyepűnek neveztek. A gyepűk nagy része járhatatlan erdőség és mocsaras vidék volt. Ott, ahol az erdők kinyíltak, a völgyek kiszélesedtek, a mocsarak pedig átjárhatóvá váltak, torlaszokat építettek ágakból, kőből, fából. Ezek voltak a gyepűkapuk, amelyeket határőrök őriztek, akiket öröknek neveztek. A nyugati határokon lévő gyepűvonal azonban abban különbözött a többitől, hogy megerősített helyekkel volt beépítve. Az örök – úgy tudjuk – már a betelepülés előtt megjelentek nyugati határszélükön, és a gyepűvonal megerősített helyei körül kisebb-nagyobb településeket hoztak létre. A letelepült határőrök feladata az ellenséges támadás felderítése, jelentése és bizonyos fokú feltartóztatása volt.

A határőrszervezet tehát a honfoglalást követő években még a zalai betelepülés előtt kiépült a határvonalon, de a királyság és a várispánságok megalakulása után is, végezve veszélyes és terhes feladatát, tovább funkcionált.

Erre a fontos szerepre az ún. „csatlakozott népek”-ből, a „segédnépekből”, „jövevényekből” válogattak királyaink megfelelő harcosokat. A történeti irodalom szerint ezek zömmel besenyő és székely népelemek

6. Nova, 1930.

voltak. A besenyőknek nem csak itt, hanem a Dunántúl más védelmi határvonalain is jelentős kiterjedésű telepei voltak (Tolna megyei Sárköz, Zala megyei Hetés), a 12. század végére azonban teljesen elmagyarosodtak. Egykori jelenlétükre utal például a mai Zalabesenyő helynév is. Székely határőrtelepekkel viszont szinte valamennyi határszéli vármegye rendelkezett. „Nagyon valószínű, hogy a Kerka vidéki határőreink is az erdélyi székelyekkel azonos nép helyi maradványai, vagy pedig Erdélyből kitelepített székelyek voltak, mert erre mutat a nyelvjárásukban és népszokásukban található feltűnő rokonság” – írja Holub József. Mindezt mai történet- és nyelvtudományunk művelői is megerősítik.

Határőreink szabad harcosok voltak, akik a határvédelem fejében egyéni tulajdonnak számító földet kaptak, amelyet békeidőben művelhettek. A föld után adót kellett fizetniük, s alkalomadtán a király követeit is fogadniuk kellett. A gyepűk, gyepűkapuk építése, javítása azonban már más szolgasorsú népek feladata volt.

A Zala megyén keresztülhúzó gyepűvonal hozzávetőleges irányát Holub József rekonstruálta. A rekonstrukció az öröket és a gyepűket említő oklevelek, a gyepűelvén keletkezett nagybirtokok (Muraköz és a Bánfiak óriási birtokai), továbbá a veszprémi és a zágrábi püspökség határainak ismerete alapján történt. Eszerint a gyepű a Mura Letenyétől délre eső részétől indult északkelet irányba, majd Bánokszentgyörgy térségében északnyugatra fordulva a Kerka mocsaras, lápos árterületén áthaladva Csesztreg és Ramocsa érintésével áthaladt a vasi határon. Innét már a Vas megyei határőrök gondoskodtak az őrzéséről.

A gyepűvonal mentén keletkezett örtelepek neveit főként az „Őr” előnevű helynevek őrzik. Így például a Nova környéki telepek között már a 11. század elején egy Őr nevű falut említenek, amely minden bizonnyal Őrkozmadombja (ma Szentkozmadombja) volt. Egy 11. századi oklevélben említett Márton nevű zalai ör földjei Őriszentgyörgyvölgyéhez közel terültek el. Lövvő (Zalalövvő) falut is eredetileg ijász lövők lakták, ami szintén védelemre (határvédelemre) utal.

Több 11. századi oklevél is említi a határvédelemben igen fontos szerepet betöltő Kerka menti öröket, de a korabeli oklevelek Csesztreg, Hétkutas és Resznek térségéből is jeleznek határőrtelepeket. A gyepűvonal mentén felsorakozó, majd később a gyepűelvekre is behúzó határőrtelepek tehát már a 10. század derekára gyűrűként övezték az országot, s így a megye délnyugati részét. Ez a gyepűvonal többé-kevésbé egybeesik Göcsej már korábban felvázolt délnyugati határvonalával. A szóban forgó és néhol földvárakkal is megerősített sávot – mint láttuk – idegen, de velünk rokon népek őrizték, akik már az államhatárok kialakulása utáni pillanattól, de még a megye, illetve Göcsej területének benépesedése előtti időkben itt éltek.

Ez a gyepűvonal később Szent László déli hódításai miatt elvesztette jelentőségét. A határörtelepek azonban továbbra is itt maradtak és főként a Vas megyei űrvidék határórinek nyújtottak segítséget. A tatárjárás nagyrészt szétzúzta a határőrszervezetet. A határőrök többsége földesúri függőség alatt élő jobbágy lett, másik részük királyi szolgává vált.

A királyság megalakulása után minden lakatlan, meg nem szállt terület a király földje lett, és ezeken a királyi jog érvényesült. Bőven akadtak olyan üres földek, amelyeket a nemzetségek még nem vontak szállásukba, a törzsközi és országos gyepűkön, továbbá a gyepűelven is jócskán maradtak hatalmas lakatlan területek. Így a már korábban megszállt nemzetségi birtokok és a betelepített határórfalvak között is szétszóródva királyi földek feküdtek. A királyi birtokok közvetlenül a királyi udvart és a király gazdaságát szolgálták, és biztosították a királyi jövedelmek nagy részét.

A szétszórt kisebb-nagyobb királyi birtokok ellenőrzésére és igazgatására Szent István egy nyugati mintájú, de mégis sajátosan magyar igazgatási-közigazgatási szervezetet hozott létre. „Arra volt szükség, hogy azok a népek, amelyek a király tulajdonában vagy szolgálatában voltak, kisebb csoportokban igazgatás és ellenőrzés alá vonassanak” – írta Holub József. Országszerte várispánsági központokat jelöltek ki, amelyek a királyi birtokok igazgatási központjai voltak. A történettudomány mai állása szerint, főként Győrffy György kutatásai következtében azonban úgy látjuk, hogy a királyi birtokszervezet központjai nem a várispánságok, hanem az udvarispánságok, melyek termékeiből a királyi udvart ellátták. A várispánsághoz is tartoztak birtokok, amelyek jövedelmének bizonyos része a királyi udvarba vándorolt, más része a várispánság igazgatási apparátusát és katonaságát tartotta el. A várispánság nemcsak a királyi birtokokra, hanem az ország egész területére kiterjedő közigazgatás székhelye volt. „A királyi várispánságok rendszere az államszervezet gerince, a király hatalmának legfontosabb bázisa volt, a kora Árpád-kori magyar állam egyik legjelentősebb intézménye, gazdasági, igazgatási, katonai és bíraskodási szervezetének gerince” – idézzük Borosy Andrást.

Zala megyében Zalavár volt a megye területén élő királyi népek központja, élén az ispán állt. Ő intézte a gazdasági ügyeket, felügyelt a várszervezetbe tartozó népekre. Feladatai közé tartozott a rendfenntartás és a királyi rendeletek végrehajtása. Az adók és különféle szolgáltatások beszedése, de a vásárok jövedelmének és a vámoknak az ellenőrzése is hatáskörébe tartozott. Az ispán vezette a háborúba menő várnépek hadköteles csoportját. Helyettesei az udvarbírák voltak, akik eleinte a bíraskodásban, „később azonban a vármegye mindenféle ügyeinek intézésében segédkeztek neki s akik távollétében helyettesítették is őt. Zalából csak a 13. század elejéről ismerjük az első udvarbírákat” – olvashatjuk Holub könyvében.

A megyei várispánsági szervezetbe tartozó népek két nagy csoportját a várjobbágyok és a várnépek alkották. A várjobbágyok kisszámú, előkelő szabad emberek voltak, akik főleg katonai szolgálatot teljesítettek, közülük kerültek ki az udvarbírák, a nagyobb vidéki kerületek tisztjei, de gazdatiszti, közigazgatási teendőket is elláttak. Voltak persze olyan várjobbágyok is, akik semmiféle tisztséget nem viseltek. Jómódú, előkelő társadalmi helyzetű emberek lévén, két egymástól élesen elkülönülő csoportot alkottak. A „Szent király jobbágyainak”, „jobbágyfiainak” vagy „törzsökös jobbágyok”-nak azok nevezték magukat, akik kiváltságos jogaikat, szabadságukat Szent Istvántól származtatták. A másik csoportba a várjobbágyok alacsonyabb rétege tartozott, akik valamilyen érdem, „elsősorban haditett következtében kerültek szolgáltató, várnépi állapottukból a várjobbágyok közé”. Ezek vagyonilag is alacsonyabb szinten álltak, mint a „született várjobbágyok”. Az előkelő, „született” várjobbágyok a katonai szolgálat fejében örökös használatra kapták földjüket, de emellett kisebb-nagyobb örökölt családi birtokkal is rendelkeztek. A vár földjéből kapott birtok fiúágon öröklődött. Szolgálatot kellett érte teljesíteni, egyébként visszaszállt a várra. Ám a várföldtől független, örökölt családi birtokkal szabadon rendelkeztek. A felemelkedett várjobbágyok viszont újabb birtokot nem kaptak, csak annyi birtokuk volt, mint „várnépkorukban”. A várjobbágyok alsóbb rétegeiből tehát fel lehetett jutni az előkelőbbek közé is, noha ezek életmódja továbbra is paraszti maradt, bár szolgálatuk elsősorban hadiszolgálat volt.

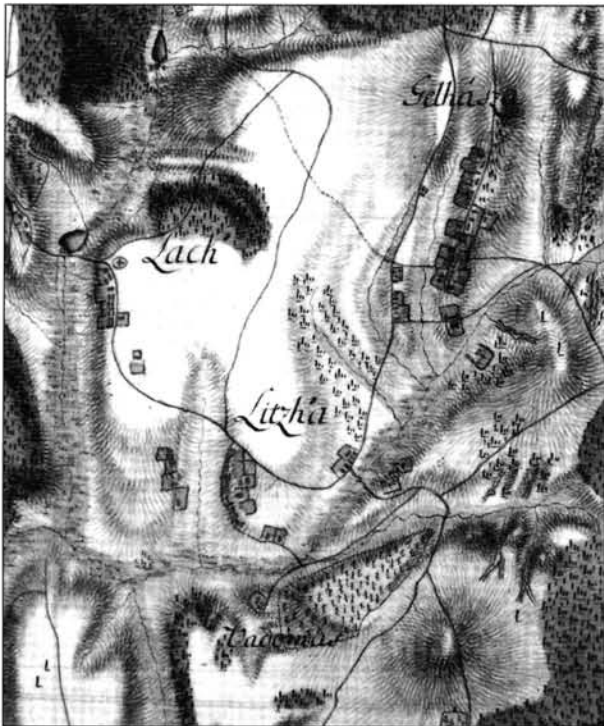
Akadtak olyan várjobbágyok is, akik hősiességükkel, vitézségükkel kitűntek a harcokban. Ilyenkor előfordult, hogy a király az országos nemesek közé emelte őket. Így történet ez a Milejiek őseivel is: 1178-ban III. Béla adott nekik nemességet. A várjobbágyok arra nagyon vigyáztak, hogy érdemtelenül senki se kerüljön közéjük, vagy pedig jogtalanul ne válják ki közülük.

A várjobbágyi tisztségre valószínűleg szabad jogállású magyarokat és segédnépeket alkalmaztak, de megtalálhatóak voltak közöttük szláv etnikumú elemek is, akik a honfoglaló harcok idején meghódoltak.

A várispánságok másik alapvető rétege a várszolgák, a várnépek társadalma volt. Egy részük szintén fegyveresen hadakozott, ezek külön falvakban laktak, mesterségük apáról fiúra öröklődött, és közülük emelkedtek fel néhányan a várjobbágyok soraiba. Másik részüknek az volt a feladata, hogy a várat minden étellel és egyéb szükséges holmival elláttassák. Nekik kellett előteremteni azokat a termékeket, amiket a

vár nem termelő rétegei igényeltek, de a királyi raktárait is részben ők töltötték meg. Rendelkeztek birtokkal is, amit eladhattak, elzálogosíthattak. Legnagyobb részük azonban a királyi vár földjén gazdálkodott, földközösségben művelve a falu határát, de bizonyos szolgáltatásokkal tartoztak a „központ”-nak. Adót és terményadót fizettek, robotmunkát végeztek. Voltak közöttük olyanok is, akik csak bizonyos szolgálatot teljesítettek, mint például a csószók. Zala megyében Csószfaluban laktak ilyen csószók, a falu innét kapta nevét. Zalatárnok neve a királyi uradalomnak és ispánságoknak beszolgáltatott és ott raktározott termékek kezelőinek a lakóhelyére utal. Esztergályhorváti lakosai a fejedelmi (királyi) udvarnak az esztergályosai voltak. Zalaigrice pedig a királyi igricek, mulattatók lakóhelye lehetett. A határok, gyepük torlaszait is várszolgák építették, javították.

A településnevek vizsgálatából azonban nemcsak az itt megtelepült lakosság foglalkozására lehet következtetni. Sokat mondanak ezek etnikumára vonatkozóan is. Priaszó, Dobron, Döbréte szláv eredetű helységnevek, Kis- és Nagylengyel elnevezése is erre utal. Forrásaink alapján ez utóbbi kettő a 11. század folyamán telepített falunak látszik. „A szegeket megszálló népesség alapja eredetileg mohamedán, törökös népesség lehetett többségében: a Komondor család a kun néprévből ered, törökös eredetű az Itemer, Takó, Ruboly, Gógán, Basa és Bán családnév, akárcsak a Becsvölgyének nevet adó Becs... A szegek lakói között szláv eredetű lehetett Milej névadója... vallon eredetű népesség lakhatta Jant...” – olvashatjuk Müller Róbert könyvében.

7. Gellénháza, Lak, Lickó és Vadamos göcseji települések ábrázolása 1785-ben.

A várispánsági rendszer válsága a 12–13. század fordulóján következett be. A bomlás fordulópontja a 13. század derekára tehető. Oka elsősorban a királyi földek eladományozása volt. Királyaink főként a külső hadjáratokban részt vevő harcosoknak juttattak jelentős földeket, amelyek a várföldekből kerültek ki. A várföldek eladományozása II. András korában vált igen nagy méretűvé. Zalai adatok is ismertek ebből a korból. „II. András király a Zala vár földjéből hét ekényi birtokot adományoz Fábiánnak és Vincének, kik orosz, lengyel és német földön bizonyították be hűségüket, birtokaik pedig az Imre király elleni belháborúban elpusztultak” – olvashatjuk Szabó István egyik tanulmányában.

Igaz, hogy II. András utóda, IV. Béla megpróbálta az eladományozott királyi földbirtokokat visszaszerezni, de sem neki, sem a későbbi királyoknak nem sikerült a várispánságok szétesését megakadályozni. Az eladományozott és sokszor jogtalanul elfoglalt földek visszaszerzéséért több-kevesebb sikerrel a várjobbágyok és várnépek is harcoltak. Sokszor közösen is felléptek jogaik védelmében, királyaink azonban egyre újabb adományozásra kényszerültek és így egyre több várföldet húztak ki a várjobbágyok és várnépek talpa alól.

A várföldek eladományozása, majd a visszaszerzésükre irányuló törekvések a szigorúan felépített várispánságok társadalmi szerkezetét is bomlásnak indították. A várispánsági rendszer válsága következtében például sok előkelő és a nemességtől addig sem nagyon messze álló várjobbágy arra törekedett, hogy nemesi jogokat szerezzen magának. 1265-ben egy oklevél arról tesz említést, hogy IV. Béla négy zalai várjobbágyot a királyi szerviensek (királyi szolgálatra kötelezettek) közé emelt. Voltak azonban olyanok is, mint például Heym és Cheyd fiai s rokonai, zalai várjobbágyok, akik azt állították magukról, hogy a királyi szerviensek közé emelték őket, viszont IV. Béla a várbirtokok visszaszerzése idején visszahelyezte őket a várjobbágyok közé. Azokra a várjobbágyokra, akiknek nem sikerült maguknak kiküzdeni a nemesi állapotot, vagy a földesurak hatalma alatt élő jobbágnép sorsa várt, vagy pedig valamelyik nagyúr szolgájává lettek. A hadakozó várnépek közül is sokan feltornázták magukat a nemesség sorai közé, többségük azonban földesúri hatalom alatt folytatta jobbágyi életét. „Az eddigi várföldeken ezután már nemesek és jobbágyok éltek” – írta Szabó István.

A királyi várispánsági szervezet kialakulásának, fejlődésének és felbomlásának folyamatát több okból is szükségesnek tartottuk felvázolni. Zala megye területére szűkítve a kora középkori általános fejlődési vonalat, megállapítható, hogy itt évszázadokon keresztül a határőröknek, a várnépeknek, várjobbágyoknak rész-

ben nemességet kapott, részben jobbágysorba süllyedt utódai éltek és élnek ma is. A sajátos természeti viszonyok, a jellegzetes földrajzi tényezők, a közös történelmi múlt azonban azonos lehetőségeket kínált az itt megtelepedett vegyes jogállású népek paraszti kultúrájának és életformájának kialakulásához.

A királyi várispánságok másik nagy jelentőségű szerepköre a „középkori magyar településhálózat létrehozása” volt – idézzük Szabó Istvánt. Ennek viszont a zalai Göcsej településhálózatának kialakulásában és fejlődésében lett igen jelentős, mondhatni meghatározó szerepe.

Említettük, hogy már Zala megye betelepülése előtt is léteztek a területen kisebb-nagyobb települések. Ezek részben a gyepű előtti korszak népeinek, részben a céltudatosan telepített gyepűőrök telephelyei voltak. A 12. századi okleveleinkből azonban megtudhatjuk, hogy ekkorra már a várföldek jó része sűrűn lakott területté vált. Ezeken a településeken a várjobbágyok és szolgálai, de különböző szolganépek is laktak és gazdálkodtak. Természetesen más telepések és bevándorlók is megtelepedtek a királyi vár földjein. A göcseji területek jellegzetes településszerkezetének kialakulásában azonban a várispánság válsága, majd felbomlása is döntő szerepet játszott. A várjobbágyok, a várnépek közül a nagy társadalmi átrendeződések korszakában ugyanis sokan törekedtek arra, hogy akár jogosan, akár jogtalanul földet szerezzenek maguknak. A nemesi rangra emelkedett népek nemesi földjeikre települtek, s ezek öröklés vagy éppen a családok önállósulása

8. Göcseji utcakép. Mikekarácsonyfa, 1930.

folytán fokozatosan osztódtak, miáltal azok kisebb-nagyobb önálló településekké duzzadtak. A várjobbágy eredetű kismesek kiköltözve szűk határföldjeikre, házakat építettek és néhány szolgálival együtt maguk végezték a föld megművelését. Ezeket a kis településeket azután századokon át nem is lakták mások, mint az első megszálló nemes család utódai, és így talán könnyen érzékelhető, hogy a -falva, -laka, -háza, -telke, -földje végződésű személynévvel párosított helynevek első birtokosuktól kapták elnevezésüket. (A Novához tartozó Péterfalva, Csapófalva, Bödeháza, és a söjtöri Fényes földje stb.). De hasonló módon kapták nevüket a -szeg elnevezésű kis göcseji települések is.

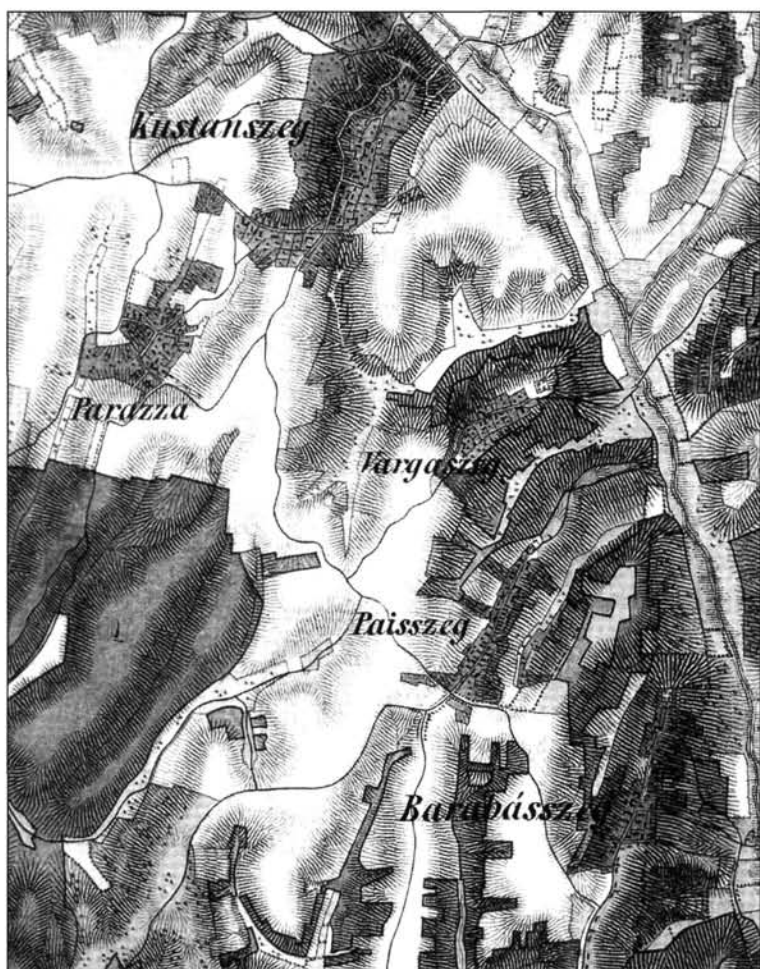
Természetesen az egy-két családot magukban foglaló települések is benépesülhettek, növekedhettek. Zala megye kismesesi települései között 1513-ban sok egy-két portás nemesi falu mellett voltak igen sűrűn települt 10-12, sőt 22 nemesi portát számláló helyek is. Voltak tehát csak nemesek, leginkább egytelkesek által lakott területek, továbbá olyanok is, amelyeket kimondottan jobbágyfalvaknak lehetett tekinteni.

Történelmi és régészeti forrásaink alapján arra következtethetünk, hogy Göcsej legkésőbbben megtelepült területe a megye északi és középső részén kialakult ún. szegek vidéke volt. Ez az a rész, amely a megye leg-sűrűbben lakott kismesesi tömbjét képezte. A szegeket övező területeket részben várjobbágyok és várnépek, vagy pedig csak várszolgák lakták, míg délnyugat felől az egész területet a legkorábban települt örvidék övezte, vegyes társadalmi rétegű népességgel.

A szegek

Göcsej északi, dimbes-dombos völgyekkel szabdalt, erdőkkel sűrűn benőtt vidékén a falurendszernek egy sajátos formája alakult ki. E táj jellegzetes településjegyét kiemelve, igen gyakran a szegek vidékének mondják. Hogy is alakultak ki a szegek, milyen történelmi tényezők hozták létre azokat? Ez a kérdés mind a nyelvészeket és településkutatókat, mint a régészeket és néprajzosokat régóta foglalkoztatja.

Kialakulásuk egyik oka a természeti feltételekben kereshető. Mint már említettük, Göcsej szeges vidékén legmagasabbak a zalai dombok. A délnyugati határszél mai országunk legcsapadékosabb vidéke, ahol a régi dokumentumok, erdőterképek tanúsága szerint a bükkösök voltak túlsúlyban. A természeti adottságok nemcsak itt, de Európa más hasonló tájain is „hosszú időre konzerválták az irtáskultúra és az állattartás jelentőségét. Az ellentét, amely a települők rendelkezésére álló nagy kiterjedésű föld és a belőle irtás útján állandóan használhatóvá tett csekély hányad közt fennállt, mindenütt törpefalukat... vagy az egészen szórt településrendet tette általánossá” – írja Maksay Ferenc. Ezek az apró, szórt, laza elrendezésű települések éppen úgy megtalálhatók a közeli Vas megyei Őrségben, mint a szlovén és az osztrák alpesi tájakon.

9. Kustanszeg, Vargaszeg, Pajzsszeg a 18. század végi, I. katonai felmérés térképén.

Amikor a földművelés súlya növekedett, egyre több és egyre távolabbi helyeken hoztak létre újabb irtásokat, s ezzel újabb és újabb szántóföldi kultúrákat alakítottak ki. Mivel a távolság a település és a szántóföldek között egyre nőtt, megközelítésük is nehezebbé vált. Ilyenkor egy-egy család a távolabbi irtásokon épített lakóházat és gazdasági udvart, vagyis új települést hozott létre.

A szórványok kialakulásának másik oka abban keresendő, hogy a nemeseké lett várjobbágyok „igyekeztek birtokaikat megtartani, nehogy a szomszéd faluk gyakran tehetősebb birtokosai rátehessék kezüket földjükre. A legbiztosabb megoldásnak az látszott, hogy ki-ki megmunkálja a maga területét” – írja Müller Róbert. Olyan adataink is vannak, hogy valaki éppen távol lévő birtokától igyekezett megszabadulni. 1599-ben a „Kusthatonszegek-ben lakó Kusthaton Péter – azt vallja, hogy a jelenlegi – lakóhelyétől való távolság miatt teljes birtokrészeit... elzálogosította” – olvashatjuk egy korabeli periratban.

A vasi Őrség és a zalai Göcsej apró falvainak kialakulási folyamata azonos pályán haladt. Amikor a „falukeretek 14. századi országos megszilárdulása után ezen a tájon is tovább folytatódott a birtokosztódás és az ezzel kapcsolatos kirajzás, az Őrségi faluk

határain belül egymástól elkülönülő *szereket*, Zalában a falvakból kirajzó és utóbb önállósult *szegeket* hoztak létre” – állapítja meg Szabó István.

A dombokat elválasztó vízmosások, árkok, völgyek, a lápos ingoványos mezők egyáltalán nem voltak alkalmasak a megtelepedésre. A dombtetőkön – mint már említettük – mélyen fakadt a víz, hiánya okozta a legnagyobb nehézséget az ide települt szegek lakóinak. A megtelepülők tehát inkább a domboldalakat, ritkábban dombhátaikat vagy a platók peremét választották. Müller Róbert régészeti kutatásai is azt bizonyítják, hogy a göcseji szegek többsége legelőször a dombok alsó harmadában, vagy a lankás déli lejtésű dombok oldalában létesült. Régészeti felmérések adataiból és történeti forrásainkból azonban azt is tudjuk, hogy természeti csapások, a török háborúk és bizonyos gazdasági tényezők is közrejátszottak abban, hogy a szegek népe sokszor helyet változtatott, máshová költözött. Az 1600-as években hosszan tartó telek hideg időjárása és bőséges csapadék jellemezte területünk éghajlatát. Az áradások felduzzasztották a mocsaras részeket, és a peremükön fekvő települések lakói kénytelenek voltak feljebb húzódní. Sokkal nagyobb mozgásra kényszerítették azonban a szegek lakóit a török háborúk. A portyázó törökök elsősorban a főbb utak mentén települt falvakban szereztek be zsákmányukat. Félelemből, az életüket mentve, a szegek lakóinak többsége elmenekült korábbi lakóhelyéről, és másutt, olykor csak néhány száz méterrel arrább, a következő dombon újratelepült. Sok szeg szűnt meg ebben az időben, és helyettük újabbak létesültek. Arról is tudunk, hogy két szeg népe összeköltözött. Ilyenkor leginkább oda költöztek, ahol a templom állt. Ez figyelhető meg például Milejszegezen és Keresztúron (Petrikeresztúr) is. Az is ismeretes, hogy elpusztult jobbágyfalvakat szállnak meg eredeti lakóhelyükről kiköltözött kisnemesek. Többek között Nagylengyel, Lickó és Szentmihályfalva esetében szólnak forrásaink a falu nemesi megszállásáról.

Feltehetően Milej, Becsvölgye és Petri volt az a három nagyobb település, amely legelőször létesült. Ezek az „egyes családok kirajzása után is megtartották központi jellegüket, hisz összefogtak és keretet adtak a határaikon belül létesült más szegeknek. Központi jellegük kifejezésre jutott abban is, hogy itt létesültek a templomok és az önálló plébániák, ennek megfelelően közös maradt a temetőjük is” – olvashatjuk Müller Róbert egyik írásában. A közelmúltig is zárt egységet képező szegek vidékén négy éven keresztül végzett régészeti terepbejárásokat. Milej, Becsvölgye, Petri és Keresztúr határait vizsgálta. Eredményei alapján vizsgáljuk meg Becsvölgye és a hozzá tartozó szegek sorsát megtelepedésüktől a 19. század végéig.

Beccögnek (Becseszegeknak) nevezik azt a sík rétet, amely a mai Barabásszeg északi részén, a Papdomb vagy Papkert alatt fekszik. Itt lehetett Becsvölgye legősibb települése, amelyről a Becsvölgy elnevezést kapta. Egy 1178. évi határjárás mint *terra Bech* említi. Tőle délre állt Becsvölgye temploma, amely a török korban elpusztult.

A sík területen fekvő települést a középkorban *Becsszegeknak* is hívhatták. A forrásokban többször lehet *Becs* családnévvel találkozni, például 1497-ben *Becsvölgyi*, 1513-ban *Becs*, 1542-ben szintén *Becsvölgyi* nevezetű nemesi családokat írtak össze. *Becsszeg* dűlőnévként maradt ránk, mert a török kori összeírások mint települést nem említik. Lakói feltehetően Barabásszeg lakóival költöztek össze.

A mai Barabásszeg középkori településlélménye *Bánszeg* volt. A mai településtől keletre a domb alján terült el a *Barabás* család ősi szálláshelye. De itt lakott a *Bán* család is. A két település később összeépült. Annak ellenére, hogy a két települést először csak a 18. század végén említik, már korábban is e két család lakhelye lehetett. A két település lakói a 16. vagy 17. században költözhetek fel a dombgerincre.

Egy észak-déli irányú dombhát gerincén fekszik Kereszeszeg. Lakói a *Keresze* család tagjai lehetnek, akiket már az 1542-es és 1600-as összeírások is ismernek. Azt is tudjuk forrásainkból, hogy 1556-ban csak egy kúria állt itt. Ennek a lakói is felhúzódhattak a mai település helyére, a domb gerincére.

Az Árpád-kortól a török időkig folyamatos lehetett az élet a Kislengyel-patak jobb és bal partján fekvő mai Vörösszeg helyén. A 18. század végéről már vannak írásos emlékeink is, akkor a *Vörösfia*k szereként említik, bár *Veres* nevezetű kisnemes család már a 15. században is létezett. Ez a település nem változtatta helyét a török korban sem.

10. Becsvölgye (Kislengyel) szétszórt házai, 1952.

A patak bal partján lévő részt *Gerátszeg*nek hívták, de itt volt *Simonszer* is. Mindkét személynév már 1387-ben feltűnik a becsvölgyi családok között. Gerátszeget 1666-ban Becsvölgye részeként említik, és önállóságát, Vörösszegbe olvadva, csak a 20. században veszítette el. Müller Róbert szerint Vörösszeg és Gerátszeg azon ritka szegek közé tartoznak, melyek még a török korban sem változtatták meg helyüket, mégis túléltek a hódoltság korát.

Vargaszeg Becsvölgye északi határában fekszik. Egy 1490-ből származó oklevélben egy *Vargaszegi Adrián Pál* nevű nemesről olvashatunk. Ez eddig a legkorábbi olyan adatunk, amely a szeg elnevezésre vonatkozik. A település a török időkben is megmaradt és feltehetően a mai Vargaszeg vagy annak környékén állt. A 16. században különálló település lehetett, négy egytelkes nemes lakta. Feltehető, hogy nevét foglalkozásnév után kapta.

A Kórosi és a Kislengyel-patak találkozásától délkeletre egy enyhe lejtésű domb áll. *Tusákszer-dűlő*nek nevezik. A hagyomány szerint azon egykor település állt, mely a *Tusák* családtól kapta a nevét. Valószínű, hogy

11. Kislengyel távoli képe, 1930.

a késő középkorban keletkezett. Feltehetően az itt elterülő *Kislengyel* falunak volt része, s a török támadások következtében pusztult el. Hasonló módon néptelenedett el *Kócoszser* is, amelynek nevét ma a *Kócoszser-dűlő* őrzi. Itt is kerültek elő olyan kerámiatöredékek, amelyek alapján már Árpád-kori, majd 14-16. századi megtelepedésre lehet következtetni. Ugyanakkor ez a szer minden valószínűség szerint összefüggött *Tusákszerrel*. Itt feküdt *Kislengyel* falu, amely a 16. század végére a török pusztítások miatt pusztává vált. *Kislengyel* falut már 1178-ban különálló településként említik. Az 1513-as adóösszeírásban itt három egytelkes nemes lakott, 1578-ban pedig (*Nagy-lengyel* faluval együtt) már az első török támadások során elpusztult. Még 1661-ben is elnéptelenedett faluként szerepel és csak a 18. szá-

zadban telepedett be újra. Elképzelhető, hogy lakói a közeli Becsvölgyére költöztek. Ma is annak a része. A *Kislengyel* alatti területet ma is *Takószernek* nevezik. Itt is a törökök által elpusztított település állt. Nevét a régi összeírásokból nem ismerjük, de Becsvölgyén 1542-es és 1600-as adóösszeírásokban említettek *Takó* nevű kisnemes családokat. Elképzelhető, hogy a *Takószeren* laktak, s feltehetően a törökök elől húzódtak valamely becsvölgyei településre. *Takók* ma is élnek a környéken.

Szintén a török korig állt fenn *Pusztapaizsszeg* (ma *Pajzsszeg-dűlő*). A település elődje a 12-13. században keletkezett. A források szerint ez volt a valamikori *Komondorszeg*, a helységet 1574-ben említették utoljára. A település nevét az itt lakó *Komondoroktól* kapta, akiket *Pajzsgyártóknak* is hívták. Később a név lerövidült és a családot, majd lakhelyüket *Paisnak*, illetve *Pajzsszegnek* nevezték. A mai *Pajzsszeget*, amely a régítől nem messze terül el, csak a 18. századtól, a török kor utáni időből említik írásos forrásaink. A régészeti kutatások során a mai *Pajzsszeg* és *Barabácsszeg* közötti szűk völgyben 16-17. századi leletanyag került elő. Müller Róbert feltételezi, hogy ide az előbb említett szegekből a török elől húzódkhatott a lakosság egy része. A település megszűnését a 17-18. századra teszi, amikor is a lakók tovább vándoroltak a mai *Pajzsszegre* vagy *Barabáshegyre*.

A mai *Bence-rét* környékén terült el a késő Árpád-korban keletkezett, de csak a 14. század közepétől említett *Bence* falu. Lakói jobbágyok voltak, a falunak több birtokosa volt. Feltehető, hogy a 16. század végén elnéptelenedett, területét a szomszédos Becsvölgye lakói vették művelés alá. Közeliében egy igen rövid életű és már az Árpád-kor végén megszűnt település lehetett.

Becsvölgyéhez tartozik *Salomfa*, amelyet korábban *Majosfának* hívtak. A névcserében valószínűleg az itt folyó *Saloru* patak játszott szerepet. Ezen a helyen a középkorban kisnemesi település állt, amely a 13. században keletkezett. 1513-ban két egytelkes nemes lakta. A 17. század első felében elnéptelenedik, s csak a 19. században vált újra lakottá.

Gógánszeg, amelyet a 16. században többször is említenek az oklevelek, szintén Becsvölgye része volt. Valószínűleg a *Kislengyel-patak* völgyében feküdt. A birtokos névadó *Gógán* családot 1490-ben említik, a török kori összeírásokban azonban már nem szerepelnek. Erről a szegről csak az írott forrásokból tudunk, földrajzi név nem őrizte meg emlékét.

Szintén bizonytalan *Itemerszeg* helye. Az *Itemer* család Becsvölgye legrégebb lakói közé tartozott. A szeget, mint Becsvölgye részét, 1565-ben említik.

Becsvölgye Kolozsvári-part nevű dűlőjében is előkerültek késő Árpád-kori és 14-16. századi kerámiatöredékek, amikből arra lehet következtetni, hogy itt a 13. században keletkezett egy település, amely a török korban elnéptelenedett. Becsvölgyén még négy-öt helyről kerültek elő olyan településnyomok, amelyek részben még az Árpád-korban megszűnt, rövid életű telepekre utalnak, vagy pedig a török korig fennállt kisebb házcsoportok meglétét sejtetik.

Becsvölgye „diverticulum”-a, tartománya, „fordulat”-ja volt Kustánszeg is. A települést eredetileg *Kustatonházá*nak, majd *Kustatonszeg*nek hívták. A 16. században önálló településként szerepelt, de egy 1702-ből származó pereskedés tanúvallomásaiból kitűnik, hogy Becsvölgyének része. Egy 1725-ből származó iratban azt olvashatjuk, hogy „Kustanszegi Becsvölgyéhez való volt és a Szegjletek csak úgy nevezettek különb nevekre. Mindenkor egy adó alá esett Becsvölgyével. Lakói 1778-ban is a becsvölgyeiekhez vannak együtt számlálva”. Ekkor 22 birtokos családot találtak Kustánszegen. „A Kustáton nemesi családdal 1565-ben találkozunk először, mint becsvölgyei nemesekkel. 1598-ban azonban Kusthaton Ferencről hallunk, aki Kusthaton possessióban lévő lakatlan telkét elzálogosítja.” Müller Róbert Kustánszeg határában talált Árpád-kori kerámialeletek alapján feltételezi, hogy itt is voltak korai telepek. Becsvölgye lakói közül többen 1710 körül valamilyen oknál fogva elköltöztek a faluból, és áttelepültek a Tolna megyei Lápafőre, ahol a falu református törzslakosságát alkották.

Hasonlóan mozgalmasan alakult a többi kisnemesi szeg sorsa is. *Gombosszeg*ről csak a 18. századtól hallunk, noha a *Gombos* család korábbi forrásainkban Petrikeresztúron és Nagylengyelben is feltűnik. *Csákszer*, amelynek a gombosszegi Csákszerdülő őrzi a nevét, feltehetően a 12. századtól a 18. századig állt fenn. Hajdani létét még kemence-maradványok is mutatják. Milej része volt *Oroszeg*, amelyet 1543-ban említenek először „*Oroszeg* possessió”-ként. Feltehetően a török idők végén pusztult el. Sorolhatnánk tovább az elhagyott, megszűnt középkori szegek neveit és vizsgálhatnánk az újonnan, a 18. században keletkezettek sorsát. De foglalkozhatnánk azoknak a településeknek a történetével is, amelyek az elmúlt századok során eredeti helyükön, vagy attól csak néhány száz méterrel arrébb folytatták életüket. Mint utaltunk már rá, a göcseji szegek áttekinthetetlen, nehezen megközelíthető dombjaiknak, mocsaraiknak, járhatatlan útjaiknak, a sűrű erdőségeknek, elzártságuknak köszönhetően megmaradásukat, és részben annak, hogy lakóik az összeköltözésekkel vagy magasabb helyekre való áttelepüléssel egymást segítve, nagyobb ellenállásra voltak képesek a portyázó törökökkel szemben.

Kevésbé kerülhették el azonban a teljes pusztulást a környező és távolabb fekvő jobbágyfalvak. Szigetvár eleste (1566) után a török útja megnyílt Zala megye felé. Zsákmányszerző portyáik során sokszor a megye egész területét feldúlták. Kanizsa elestével az egész déli vidék hódoltsági terület lett, a középső terület pedig jórészt elnéptelenedett. Kanizsa és környéke pedig a felszabadító háborúk idején (1687–1690) kényszerült menekülésre. A dunántúli főkapitány elrendelte a Zalától délre eső területek kiéheztetését. A lakosságot elköltöztették, az állatokat elhajtották, házakat, malmokat gyújtottak fel. Nem csoda, ha a síkabb területeken, a főbb utak mentén fekvő göcseji jobbágyfalvak a hódoltság idején nagyobb részben elpusztultak.

Németfalu forrásaink szerint két különálló településként keletkezhetett a 13–14. század fordulóján. A 16–17. században többször találkozunk *Alsó- és Felső-Németfalu*val, máskor pusztának mondják őket. A török

12. Kustánszeg és környéke a levegőből, 1951.

hódoltság határán lévő település feltehetően többször is elnéptelenedett hosszabb-rövidebb időre. A 18. században újratelepült falu már nem az előbbieken áll. *Barlahida* a 16. század végére teljesen elnéptelenedett, s csak 1727 után vált újra lakottá.

A Páka melletti *Dömefölde* az Erdődyek, Zrínyiek, Nádasdyak birtoka volt a 18. században is. 1548-ban még 28 portát számláltak itt, egy 1663-ból származó összeírásban pedig már azt olvashatjuk: „Népes jobbágytelkei (öt jobbágy) csak az Erdődy úrnak van.” Gróf Nádasdy Ferencnek viszont „tíz negyedtelkes jobbágya volt, ezek a telkek pusztán állnak”, 1678-ban Dömefölde egész területe teljesen pusztán állt. Ám 1690-ben már négy jobbágy- és két zsellérházról tudósít egy jövedelem-összeírás.

Hasonló sorsra jutott a Páka melletti *Hernyék* is. 1322-ben hallunk róla először. A 15. században a lendvai Bánfi család tulajdonába került, és 1644-ig a család kezén volt. 1690-ben az Eszterházy hercegi család birtoka lett. 1552-ben 25 portát számoltak 11 jobbágytelken. 1663-ban olyan pusztaként szerepel, amelyen régebben 52 negyed telek volt. Másfél évtizeddel később, 1678-ban már újra lakott volt. *Nova* átmenetileg szintén elnéptelenedett, de 1616-ban megint lakottá vált. A Zalalövőtől nem messze lévő *Keménfa* ugyancsak pusztává lett a hódoltság alatt és csak a 18. század derekán települt újra.

A Zala megyei falvak lakói nemcsak a támadó és portyázó törökök elől menekültek védettebb, nehezen megközelíthető területekre. Szenvedtek a másik oldalon álló katonai erőktől is. Az állandóan jelen lévő végvári katonák, akik zsoldjaikat egyáltalán nem, vagy csak rendszertelenül kapták meg, zsákmányszerző portyáik során sok pusztítást végeztek a védtelen kis falvakban. Nagyobb hadjáratok idején az átvonuló seregek sem hagyták érintetlenül a településeket.

Zala megye, így a göcseji területek elhagyott, kifosztott falvai is – mint láttuk – zömmel csak a 17. század végétől kezdtek újra benépesedni. A pusztává lett településekre részben szervezett telepítések útján kerültek új lakók, de feltöltődhettek más területekről – így például a Vas megyei Őrségből – érkezettekkel is. Ám nemcsak az üres falvakat kellett benépesíteni, de vissza kellett hódítani az elvadult földeket is, amihez egyre több munkaerőre volt szükség.

Sokszor olvasható a régi iratokban, hogy egy-egy elhagyott, pusztává lett falu területét a környező falvak jobbágysai használták. *Hernyék* 1660 körül teljesen lakatlan volt, de területét azért művelték a szomszéd falu jobbágysai. A használatért akonális gabonát fizettek. Olyan esetekről is tudunk, amikor egy-egy jobbágy arra jelentkezett, hogy a falut újra telepíti. *Hernyéken* 1678-ban egy *Peszlegh Mihály* nevű jobbágy telepedett meg, akinek „mint a prédiüm (puszta terület) első lakosának mindkét nembeli utódaira is kiterjedő örök jogon egy teljes sessiót (jobbágytelket) ad a kamara minden tartozékaival együtt, és azt felmenti minden adózás alól örök időkre. A többi új lakosnak pedig hat évig teljes mentességet engedélyez. Ezután a lendvai javak urbárium szerint adózzanak.” A *hernyéki* puszták megszállói azonban „a sok háború, futás és zűrzavar miatt nem gyarapodhattak, ezért – kérésükre – továbbra is felmentik őket az urbárium szerinti fizetségtől és robottól” – olvashatjuk a régi jelentésben.

Ez a *hernyéki* példa csak egy a sok közül. Hasonló esetek előfordultak a közelebb-távolabb eső falvakban is. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a kis települések középkori és későbbi pusztasodása, elnéptelenedése nemcsak az elemi csapások, a háborúk, elvándorlások vagy az elmenekülések révén következett be. Ebben gyakran közrejátszott az is, hogy a faluvá fejlődésre eleve alkalmatlanok, mondhatni, életképtelenek voltak.

Mint említettük, a zalai dombok többnyire észak-dél irányúak. Észak felé meredekebbek, déli irányban lejtenek, lankásak. A szegfaluk a dombhátaikat ülik meg, olykor hosszan, meglehetősen szabálytalan sorba rendeződve. A szeges települések szoros kapcsolatban állnak a közeli őrségi szerte településekkel. A 18. század végén megejtett országos katonai felvételek térképei egyfelől a göcseji szegek apró, néhány házból álló, egymáshoz közel fekvő falucsukák együttesét mutatják. Másfelől ugyanezek a térképeken a falvak másik csoportját a több különálló, szeszélyesen szétszóródott, apró hajlékcsoportból álló települések alkotják. A falvak olykor dombhatáron, patak völgyben, egymástól néhol több kilométeres távolságra fekszenek. Ezek az őrségi szerek. A két táj településformái között azonban nem nagy a különbség, csupán a domborzati viszonyok formálták változataik kialakulását. *Prinz Gyula* településtörténész szerint az őrségi szerek valójában egy-egy dombhatár hosszú ívben megülő települések. A szegfalu szintén dombháti település, „de nem kíséri a vizenyős völgyet, hanem sokszor haránt, fokszerűen néz le rá, mint *Kustánszeg*, vagy felkap mellette a dombra, mint *Kozmadombja*”.

Ennek egyik oka feltehetően az, hogy a zalai dombok hosszabban terülnek el, s ezeken mintegy jobban lehúzódva helyezkedtek el a települések. Viszont, ha arra gondolunk, hogy a középkori szegtelepüléseket a dombok alsó harmadába települt 2–3–5 házcsoporthoz álló telepek alkották, s a 16–18. századi el- és szétköltözések, a kirajzások során a szegek feljebb- és összeköltöztek, elképzelhető, hogy a hosszú egysoros falvak formája ebben az időben kezdett kialakulni.

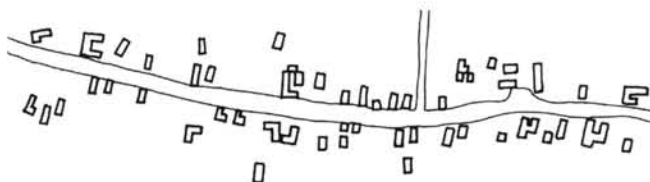
A szeg, -szer elnevezés eredetére, magyarázatára kutatóink már a 19–20. század fordulóján többféle teóriát állítottak fel. Eötvös Károly, Sebők Samu, Jakab Elek a szegek mai helyét figyelembe véve folyók, hegyfokok, utak és völgyzugokat képező magaslatok szegletéről, illetve szegélyéről beszéltek, Pais Dezső, a neves göcseji nyelvész Egerszeg nevének eredetét így magyarázza: „Nevéhez úgy jutott, hogy a település egy, a Szala folyótól átkarolt és égerfával benőtt szegben, szegletben létesült.” Müller Róbert is úgy gondolja, hogy „a -szeg a településnevekben valóban szegletet jelenthetett eredetileg, éspedig az összefüggő erdőségnek azt a szegletét, melyet az egyes családok kiirtottak és megszálltak.” Ismerünk olyan elképzelést is, miszerint a földművelésre kiszemelt területből akármelyik használatlan földet „fölszegték”, bevetették, s ha úgy kívánták, az illető darab föld az övék maradt. Egy másik feltevés szerint a kiirtott, megművelésre szánt területet, kertet „körülszegték”, bekerítették, s ez a rész lett az illető tulajdonos szegése, szege. Gönczi Ferenc a -szeg végződésű településekről azt mondja, hogy nem szegek, hanem szerek voltak. Hangsúlyozza, hogy a szegek „elsősorban településtörténeti fogalmak, amelyek nem okvetlenül jelentenek valami szögletet, zugot.”

Pais Dezső a két szó etimológiáját vizsgálva, ezt mondja: „... azt hiszem, hogy a szer a magyar nyelv-közösség egyes részeiben előbb a nemzetségre, vagyis a közös származású embercsoportra vonatkozott, és azután ment át ennek a településhelyére, amely lakásoknak és ezek körüli földdaraboknak, telkeknek csoportjából: szer-éből állott”. Markó Imre Lehel szerint „a két szó funkciójában ma tehát közel áll egymáshoz. S hogy hol és mikor, milyen régen találkozott a két szó ebben a funkcióban, külön tanulmányt érdemel.” Azt, hogy a szeg, szer szavunk magában Göcsejben hogyan keveredett, igen jól érzékelteti egy 1718-ból származó mileji tanúkihallgatási jegyzőkönyv szövege. A per „Pálfy Szeghben” és „Rósás Szeghben” lakozó egyének birtokai körül folyt, s többek között az egyik tanú így vallott: „ha úgy birnám magamat, mint az előtt, a szememmel látnék, Csák Szerben, Konya Szerben fejeket szedném azoknak a vasallyai gombásoknak: ...Gombás István szakadott – (ti.: Vas megyéből került oda) – Kerese Szeghben, annak fia házasodott Milejben Ábrahám Szeghben...”

Összefoglalóan annyit elmondhatunk a szer- és szegtelepülések hálózatáról és formáiról, hogy ezek tipikus Alpok aljai, dombvidéki telepek, amelyek a domborzati viszonyokhoz alkalmazkodtak. Az összetartozó családok az erősen tagolt, völgyes, dombos területen a maguk részén akadálytalanul építették fel házaikat, s egy szer (szeg, zug) házait a hozzá tartozó szántóföldek vették körül. A kis házcsoportok az „idők folyamán térbelileg is összenőttek közös faluvá, vagy külön falvakká váltak szét” – írja Szabó István. Formai változatukban sincs különbség, hiszen mind a tömörült halmazos, mind pedig az utcás-soros forma megtalálható a szerekben és a szegekben.

A szegek falvainál viszonylag jobban tudtak terjeszkedni azok a göcseji települések, amelyek a síkabb, laposabb részeken, főbb útvonalak mentén, patak vagy folyó menti területeken alakultak ki. Egyikük-másikuk inkább a törpetelepülések kategóriájába tartozik, más részük viszont – főként az utóbbi évtizedekben – jelentősen megnövelte lakóterületét.

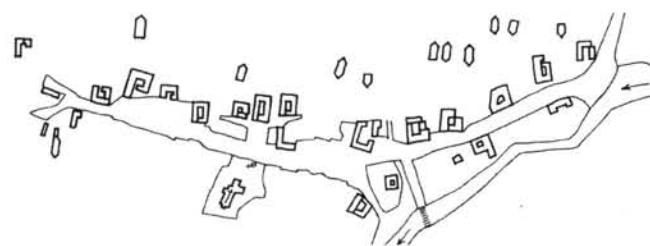
Az utcás vagy többutcás elrendezésű falvak számos változata alakult ki Göcsej laposabb területein, gyakran megtartva a lazább, szórtaabb jelleget, sokszor azonban szigorú rendbe sorakozó telkeikkel szabályos faluformát alkotnak.

13. Pajzsszeg egy 1850-1860 között készült kataszteri térképen

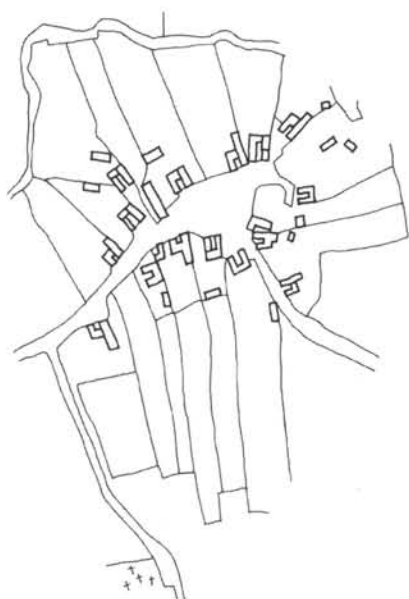
14. Bagodvitenyédi utca, 1956.

15. Páka a 19. század közepén kerített házakkal. A házak mögött pajtasor.

16. Szilvályi falurészlet.

17. Mumor egy 1850-60 közötti térképen.

Az utcás falvak többsége egyutcás, a falvak hosszában terjedtek, akár völgyben húzódtak, akár sík vidéken épültek. Idővel – ha a terep engedte – az egyutcás falu is többutcás lett. Azok a falvak pedig, amelyek a teljes pusztulást elkerülték, folyamatosan, a legutóbbi időkig megtartották középkori egyutcás jellegüket. Mellékutcaik új keletűek.

Említettük, hogy a szegek között is vannak szabályosnak mondható, egyutcás települések. De ez a forma főként azokra jellemző, amelyeknek lakói a török kor idején, a dombok gerincére húzódva és összetömörülve, új településeket hoztak létre (Pajzsszeg, Milejszeg).

Hosszan nyúlt el Bak, Nova, Zalatárnok, Iklódbördöce. Ezek fő útjait még a századfordulón is ritkán keresztezte mellékutca. Azokban a kisebb-nagyobb falvakban, ahol több völgy futott össze, nagy terek alakultak ki. Ezeket a tereket nem építették be, mivel a völgyekből lezúduló víz elöntötte volna a házakat. Tipikus patak menti település Páka és Teskánd, kis tér köré települt Mumor. Természetesen ezek az aránylag szabályosnak tűnő utcák sem voltak mindig arányosak és rendezettek. Megtörték őket a hajlatok, kanyarulatok, a telkek sokszor önkényes kialakítása.

A göcseji falvak telkei tehát vagy a hegygerincen, mély szakadékok és lejtők szélén húzódtak, vagy kiszélesedő platókon terültek el, a laposabb vidékeken pedig rendszerint utcasorba rendeződve vagy kis terek köré csoportosulva helyezkedtek el.

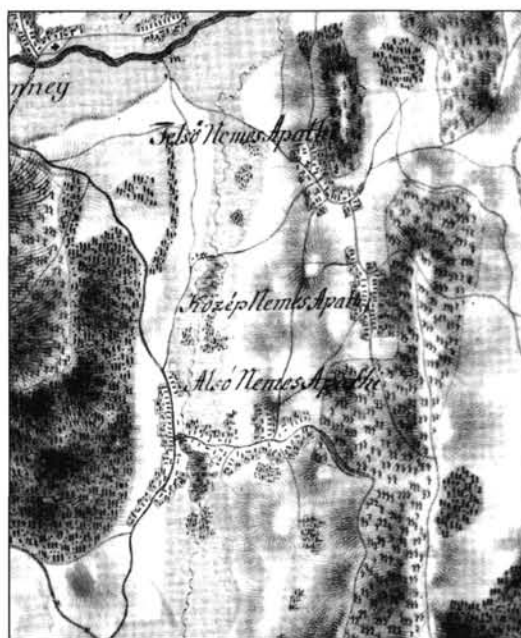
A ház és az udvar

Az ezerhét száznyolcvanadik esztendő egyik hűvös áprilisi reggelén két férfi állt meg Nemesapátiban néhai nemzeti vitézlő Komáromy Márton háza előtt. Rajky Boldizsár Zala Vármegye (választott) bírása és Babolcsai János Zala Vármegye eskütje azon a nevezetes április 22-i reggelen abból a célból érkezett a faluba, hogy összeírja az elhunyt főszolgabíró két kiskorú árvájára, Gáborra és Jánosra maradt ingó és ingatlan javakat.

Szinte magunk előtt látjuk a két előjáró urat, amint az őket szállító utazószekérről lekászálódván nagy papírlapokkal, tintásüveggel s vágott végű lúdtollakkal felszerelve bekopognak Komáromy Márton özvegyéhez. A korabeli körülményeket elképzelve – hosszan tarthatott, míg a sűrűn teleírt, kilenc oldalas listát megírták. A hivatalos írás úgy kezdődik, mint minden más összeírás, egyesség, értékbecslési vagy árverési jegyzőkönyv azokban az időkben: feltüntették a hivatalos ceremónia célját, helyét, legtöbbször itt, a szöveg elején írták fel az idejét, és néha itt jegyezték föl a megjelent személyek, az esküdtek, tanúk nevét is. Nemesapátiban azon a tavaszi reggelen így kezdték a szóban forgó hagyatéki leltár szövegét: „Alább megh irattak recognoscálván ezennel bizonytyuk: Hogy mindekutánna az T.N. Vrgye rendeléséből az allul irtt Esztendőben és napon nehai Nzties Vzeleő Komáromy Márton volt Feő szolga Bíró Úr árvájának Gabornak és Jánosnak megh maradva ingó és ingatlan javainak Conscriptiojára Nemes Apátira ezen TN. Szala Vrgyei Helységben ki jöttünk volna, rendszerint eképpen vittük végben” – s így folytatták – „Az Curialis Ház helyen, melynek nap keletrül Enik György haza ülése nap nyugotról pedig Vizi János úr ... pusztaházhelye ... szomszédoltatik egy kűbül fenyő fa pallásra épült szoba be nyillóval edgyütt... Az irtt épület mellett egész kű konyha végiben pedig cseléd szoba talpra sövényre építve... Ezen Curianak udvarában nap nyugotról ellenbe altal földön föllül csináltt egy kű pincze mellette levő sövényre talpokra épült Kamara találatott... Mindgyart Ezen Pinczének háta mögött vagyon Egy uj Borona S. V. Istáló mint egy tiz marhára való végében lévő szinyel edgyütt... Mégis találatott Egy Szénás pajta talpra sövényre építve... emellett egy avét pajta egyik fele Ló Istálló a' másik felében S. V. Sörtvélesek tartattnak. Ezen föllül ... számláltt épületek rész szerint náddal rész szerint zsuppal és szolmával vannak meg földvő ... Mégis az udvarban egy hitvan SV: Hidas boronabúl Födél avagy teteje nélkül.”

„Vayon mégis más Juhász ház is itt Alsó Nemes Apatiban amely is Egy Szobából s konyhabul alló Sövényre talpokra építettett, ennek előttő azon udvarba Egy kamara boronabul, hat ökörre való borona Istaló lepallasolatlan ezen épületek mind zsuppal vannak meg földvő. Mégis ezen Háznak háta mögött egy Pajta Szolmával földött két fiával a mely pajta fiakban az Juhok állának ezen föllebb irtt épületek körös körül jó hasogatvánnyal be vannak kerítve ...”

„... Ezen megh irtt Épületeknek nap nyugoti végében az Telekek között vagyon egy uj Pajta Zsupra sövényre talpokra építve két fiával körös körül Sövényvel be kerítve...” „Középső Nemes Apatiban vagyon

18. Nemesapáti térképe a 18. század végéről.

még más Egy Ház Szobából Konyhába Kamarából és Istállóba álló talpokra Sövényre épített egy része Zsuppal, egy része szolmával vagyon megföldvő ... nagyobb részint hasogatvánnyal vagyon békerítve."

Időbe telt míg körbenéztek, míg végigmentek az udvaron, számba vették és felsorolták az egymás után következő épületeket, a lakóházat és a gazdasági melléképületeket. Belépve a házba, helyiségről helyiségre haladva jegyzeteltek... felírták az asztalt, jegyzékbe vették az ágyakat... felhajtották az ágytakarókat, s kíváncsian számolták össze a párnákat, a vánkosokat, a lepedőket, paplanokat... kinyitották az almárium ajtaját és már írták is a listát „... savolos abrosz 1... vászon abrosz 1... Aszon ümög 1...”, benéztek a pohárszék

19. Nemesapáti utcarészlet, 1950-es évek.

üvegezett ajtaján, s fölemelték a ládák tetejét és mindet felírtak, aminek értéke volt. „Fenyő fa Láda 1”, „Fenyő fa asztal”, „Fenyő fa ágy 1”... „Papiros metélő olló hosszú 1”, „Imádságos Könyv Scala Jakabb 1”, „nagy bőrszijas csutora 1” – diktálta egyikük a másiknak, a lista írójának. Átmentek a benyílnak nevezett kis szobába, majd a szabadkéményes konyha következett: „Vass Rostél 2”, „Vas kalán 3”, ... „Serpenyő 2”, ... „pecsenye alá való hosszúkás serpenyő 1”, „fejő kánna fenyő fából 2”, „tálos fenyő fából 1”. A hátsó szobában és kamrában folytatták a szemrevételezést és az írást. Voltak a padláson és a pincében is. Talán már dél is elmúlt, mire az állatokat is számba vették: „Tehén 1”, „Egy pej Csikó vagyis már Ló 1”, „Öregh Disznó 5, malacz 2”, „Birkák száma ... 84...”

Ez a régies nyelvezetű kétszáz éves irat sok mindent elárul arról a tárgyi világról, ami a Zala megyei főszolgabíró életében körül vette. Annak a paraszti-nemesi életformának tárgyi világáról, aminek keretei között élt Komáromy Márton és családja, amiben éltek és dolgoztak jobbágysai, cselédei, szomszédai, falubeli társai.

A nagy iratlapokra írt jegyzéket olvasva úgy tűnik, mintha egy régi fényképalbumot lapozgatnánk. Képzletünkben megjelenik a ház, látjuk a pajtákat, istállókat, pincéket, a sövénykerítést és a hasogatott lécekből összetákolat... Házak és melléképületek, mind-mind Komáromy Márton ingatlan vagyónak részei, szűk környezetének tartozékai. Rajtuk keresztül azonban az egész falu meglevenedik.

20. Lakóház Nemesapátiban, 1952.

Feltűnnek az egyszerű kerítésekkel körülkerített udvarok, látunk fonott falú „sövényházakat”, fából épült házakat, imitt-amott egy-egy kőből épült lakóház is áll, mögöttük, körülöttük gazdasági melléképületek szintén sövényből, fából. Együtt van tehát minden, ami a korabeli zalai falut, s a gazdaságok külső képét jellemezte, meghatározta.

Egy táj, egy vidék, egyben egy korszak határán vagyunk. Nemesapáti, 1780.

A falu a szorosan vett „történelmi Göcsej” peremvidékén, a szegrek világán innen, a Válicka patak túloldalán, a Zalától délre fekszik. Mégis beletartozik abba a földrajzi, történelmi és etnikai környezetbe, amelynek nemes és paraszt lakói évszázadokon keresztül azonos életkörülmények között éltek.

1780, a 18. század legvége, amikor lassan lezárul a századokat átívelő hagyományos sövény- és faépítkezés korszaka, s megindul térségünk keleti sávjában a kő- és föld-, másutt a föld- és a téglalapítkezés.

Térbeli és időbeli határokat említünk, holott tudjuk –, s erről már írtunk is – nem lehet szorosan vett határokról beszélnünk akkor, ha egy táj, egy térség hagyományos paraszti kultúráját vizsgáljuk.

Ebben az időben a legáltalánosabb belső teleknagyság egy hold körül mozgott, ettől azonban kisebb és nagyobb telkek (házhellyel együtt) is léteztek Göcsejben. Vaspörben például egy „Házhel meg mérettetvén az

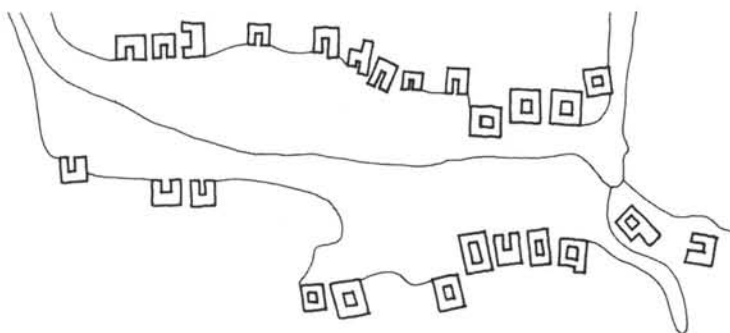
hossza 27, széle 13 ölyl öszvöséggel 351" volt a 18. század végén. Máshol 800 négyszögöl teleknagyságról tudósítanak és ez utóbbi szinte napjainkig is általános maradt. Többféle módon építették be a telkeket.

A kisebb-nagyobb, szélesebb-keskenyebb házhelyeken a portai építmények hol egymás mögött sorakozva álltak, esetleg keresztbe fordulva lezárták a telek egy részét, más esetekben egymástól kissé távolabb, lazán helyezkedtek el az udvaron.

A göcseji szegekben és a környező falvakban azonban a legáltalánosabb telekbeépítési forma a kerített udvar, a kerített ház volt, még a 18–19. században is. Eszerint a telek lakó- és gazdasági épületei építészetileg egybe vannak kapcsolva, és közös tetőszerkezet és zsúptető alatt zárt négyszöget vagy éppenséggel három oldalról U alakot alkotnak.

Egy 1789-es nemeshetési hagyatéki leltárban olvashatjuk: „A ház melly napkeletrül az utzán folyó kis Patakokkal nyugatnak pedig az házhoz tartozandó Telekkel szomszédoltatik 7 derékbul álló, úgymint Szoba, Konyha, Kamra, más kis Kamara, Istálló, Pajta Fiastól.” Ez a leírás jól érzékelteti az egy tető alatt húzódó helyiségek együttesét. Másfajta portát mutat be egy 1785-ös vaspöri irat, amelyből kiderül, hogy „meg böcsültettek a hajlékok, az szoba, konyha, kamara... az Istálló Szénnyel együtt, Kástól 1" öles Talpal, Pajta, Akol”. Ebben az esetben a ház feltehetően külön állt a gazdasági épületektől, de minden valószínűség szerint a melléképületek egymáshoz és a házhoz itt is közel épültek. Mindenesetre a kerített házról elmondhatjuk, hogy az épület-együttes egyik oldalát a lakóépület képezte kamrákkal, majd elfordulva újra kamrák, istállók következtek, esetleg pajta. A harmadik oldalt sertésólak, istállók alkották, és ha volt negyedik oldal is, ide kamra került vagy kapu. A négyszög közepén az udvaron halmozták fel a trágyát, így a trágyadomb az istálló és a lakóház között helyezkedett el. A kerített házak építése azonban a faépítkezéshez is köthető, hiszen a bonyolult épületrészeket, a nagy tereket, az „egy tekerület” alá zsúfolt helyiségek falait szinte kizárólag fából lehetett elkészíteni. A kerített házak mellett igen gyakoriak voltak az ún. hajlított, vagy L alakú lakóépületek, és azok a porták is, amelyeken a lakóház külön, egyvégben épült, a gazdasági melléképületek pedig ettől hol közelebb, hol távolabb álltak. Ezek építésénél már a fonott sövényt, a földet, a követ jobban lehetett alkalmazni.

Sok középkori adat utal arra, hogy ezeken a területeken a lakó- és gazdasági épületek építési anyaga elsősorban a fa volt. Mindenekelőtt azokat a korai írásos emlékeket kell megemlítenünk, amelyek arról tudósítanak, hogy egyik vagy másik jobbágy házát elszállították, elhordták a hatalmaskodó földesurak. Az 1300-as évektől bukkannak fel vidékünkön a fából készült házak lebontásáról, elhordásáról szóló oklevelek. 1328-ban Bánkfalván, 1358-ban Lendván, 1389-ben Szabarban (Zalaszabar) vittek el faházat. Nemcsak lakott épületeket hordtak el a hatalmaskodók, épületfának valót is vittek, loptak az erdőkből. 1591-ben például Szentkozmadombján a 40 holdnyi plébániai erdőből építésre alkalmas faanyagot

21. Csömödéri kerített házak 19. század közepi kataszteri térképen.

22. Kerített ház Pákán, 1900-1910.

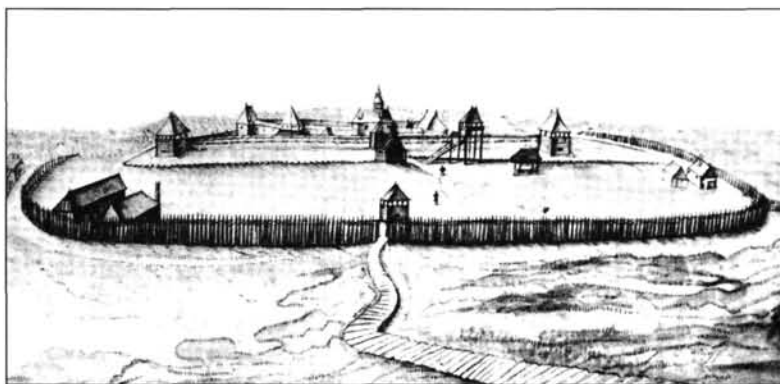

23. Négy oldalról kerített boronaház. Szilvagy, 1900-1910.

loptak el egy bizonyos Bottka család felfegyverzett szolgálói és jobbágysai. Az erdőt teljesen kiirtották és a kivágott fát elvitték. Ebből az iratból azt is megtudjuk, hogy 1591-ben a térségben az épületek tetőszerkezete szelemenes volt. A falópással kapcsolatban kihallgatott tanúk ugyanis azt vallották, hogy egy Molnár Pál nevű jobbágy épületeket akart csinálni és az eklézsia jobbágysaitól kért „zelemennek való fath” a plébános erdejéből.

Az utóbbi évek régészeti kutatásai csak megerősítik a korai írásos dokumentumok faépítkezésre vonatkozó adatait. Azt ugyanis, hogy a fában bővelkedő nyugat-dunántúli területeken már a honfoglalástól kezdve legtöbb esetben föld fölé épített boronaépületekben – és majd később látni fogjuk – talpasvázas, paticsfalú házakban laktak az emberek.

Zala megyében az 1970-es évektől egész falurészek, sőt kisebb falvak kerültek felszínre a régészeti ásatások során. A kutatások eredményei mind azt tanúsítják, hogy a térség középkori falusi építészetének fő építőanyaga a fa volt. A legkorábbi leletek az ún. kisvátrak, vagyis a 12–13. századi erődítmények feltárásakor kerültek felszínre. Nagyrada-Pogányvár, Zalasabar-Legelő lelőhelyeken kövekkel aládúcolt talpgerendákra épült fatorony nyomait találták meg a régészek, de Hahót térségében is hasonló eredményre jutottak. Vándor László úgy látja, hogy a korai középkorban a faépítészet főként a fő- és köznemesség építkezésénél volt általános. Még a 14. században is épültek várak fából. A Lenti vár például teljes egészében fából épült az 1300-as évek elején. A favárat palánkfalak övezték. A feltárt talpgerendákon gerendacsapolások nyomai láthatók. Így épülhetett Kanizsa vára is, aminek bástyafalai egymással összekapcsolt fagerendákból álltak. A Lenti vár nagyon megrongálódott a török időkben. Javítására a környező falvakból szállították a fát. Az épületfák előállítására vonatkozó parancs szerint, az utasításban felsorolt falvak minden házából húsz-húsz szál faragott fenyőfát kellett Lentibe szállítani. A lenti vár 17. századi ábrázolásai valószínűleg a zalai faépítkezés legrégebbi illusztrációi is egyben.

24. A lenti vár a 17. században.

A falusi boronaépületek legelső hírnökei pedig azok a leletek, amelyek az utóbbi 30 évben Zala megye különböző régészeti lelőhelyeiről kerültek a felszínre. Azokról a középkori, 14–15. századi épületekről, falurészekről adnak tudósítást, amelyek többek között a pákai „Várdomb” területén, a történeti Zala megyéhez tartozó Sümeg-Sarvalyon, a Bánokszentgyörgy közelében fekvő egykori Szentmihály határában, vagy Csesztreg-Mihon, Hahót-Telek-szeg közeléből kerültek feltárára.

A legkorábbi nyomokat, amelyek alapján a zalai boronaépítkezés kezdeteit gyaníthatjuk, a Kustánszeg határában elterülő

Gyertyánági réten Müller Róbert régész találta meg. Kutatásai során olyan település- és épületmaradványok kerültek elő, amelyek a 11. századi falusi faépítkezést feltételezik. Molnár László és Vándor László az említett pákai „Várdomb” területén talált középkori településnyomokat. A feltárt leletek alapján ők is a boronaépítkezés korai meglétét valószínűsítik. Mindennél többet mondanak azonban a Sümeg-Sarvalyi és Szentmihályi feltárások eredményei. Holl Imre és Parádi Nándor két, a török korban elpusztult és azóta beerdősödött falut tárt fel. A kutatásokról s azok eredményeiről sok érdekes írás jelent meg, sőt időközben a feltárt lakóházak közül néhányat régészek s népi építészettel foglalkozó mérnökök rekonstruáltak, a rekonstruált épületek kicsinyített mását el is készítették.

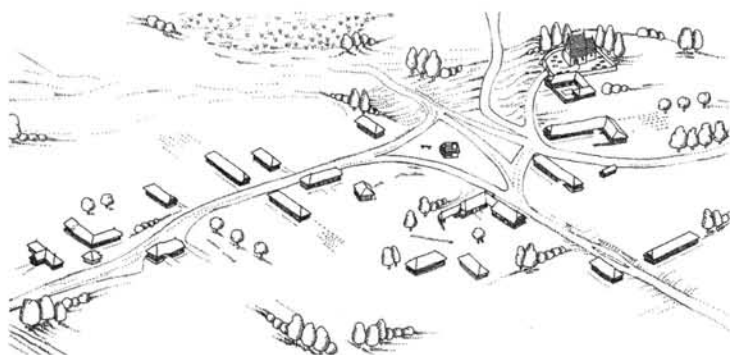
A sarvalyi építők a falboronák alapozására bazaltkővet használtak, a szentmihályiak minden alapozás nélkül építették fel boronaházait. Az épületsarkokon, válaszfalak mentén elhelyezett kövek s az elenyészett faboronák kéregmaradványai, az elporladt fatalpak lenyomatai alapján lehetett kikövetkeztetni, meghatározni a középkorban elpusztult falu építészeti emlékeit, a településen belüli elrendeződésüket, alaprajzi beosztásukat. Az épületeket részben ezeknek a nyomoknak az alapján, részben a térségben még megtalálható, és a múzeumokba áttelepített boronaépületek analógiája segítségével, továbbá a hagyományos építészeti technikák alkalmazásával lehetett rekonstruálni.

Sarvaly falu a kutatók szerint a 14–16. század közötti évszázadokban állt, Szentmihály házai a 13. század végén épülhettek, s a falu a 16. század derekán pusztulhatott el. A régészeti ásatások eredményei szerint a faépítkezés minden kétséget kizáróan bizonyítható.

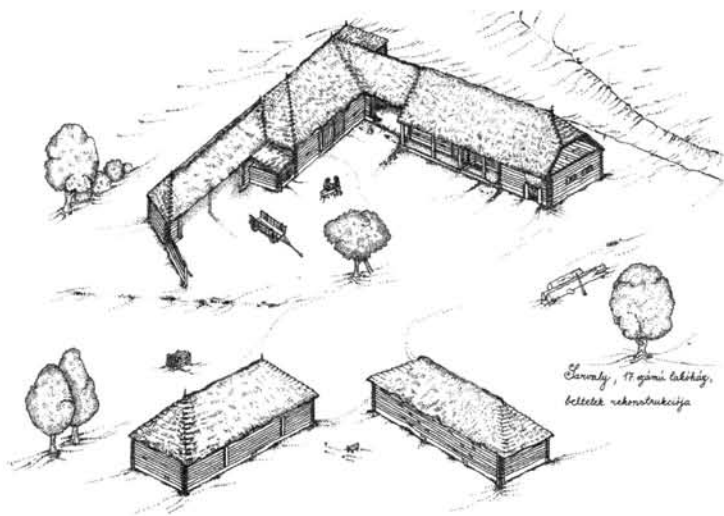
A 17. századtól azután egyre sokasodnak azok az írásos emlékek (hagyatéki leltárak, összeírások, különféle célokra készült lajstromok) is, amelyekben boronából készült házak, istállók, pajták, disznóolák nemcsak a nyugat-dunántúli faépítkezés jellegzetes példáit sorakoztatják föl, hanem a korabeli paraszti gazdaságok udvaraiba is bepillantást engednek. A leltárak „gerendából épült”, „fából készült”, „lány faboronából”, „faragott fából való”, „gyenge fára épített”, „boronából” épült épületekről tudósítanak. A régi iratokban sokszor azt is olvashatjuk, hogy egy-egy családi osztozkodás során a ház vagy pajta fele-fele részét egyik vagy másik családtag kapta, aki azután szétszedte az épületet, és saját telkén használta fel a régi faanyagot.

„Göcseinek lakosi általánosan jó faragók lévén minden épületeiket ön magok készítik el. Házaik, istállóik, tágas pajtájok, és más gazdasági épületeik a' legszebb szurkos fenyő boronából készültek, mellyek illy nemű fáknak Göcseiben egykori nagy bőségre mutatnak” – idézzük Pländer Ferenc múlt század eleji leírását. Az épület talpfáját rendszerint vastag tölgyből faragták, a falakat fenyőgerendákból, az ún. fenyőboronából. A tetőszerkezethez különféle fákat használtak. Az ollósárak többnyire bükkből, a szarufák, vagyis a ragok fenyő gömbfából, a lécek hasított fenyőlécből készültek. Az ablak- és ajtókereteket tölgyfából faragták, de tölgyből, fenyőből állították össze a szoba- és konyhaajtókat és a kamrák, istállók ajtajait is. Keményfából faragták a faszögeket és az ékeket.

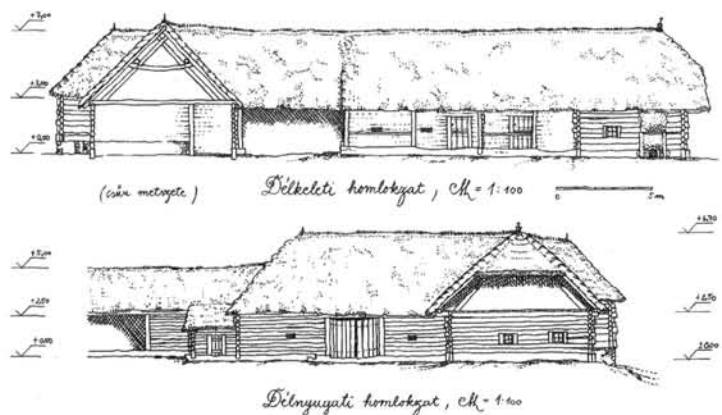
Egy-egy ház, istálló, pajta faanyagának faragásához és az épület felállításához összegyűlt az egész rokonság, egymást segítették a munkában. Először kimérték az épület hosszát, kiválogatták a hatalmas talpnak való megfaragott tölgyboronákat és lefektették a kijelölt helyre. A talpak alá tölgyfa törzsököket ástak, a törzsököket kötőrmelékkal is alátámasztották. Így védtek az épületet a süllyedéstől. A talpboronák és a falboronák végeit is ún. keresztvéges illesztéssel rakták össze. A talpboronák összeillesztése után lemérték az egyes helyiségek, az ún. derekakat nagyságát, a válaszfalaknál keresztaltalpfákat raktak le. A talpfákra kerültek a falboronák. Mindig egy sort raktak körbe, és miután a sor elkészült, rakták az újat, míg a fal az épület magasságát el nem érte. Az ablakoknál és ajtóknál álló hornyolt gerendákba csúsztatták a faragott boronavégeket. Miután felhúzták a falat, a födémgerendázat felrakása következett. A kellő magasságra emelt boronafalakra keresztbe fektették a mestergerendát, amit rendszerint tölgyfából faragtak. Erre a kötőgerendák kerültek, amelyeket hosszanti irányba raktak, majd a hasított, faragott mennyezetdeszkázat következett. A födémgerendázatot és a deszkákat barna páccal itatták át, a mestergerendára sokszor szögletes, geometrikus mintákat véstek.

25. Sarvaly falu rekonstruált alaprajza. Sabján Tibor munkája.

26. Boronáépületek Sarvalyon. Lakóház és beltelek rekonstrukciója.

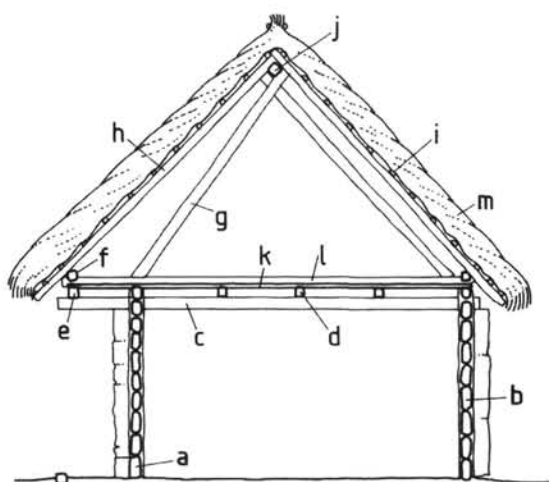

Sarvaly, 17. gómi lakóház rekonstrukciós terve

27. Az előző lakóház homlokzatai. Rekonstrukciós terve.

28. Talpgerendák, falboronák, koszorúgerendák illeszkedése egy milejszegi ház sarkán, 1962.

29. A boronaház részei: a) talpborona, b) falborona, c) mestergerenda, d) födémgerenda, e) koszorúgerenda, f) talpszelemen, g) ollószár, h) szarufa vagy „rag”, i) tetőléc, j) szelemen, k) födémdeszka, l) tapasztás, m) zsúptető

belül vastagon agyaggal tapasztották, száradás után fehérre meszelték. A régészeti feltárások során a favázas falak maradványai könnyen felismerhetők, főként a falak vonalában lévő cölöplyukokról, karólyukokról, de esetenként a kidőlt, tapasztott sövényfalak megmaradt darabjairól.

A már említett Bánokszentgyörgy mellett a 16. század első felében elnéptelenedett Szentmihály falu feltárt 10 épülete közül kettőnél feltételezték a kutatók, hogy ezek talpasvázas, sövényfalú épületek voltak. A Csesztreg-Mihoni erdőben, a középkori Mihon falu területén egyosztatú, cölöpvázas, tapasztott sövényfalú ágasfás-szelemenes tetőszerkezetű házat tártak föl a közelmúltban. Valószínűleg ebben az esetben a cölöpvázas és talpgerendás megoldást együttesen alkalmazták az építők. Az ásatások során az alapárokban szabá-

A házépítés egyik legnehezebb szakaszának a tetőszerkezet elkészítését és felállítását tartották. A tetőszék kizárólagosan ollószárú volt. Az ollószáraknak való keményfa boronákat fenn a tetőn szabták ki a kellő hosszúságúra. Végeiket egyenes rálapolással illesztették és faszögekkel rögzítették egymáshoz. Így a végeknél keresztkötetést alakítottak ki, amelybe a szelemen illeszkedett, ez volt a „szelemen fészke”. Az ollószárak alsó végeit a válaszfalakon nyugvó átkötő gerendák mélyedéseibe helyezték. Az ollószárakra húzták fel a szelemet. Ha a szelemen nem ért végig a tető hosszán, megtoldották. Rendszerint a „fészekben”, toldották meg a gerendákat, a végeket faszöggel rögzítették egymáshoz. A szelemenre illesztették a szarufákat, az ún. ragokat, amik vékony gömbfából készültek. Az egyik rúd vége hasított volt, ebbe illesztették a másik rúd ékszerűen megfaragott végét. A kettőt faszöggel rögzítették egymáshoz, majd a kész ragokat felemelték, s ráakasztották a szelemenre. A ragok általában egymástól 60–70 cm-re kerültek. Alsó végeiket faszöggel erősítették a külső koszorú-, illetve ereszgerendára. A ragokra kökényágból vagy akácfaából előre megfaragott szögekkel rögzítették a vékony, 5–10 cm széles, hasított fenyőléceket. A 19. század második felétől a kovácsoltvas, ún. cigányszöveget is alkalmazták erre a célra.

A tetőszerkezet felállítása után következett a tetőfedés, a tüzelőberendezések építése, felrakása, a padlás és a padozatok lesározása, a nyílászárók beemelése, rögzítése, a falak sározása, meszelése, és nem utolsósorban a lakóház külső díszjeinek kiképzése, a különféle tartóoszlopok beillesztése, az oromdíszek kialakítása.

„... Cseléd szoba talpra sövényre építve... sövényre talpokra épült kamara; szénás pajta talpra sövényre...” „... Juhász ház... egy Szobából s konyhából álló sövényre talpakra építettett ...” idézünk újra a Komáromy Márton ingó és ingatlan javait felsoroló lajstromból. Régészeti-történeti forrásaink arról tanúskodnak, hogy a honfoglalás utáni időkben nemcsak a fa játszott kizárólagos szerepet a zalai jobbágyság és a nemesség építészetében, hanem vele egyidejűleg a sövényépítkezés is jelen volt már e korai évszázadokban. Régészeink ugyanis nemcsak fából készült épületeket találtak, szép számmal kerültek felszínre a középkori sövényfalú épületmaradványok is. A 16. századnál jóval korábbi építésű volt az a sövényfalú talpasház, amely Balatonszentgyörgy középkori településrészében került elő (12–13. század), de a megye más területein is tártak fel középkori, késő középkori sövényfalú épületmaradványokat.

A sövényfalú épületek is a faépítkezéshez sorolhatók, hiszen az alapot képező fatalpakra egy fagerendákból ácsolt vázszerkezetet készítettek. Az üres részeket fakarókkal töltötték ki, majd a karókat vesszővel sűrűn befönték az építők. A lakóházak, kamrák, istállók, pincék sövényfalait kívül-

lyosan elhelyezkedő cölöplyukakat és közöttük elszenesedett talpgerenda maradványokat találtak a régészek. A ház a 15. század második fele és a 16. század első fele közötti időszakban állt.

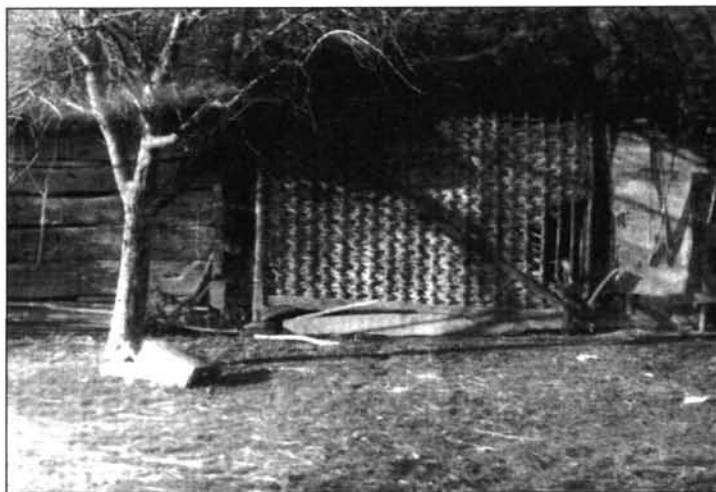
Ha azoknak a 18–19. századi vagyonleltáraknak származási helyét vesszük számba, amelyekben sövényfalú épületeket említenek, azt látjuk, hogy Zala megye egész területén ismerték és használták ezt az építési módot. Szentbalázson 1779-ben egy birkásnak a házáról jegyezték föl, hogy „talpokra sövényből építettett”, Szentpéterúron 1845-ben jegyezték fel egy „sövénybul készült szobá”-t, a mellette álló kamra és a konyha fala is sövényből épült. 1778-ban Dobriban „marhaállásnak való szín sövennyel fonyott” került jegyzékbe. Lic-kón 1846-ban egy „pajta sövényből” került felvételre. Rádon sövényfalú pincéket vettek a vagyonlistára 1847-ben.

Az 1960–70-es években számos sövényfalú épület került be a szabadtéri néprajzi múzeumokba. A szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum vöcköndi lakóháza egyik utolsó hírmondója a zalai talpasvázas sövényfalú, füstökonyhás archaikus épületeknek. E jellegzetes ősrégi paticsfalú épületek a göcseji erdős vidékeket kivéve, valóban általánosak voltak a térségben. Falu és megyehatárokat átlépve egész Nyugat-Dunántúlon megtalálhatóak voltak. Szinte nem is lehet meghatározni elterjedési területüket, hiszen mint láttuk, voltak olyan udvarok, ahol vegyesen fordult elő a kő-, a borona- és a sövényfalú épület. Az azonban biztos, hogy mind a nemesi, mind a paraszti építkezésben egyaránt előfordult a patics. Az adatok szerint a fában szegényebb vidékek építkezésében találunk több fatalpra épített sövény épületet. Hiszen az így épített házak, kamrák, pajták, pincék építésekor a rövid faboronákat is fel lehetett használni. „A házaikat hitvány anyagból tákolják össze, tudniillik karókat kötnek össze vesszővel, s ezeket aztán sárral tapasztják be és szalmával vagy náddal fedik” – írta Bél Mátyás „Zala vármegye lakosai” című leírásában. Érdekes, hogy a faépítkezést meg sem említi, bár tudjuk, hogy Zala megyére vonatkozó leírása nem teljes és megfigyelései bizonyos helyeken pontatlanok. Pálóczi Horváth Ádám 1811–1819 között Petrikeresztúron élt. Itteni jegyzetei közt olvashatjuk, hogy a göcsejiek boronából „tsinálták a házakat, még meg nem fogyatkozott az erdejük. Már most sövényből is, sárbul is szoktak rakni”.

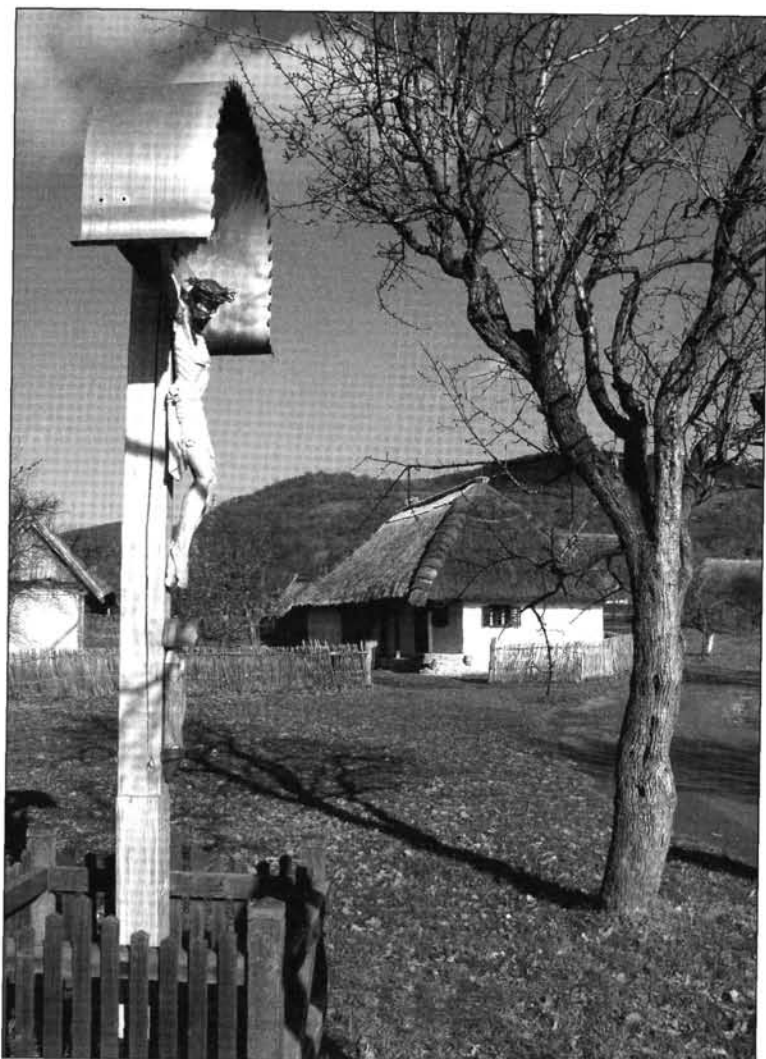
A 18. század második felétől részben a földesurak erdőóvó intézkedései, majd Mária Terézia 1767-es általános rendelkezése és az azt követő ismételt földesúri szigorítások nyomán egyre inkább egész Zala megyében háttérbe szorult a fa- és a sövényépítkezés. A fából vagy sövényből való házépítést azonban már a 18. század derekától különböző tűzrendészeti rendeletek is szabályozták. Megyeszerte szándékos gyújtogatások vagy véletlen tűzesetek miatt falu- és városrészek estek áldozatul a tűz martalékának. Egyre több helyen tiltották meg a fából való építkezést s a lakóházak zsúppal való fedését. Hatalmas tűzvész pusztított Nemesnépen, Zalaegerszegen, Sümegen az 1700-as évek végén, 19. század elején. Söjtörön az 1887-es tűzvészben égett porig sok épület. A közgyűlés szabályrendelete előírta, hogy „a lakóházak ezentúl csak téglából vagy földfalakkal épülhetnek, hogy a tetőre cserépnek vagy bádognak, de a legrosszabb esetben is fazsindelynek (szalmának semmiképpen se) szabad kerülnie, hogy a konyhában tűzmentes anyagból épüljön a kémény, s az istállót ne ragasszák hozzá a házhoz – ha ott tüzet fog, legyen idő megtartani-meg-

30. Sövényfalú, sáttortetős, zsúppal fedett, előtornácós lakóépület. Tüskeszentpéter, 1961.

31. Sövényből font pajtakapu egy nemesnépi boronapajtán, 1951.

32. Fatalpakra épült sövényfalú lakóház Vöcköndről, előtte kereszt Lendvadedesről. SzNM, Szentendre.

pasztott sövényfalú házakat. Azokon a területeken, ahol a korlátozások és tiltások jobban érvényesültek, egyre inkább elterjedt a tömésfalú házak építése. Készítése viszonylag egyszerű volt. A házhelyen kimérték a ház hosszát, szélességét, bejelölték a helyiségeket, majd a jelölés mentén fél méter széles és mély árkot ástak, amibe kavicsot, követ hordtak és agyaggal keverve fundamentumot, alapot készítettek. A ledöngölt fundamentum fölé két sorban élükre állított pallókat helyeztek, amelyeket úgynevezett kalodafákkal fogtak össze. A pallók közé tömőfákkal földet tömtek. Mikor egy réteggel készen voltak, szalmával hintették be a falrész, majd földet szórtak rá és ismét döngölték, amíg be nem telt a kaloda. Ekkor kiütötték a kalodafákat, továbbvitték a pallókat, és ismét felállították a kalodarendszert, s újra elkezdték a tömési műveletet. Munka közben a nyílászárók helyét fával, téglával rakták be, hogy a fal ne hogy bedőljön. A tömésfal jó idő esetén 3–4 hétig száradt. Csak ezután lehetett folytatni az építkezést, a földemgerendák és a tetőszerkezet felrakását. Itt kell megjegyeznünk, hogy mind a sövény- és karóvázás lakóházak, mind a hagyományos építészeti formát megtartó tömés- és mórfa-lakóépületek tetőformája a régi, általános ollószáras, szelemenés formát követte akkor, amikor még zsúppal fedték. A kontyok, csonkakontyok is mindvégig megmaradtak még akkor is, amikor a ház füstökonyháját megszüntették és a tetőre kéményt építettek.

A 18. századi írásos dokumentumokban a tömött föld mellett megjelent egy másik építőanyag is: a nyers-tégla vagy égetetlen tégla. Dunántúl nyugati sávjában mór-tégla vagy muglitégla néven vonult be a földfalú épületek építőanyagai közé. Az agyaghoz pelyvát, töreket kevertek, és ebből a masszából igen jó minőségű, ún. mór téglákat tömtek, amelyeket a napon szárítottak ki. A korabeli vagyonszerírások szerint eleinte inkább épületrészek, egyes helyiségek kiegészítő építőanyagaként használhatták a mór-téglát. 1843-ban Nemesapátiban említenek mórfa-lakóépületet. A szegényes hagyatéki leltárban „egy mór-ból álló szoba, konyha, sövényistálló, szekérszín, hidas ól, a falban egy almárium és fogas” szerepel.

védni magát a lakórészt”. A tiltások, a rendeletek, a büntetések ellenére voltak olyan faluk, ahol még a 19. század második felében is épültek házak fából, és voltak olyan családok, amelyek még a 20. század 50–60-as éveiben is füstökonyhás házakban laktak.

A kő, mint építőanyag általánosságban a 18. század derekán jelent meg Zala megye falusi építészetében, jóllehet korábbi évekből már ismertek voltak a kőfalú paplakok, és a nemesi kúriák között is akadtak kő épületek. Ezekben az időkben a követ leginkább kéményes házak esetében említik, ugyanis kőkéményes konyhát írnak a szabadkémény megjelölésére. Komáromy lakóháza is kőből épült. Ha felidézünk a nemesapáti vagyonszerjegyzéket, azt látjuk, hogy a főszolgabíró lakóháza feltűnően kicsi volt. Egy szoba és egy kisszoba (benyíló), továbbá egy szabadkéményes konyha alkotta a család szűk lakóterét. Ezek a részek épültek kőből. A konyha után már egy cselédszoba következett, fala patics volt. Elképzelhető – és erre a megoldásra több példát is ismerünk –, hogy a háromhelyiséges kőház egy lebontott sövényház helyére épült. Ennek egy helyiségét meghagyták cselédlakásnak. A kőépítkezés azonban a történeti Zala megye keleti részein, leginkább a Balaton-felvidéken vált általános, sőt kizárólagos építőanyaggá.

A sík és fában szegényebb vidékeken főként az erdőóvó intézkedések következtében az egyre inkább szaporodó földfalú épületek fokozatosan háttérbe szorították a ta-

Az égetett téglá viszonylag későn, csak a 19. század második felében vált egyre gyakoribb építőanyaggá térségünk paraszti építőkultúrájában. A 17–18. században létesült téglaegetők, s a nagyobb uradalmak téglaveetői a 19. század elejéig szinte kivétel nélkül a mezővárosi és az uradalmi építkezéseket látták el téglával. A 19. század 30-as éveitől a házépítő parasztemberek legtöbbször maguk vetették és maguk is égették ki a téglát. Az agyagos talaj alkalmas volt téglakészítésre. A kiásott agyagot jól összedolgozták, fából készült formákban formázták, a napon megszikkasztották, majd ún. boglyákba rakva kiégették. „Mező téglából épített” házat említettek egy esztergáli vagyonszeírásban, ami minden bizonnyal házi égetésű téglából épült. Az 1870-es években olasz téglaveető vándormunkások is dolgoztak a dunántúli megyék falvaiban.

Ebben az időben Ausztria különböző területeiről, főként a stájer vidékekről vándorkőművesek és -ácsok érkeztek a nyugat-dunántúli falvakba. Minden bizonnyal ők építették a régióban az első falusi téglaházakat a 19. század derekán. Közülük kerültek ki azok a mesterek is, akik a század második felében a Vas megyei Óriszentpéteren, Ispánkon, Pankaszon, Kondorfán letelepedve felépítették a híres kódisszállásos lakóházakat. Az ő kezük nyomán új építészeti stílus indult útjára, s honosodott meg Nyugat-Dunántúlon délnyugati tájain, így a göcseji, hetési területeken, de még Nagykanizsa környékén is a 20. század elejére.

A boronaházak ajtajai még a 19. század elején is vastag tölgyfa pallóból vagy fenyődeszkából készültek hasított, bárdolt, faragott technikával. A több darabból álló ajtószárnyakat hevederekkel és faragott faszögekkel fogták össze. A pallók felső és alsó végében kifaragott csapok körül forgott az ajtószárny. A csapokat a küszöbbe és a szemöldökfába vájt, ún. perselyekbe helyezték. Ma már ilyen ajtókat csak a szőlőhegyi prësházakon lehet látni. A füstöskonyhák és az istállók ajtajai két részből álltak. A felső ajtónyíláson keresztül szellőzött az istálló, és a füstöskonyhák gomolygó füstje is ezen távozott a szabadba. A vaspánt, ami az ajtót felfüggesztette, csak a 18. században jelent meg a parasztházakon. Petrikeresztúron 1788-ban feljegyezték, hogy Móricz Lázár 12 krajcárt fizetett a „szoba ajtaján lévő pléhek igazítására”, Zalaistvádon „ajtó vas Sar-

33. Tömésfalu, csonkakontyos lakóházak Söjtörön, 1953.

34. Mórfa, füstöskonyhás lakóház. Gyülevész, 1957.

35. Náprádfai utcakép régi boronaházakkal és vakolatlan téglaházakkal, 1955.

kokkal rozszant pével”, egy másik ajtó „közönséges, pléhekre és sarkokra” került 1772-ben felvételre. A pléh itt vaspántot jelent. A díszesen megmunkált és különböző mintákkal kialakított kovácsolt ajtópántok még a legegyszerűbb ajtóknak is különleges díszéivé váltak.

A 19. század derekától a paraszti lakóházak bejárati és belső ajtajai már asztalosmunkával készültek. A szoba-, a konyha- és a kamraajtókat keretes, betétes megoldással készítették, a lakóház bejárati ajtajait már mértanias vagy virágornamentikás faragott, cifra rátétekkel díszítették.

A legrégebbi záruk fából készültek. Ezek egyszerű fareteszek, illetve fa tolózárak voltak. A legnagyobb biztonságot azonban a sújtófás billenő zár nyújtotta. Makkos fazárnak is nevezik a csalafinta megoldásokkal faragott zárukat, amelyeknek kinyitását csak kevesen ismerhették a családból. Főként az értékes élelmiszert őrző kamrák, borospincék ajtajait zárta. A vaszárakat, kilincseket a falusi kovácsok készítették. Nemezszer bonyolult kulcsos zárukat is csináltak, amelyeket hosszadalmas munkával lehetett csak kinyitni.

A régi füstőházaknak nem voltak igazi ablakai. A korabeli tudósítók szerint „Á konyhának, á mellyet szoba gyanánt használnak, egy vagy két toló ablakja...” – idézzük a 19. század eleji megfigyeléseket. Ezek az ablakok az ún. tolituk vagy tolitus ablakok a boronafalba vágott kis négyszögletes nyílások voltak, amelyeket belülről egy vájatban mozgatható deszkalappal lehetett bezárni. A tolóablakok a füstös helyiségek füstelvezetését is szolgálták. A füst azonban az ajtók fölé vágott kis lyukon, a „füstlikon” és az ún. kettős ajtók felső nyílásán is a szabadba távozhatott. Ilyen tolóablakokat lehet látni a Göcseji Falumúzeum felsőszenterzsébeti lakóházán.

A kályhás szobás lakóházaknak legalább két ablakuk volt. Az egyik ablak a homlokzati falon aszimmetrikusan elhelyezve az utcára, a másik az udvarra nyílt. Azoknak a házaknak, amelyeknek három ablakuk volt, kettő az utcára, a harmadik az udvarra nézett. 1754-ben Gelsén egy házbecslésben „három övegh ablak, két felé nyíló jó” ablakot írtak föl. 1770-ben Milejben „egy üveg ablak”, egy zalaistvándi malomházban „üveg ablak vas gáterekekkel” került jegyzékbe. Ebben az időben Iváncson egy háznak három üveglablaka volt „vas gáterrel és drótbul kötött vassal s raita lévő ajtóval”. A göcseji falvaktól távolabb eső Dobriban egy „4 karikából álló üveg ablak”-ot jegyeztek föl. Ez utóbbi minden bizonnyal üvegezett ólom karikákból állt. Az üveges ablakok s az ólomkeretes üvegek az 1700-as években leginkább a vagyonosabb nemesi lakóházakat jellemezték. Ezekben az időkben ritka lehetett az a parasztház, amelynek üveglablaka volt, de valószínű, hogy a módosabb házak lakásaiba a 18. században már bekerül. Addig itt a fatáblás és sövényből, zsúp-
ból, papírból készült nyílászáró megoldásokat alkalmazhatták, vagy pedig kisméretű, „palatábla nagyságú” befalazott üveglapok zárták az ablaknyílásokat.

A 19. század elején a téglaházak építésével a tokos ablakok is megjelentek a paraszti építészetben. Az egy- és kétszárnyú szimpla ablakokat fatáblákkal védték.

Az 1780-as leltárban feljegyeznek egy házat „mellyen jó üveg ablakok vas Gáterokkal, vas táblákkal és vas aítóval” vannak. Másutt keresztvasakat is felírtak az összeírásokban. A keresztvas, vagyis vasrács, ami a szoba, a ház védelmét szolgáltatta, a paraszti lakóházak ablakain is megjelent. Egyike-másika magas színvonalú, művészi kovácsmunkákról tanúskodik.

A lakóházak és gazdasági épületek legjellemzőbb tetőfedési anyaga zsúp volt. Nemcsak a göcseji kismesi falvakból származó források, de Zala megye távolabbi részeiből való adatok is sorra megkülönböztetik a zsúppal és a szalmával fedett épületeket. „... egy része zsúppal egy része szolmával vagyon megh földvö...” – olvashatjuk a már jól ismert nemesapáti iratban. A „... ház zsúppal, pajta szolmával” fedve – írják máshol. 1780-ban a juhász ház mögött „Szolmával földött” pajtát vettek jegyzékbe a hagyatéki leltárt készítő hivatalnokok. Zalaszentbalázson 1779-ben egy akol „hosovánbúl allétva lévén szolmával vagyon megh földvö” és

36. Csonkakontyos zsuppos lakóház „csipkézett”, fonott gerincű tetővel. Bagodvitenyéd, 1951.

A lakóházak és gazdasági épületek legjellemzőbb tetőfedési anyaga zsúp volt. Nemcsak a göcseji kismesi falvakból származó források, de Zala megye távolabbi részeiből való adatok is sorra megkülönböztetik a zsúppal és a szalmával fedett épületeket. „... egy része zsúppal egy része szolmával vagyon megh földvö...” – olvashatjuk a már jól ismert nemesapáti iratban. A „... ház zsúppal, pajta szolmával” fedve – írják máshol. 1780-ban a juhász ház mögött „Szolmával földött” pajtát vettek jegyzékbe a hagyatéki leltárt készítő hivatalnokok. Zalaszentbalázson 1779-ben egy akol „hosovánbúl allétva lévén szolmával vagyon megh földvö” és

egy birkás ház „talpokra sövénbűl épített szalmával fődött” szerepel egy jegyzékben. A szalmatető csomónként teregetett és fűzfavesszővel „lecsaptatott” búza- vagy rozsszalmából készült. A leszorító vesszőket a lécekre kötötték. Nemcsak Zalában, de egész Dunántúlon a tetőfedés régies formája volt ez a mód. A zsúptető a kévézett rozsszalmából készült tetőt jelentette s a 18. század második felében vált általánosan ismertté. Dobriban 1783-ban egy „pajta mögött 60 öreg [régi] zsúp kévé”-t írtak jegyzékbe, 1788-ban „Móricz Lázárnak Petrikeresztúri házára Hús Kereszt megh kettőzött zsuppot” vásároltak. 1847-ben Baksán „17 kévé zsup és 3 kettőzetlen zsup” került egy vagyoneleltár listájára. A zsúptetők elkészítése kétfajta kévével történt. Kankévével: két marék zsúpszalmát a földre helyeztek úgy, hogy tövük keresztezze egymást. A tusájához, vagyis a tövéhez közel lazán összekötötték, majd az egyik szárat a másikon átfordították. Kancakévével: kétmaroknyi zsúpszalmát derékon átkötve kettőzték meg. A kötéshez csavart zsúpszalmából készítették a kötelet. A kévéket a szárából elválasztott szalmával erősítették a lécekhez. A zsúpolást a tető alján, tövükkel lefelé fordított kancakévével kezdték, ezzel alkották az alsó sor. A többi sort kankévével fedték. Ezeket a tövükkel fölfelé fordítva erősítették a lécekhez. A szegélyezést tövükkel lefelé fordított kancakévével készítették el. A tetőfedést követte az ormozás. A szelemenre a tető hosszában a ragok vájatába zsúpszalmát fektettek, s szalmakötelekkel kötötték le. Erre sárba hengergetett zsúpkévéket hordtak, ezeket a gerincen egymáson áthajtva rögzítették. Sajátos formát kölcsönöztek az épületeknek a csavart és fonott technikával készült tetőgerincek is. A tető díszje a csúcs volt. Különböző alakú csúcsokat készítettek faragott fából, csavart, kötött, font zsupból. Változataik egész sora alakult ki vidékünkön.

Folyók, mocsaras területek közelében a nádat is felhasználták a tetők fedésére. Nádtetőkre vonatkozóan azonban kevés adatunk van, közülük a Nemesapátiban találtakat kell kiemelnünk, ahol „rész szerént náddal rész szerént zsuppal és szalmával” van néhány épület fedve. A göcseji szegektől távol, Szegváron (Zalaszegváron) 1780-ban náddal fedett majorházat és kukoricagórét jegyeztek fel. Ugyanitt megjelenik a faszindely is. Egy galambházat „új fa sindölyre” vettek jegyzékbe. Néhány szórványadaton kívül szinte semmi támpontunk nincs arra vonatkozóan, hogy Zala megyének általunk vizsgált térségében falusi lakóépületet, gazdasági épületeket fedtek-e faszindellyel a 18. században.

A kutató vagyoneleltárakban sehol nem találtunk erre vonatkozó adatokat. Azt se sikerült kideríteni, hogy a ma ismert 18. századi haranglábak (Nemesnép, Felsőszenterzsébet) eredeti tetőfedési anyaga faszindely volt-e, vagy a későbbi évtizedekben fedték át őket zsuppal, szalmával. Elképzelhető, hogy a sok tüzeset miatt hozott szabályrendeletek – amelyek több esetben is előírták a faszindely alkalmazását – hatására egyre több lakó- és középületet fedtek így. Az 1900-as népszámlálás adatai is több zalai faluban említenek zsindegyel, ill. deszkával fedett épületeket, mégpedig – mint később látni fogjuk – egyes esetekben szép számmal. 1910-ben a Göcsejben készítettek még faszindelyt. A Vas megyei Szalafőn pedig mai napig emlékeznek arra, hogy az 1920-as években Pityer szeren állt egy ház faszindellyel fedve. Mindezek ellenére el kell mondanunk, hogy a költséges faszindely alkalmazása a zalai lakóépületeken nem vált általánossá. Elszórtan, foltokban jelentkezik és végül magtárak, kisebb gazdasági épületekre szűkül használata.

A 19. század második felétől új tetőfedési anyag jelenik meg vidékünkön, a cserép. Hasonlóan a téglához, eleinte ezt is házilag vetették. A téglalap formájú, szögletes sarkú, vékony „cserépsindü” mai napig sok régi lakóház és gazdasági épület tetejét fedi még. A gyári cserép is

37. Zsuppal fedett csonkakontyos boronaház. A tetőgerinc sározott, Göcsej, 1930.

38. Nyeregvetős, díszített oromzatú téglaház. Bagodvitenyéd, 1963.

elterjedt és a század végén egy-egy házat palával is fedtek. Az új tetőfedési anyagok megváltoztatták a lakóházak hagyományos tetőszerkezetét is.

Az építőanyagokban történt változás, a városiasodás, a divat, a modernebb életformára törekvő igény jelentősen befolyásolta a hagyományos építőanyagok használatának háttérbe szorulását, majd teljes megszűnését is. Az átalakulás a paraszti életformával, így a népi építészeti kultúrával való fokozatos szakítás jegyében zajlott le. Az építkezés új anyaga, s az új életforma több tekintetben is új építészeti stílust alakított ki. Az épületek külső kiképzése, díszítése is új formákat öltött magára. Ennek a folyamatnak az első jelei azoknál a régi lakóházaknál mutatkoztak meg, amelyeknél az eredeti falakat meghagyták, de a régi faormokat elbontották, s helyükre téglából emeltek új oromfalakat. Az átépítés során a csonkakonty megrövidült, de a hagyományos trapézforma továbbra is megmaradt. A díszített oromgerendákat és a zsúptartó széldeszákát elbontották. A keresztbe futó oromgerendák helyett vízvető párkányokat építettek, egyiket-másikat cseréppel borították. A téglából épült oromfalakra azután a padlásszellőzők és vakolathímek különféle variációit lehetett kialakítani. A díszítéshez mészhabarcot használtak, ami jól tapadt a vakolatra. Kedvelt volt a szögletes szelőlőlyukat körüli domború keret kialakítása, vagy a tagozatos, több részre osztott mezők alkalmazása. Szívesen feltüntették az oromfal emelésének idejét. Az is előfordult, hogy az évszám a ház építésének évét jelezte, jöllehet az oromfalat később készítették. Az alkalmazott minták sok esetben már a kortársi művészet eklektikus stílusjegyeit is magukon hordozták. Egy-egy minta gyorsan elterjedt a faluban, sőt annak határain túl is. A kőművesek érdeke azt diktálta, hogy minél változatosabb, minél cifrább mintákat kínáljon az építetők-

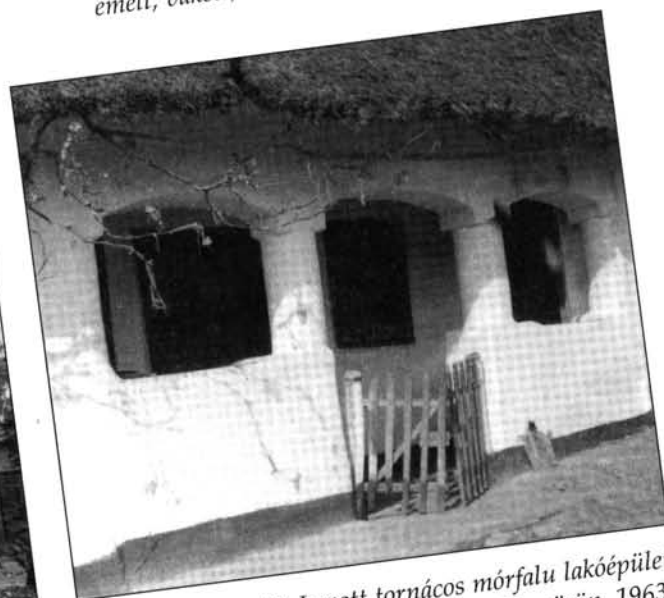
39. 18. század végén épült sátortetős lakóház. Tornácát faragott szárfák díszítik. Zalaistvánd, 1957.

40. 1865-ben épült felsőbagodi lakóház téglából emelt, vakolt, meszelt tornácoszlopokkal. 1957.

41. Faragott-festett oromgerendákkal díszített 1868-ban épült lakóház. Az oromzatot téglaszlopok támasztják alá. Bagodvitenyéd, 1957.

42. Lopott tornácos mórfaú lakóépület Vaspörön, 1963.

nek, hogy azok szépérzéküknek és a divatnak megfelelően választhassanak. Egy-egy minta sokszor végigvonult az egész falu oromfalain, de a környező falvakban is gyakran felfedezhető volt egy-egy mester divatos mintakincse.

A változások nem egyszerre és nem egyidejűleg következtek be. Egy-egy új építészeti megoldás hamarabb hatott a városok vonzásában fekvő településeken, a vasútvonalak, főbb, forgalmasabb utak mentén épült falvakban, és bizonyára gyorsabban éreztették hatásukat a göcseji olajvidék falvaiban is. Azonban ha a régi fényképeket nézegetjük, feltűnhet, hogy még az 1940-50-es években is voltak egész falurészek, utcák, ahol megmaradt az a hagyományos paraszti építkezés, ami évszázadokon át meghatározta a térség falvainak arculatát. Zalalövőn 1900-ban 105 lakóház volt. Ezek

közül 40 épült téglából vagy kőből, 15 vályogból vagy sárból, 50 fából. A lakóházak közül 32 zsúppal volt fedve, 31 háznak volt cserép vagy palafedése, 42-t zsindegyel fedtek. 1930-ban már csak 23 zsindegyfedésű házat említ a statisztika. Gellénházán 108 ház volt 1900-ban. 50 ház vályogból vagy sárból épült, 58 fából. 106 házat náddal vagy zsúppal, 2-őt zsindegyel fedtek. 1930-ban 158 ház közül 8 téglaház, 91 sár- vagy vályogfalú és 59 boronaház állt a faluban. 78-at cseréppel vagy palával, 2-őt zsindegyel, 78-at zsúppal fedtek. A hosszú, egytűcs Söjtörön ebben az időben 266 lakóépület állt. 84 épült téglából, 127 sárból vagy vályogból, 50 faboronából. Csak 38 lakóházat fedtek cseréppel vagy palával, 159-et még zsúppal és 69-et zsindegyel.

A népi építőművészetben a tégl megjelenésével új korszak kezdődött. A lakóházak külső díszítése újabb és újabb lehetőséget, művészi kibontakozást kínált az építő kőművesmestereknek.

A lakóépületek esztétikai megjelenését és építőművészeti hatását az oszlopos tornácok emelték magas rangra. Itt a Dunántúl nyugati részein kialakulásukat a lakóhelyiségek külön bejárata segítette elő, ami viszont elsősorban a füstöskonyhák miatt vált gyakorlattá. A „folyosón”, a „pitvaron”, az „ürögön” való közlekedés rossz idő esetén könnyebbé vált. Ha a régi házak fényképeit nézegetjük, feltűnhet, hogy a tető egy része nem a falakon nyugszik, hanem azokon túlnyúlva aszimmetrikus hatást kelt. A tetőt itt a falakra fektetett hosszú koszorúgerendák, néha egész gerendakötegek tartják. A legtöbb régi boronaház tornáca teljesen nyitott. Máshol azonban a tornácoszlopok a lakóházak szerves részeit alkotják. Többféle változatuk ismeretes.

A legegyszerűbb tornácoszlopok egyenes, bárdolt fagerendákból készültek, és leginkább a kinyúló födémgerendák alátámasztására szolgáltak. A deszkamellvédek, a faragott oszlopok azonban már valóban az épület díszévé váltak. Alacsony gerenda vagy deszkamellvédeket építettek a kerített házak lakórészei elé. Ezek védelmi szempontokat is szolgáltak leginkább. Az épületrészekkel körbefogott trágyadombokat választották el ugyanis a lakóház tornácától. Ismerünk olyan lakóépületeket is, ahol a gerendákból épített mellvédeket megmagasították és faragott oszlopokat helyeztek rájuk, ezek felső vége a koszorúgerendákat támasztotta alá. Az oszlopokat nemegyszer rovátkolt faragásokkal díszítették, néha a faragásokat ki is festették.

A népi építészet kimagasló alkotásai azonban a téglából falazott oszlopos tornácok. A megye birtokos nemeseinek tömésből, illetve téglából épített házaiban már a 18. században megjelenik a tornácoszlop, a paraszti építkezésben azonban csak a 19. század elején tűnik fel, építésének virágkora a század derekára és a századvégre tehető. Jóllehet főként Göcsej keleti határvonaláról ismerjük a legrégebb, oszlopos, boltozott tornácokat, egyszerűbb változataik a göcseji falvakban, de távolabbi területeken is megtalálhatók.

43. Falukép kiugró tornácos ún. kódisállásos lakóházakkal. Resznek, 1930.

44. Lakóház, kódisállással. Kávás, 1963.

45. Lakóház, kódisállással. Nagylengyel, 1962.

46. Új házak Csömödéren, 1910 körül.

A tornácok alaprajzi formái közül az oldal-tornác tekinthető a legáltalánosabbnak. Térsgünkben megjelenik az oszlopokkal hangsúlyozott rövid tornácbeugró, az ún. lopott tornác is, vagy az egyszerű megoldású végoszlopos tornác.

Mint már említettük, a 19. század második felében a Vas megyei Őrség falvaiban letelepedett vándorközműveseknek egy addig ismeretlen népi építészeti stílus megteremtésében volt nagy szerepük. A kiugró tornácos, itt kódisállásos lakóháznak nevezett épületek első példányait is ezekben a falvakban építették fel az 1860–70-es években. Az elkövetkező évtizedekben Vas megye távolabbi vidékeire is beszűrődött ennek a kúriaszerű, klasszicista építészeti elemeket is hordozó lakóháznak a divatja, majd lehúzódott Zala megye nyugati területére. Az 1920-as években azonban a kisvárosi építészet hatása egyre inkább háttérbe szorította, majd fel is váltotta építését. A kódisállásos lakóházak megjelenésével a téglából épült istállókon is egy új építészeti megoldás alakult ki. A kamrából, istállóból és pajtából álló gazdasági melléképület jellegzetes formája a tornácos istálló lett. Az árkádíves tornácoszlopokat és az íveket gyakran fugázott téglával rakták ki, ami a fehérre meszelt falakon még erőteljesebben kihangsúlyozta a boltozatokat. Máshol a boltíveket és az oszlopokat fehérre meszelték. Külső megjelenésük gyakran a lakóházakét is felülmúlja. Elterjedésük leginkább a megye nyugati sávjában figyelhető meg.

Telki építmények

A szeres, szeges, szórt településeken még manapság is ritkán lehet kerítéseket, kertkapukat látni. A lakóházak és a gazdasági épületek a telken szabadon állnak, körülöttük zöld fű, fák és bokrok. A telkek végét azonban néha földbe ásott villás ágfákba helyezett vastagabb ágkorlátokkal kerítették le, mintegy jelezve a telekhatárt. Voltak régen olyan kerített házak, amelyeknek negyedik oldalát nagy kapu zárta le, ezeket leveles vagy födeles kapuknak nevezték. Ezek a kapuk kerítések is voltak egyben. A kerített udvaron, a trágyadombon telelő rideg marhák elkóborlását akadályozták meg. A házak végében lévő veteményeskerteket sok helyen fonott vesszőkerítéssel kerítették körbe.

47. Sövénykerítés. Söjtör, 19. század.

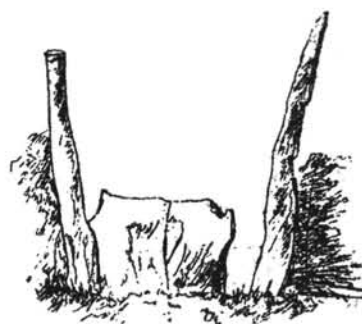
48. Deák Ferenc szülőháza faragott végű hasogatvánnyal körül kerítve. Söjtör, 19. század.

Az utcásorba épült házakat azonban általában bekerítették, sőt bekerítették a telkeket is. 1779-ben „a pajtán allul két holdra való kukoriczával és káposztával be ültetett és hasovánnyal be kerített telek” szerepel egy összeírásban. 1780-ban Szegváron egy káposztás kertet jegyeztek fel „sövényvel kerítve”. A sokat idézett nemesapáti vagyonjegyzékből pedig egyszerre többféle kerítést is megismerhetünk: „... hasogatvánnyal bé kerítve...”, máshol egy udvart emlegetnek „palánkkal kerítve”. Képi illusztrációink a göcseji kerítések gazdag választékát vonultatják föl. Köztük talán a legérdekesebbek a söjtöri kerítések: egyik a „hasogatvány”, ami bárdolt, faragott, kihegyezett végű tölgyfadeszkákból áll. A deszkák felső része indákkal és vesszőkkel van összefűzve. A másik kép a sövénykerítést ábrázolja. Mindkettő Deák Ferenc szülőházának udvarát kerítette a 19. században.

A kerítésekhez hasonló anyagból és azokkal azonos technikával készültek a korabeli kapuk is. Valószínűleg vesszőből font kapuja volt a sövénykerítésnek, és karókból összetákoltt kapuja lehetett a hasított karókból készült kerítésnek. Ezekből a kapukból már egy sem maradt ránk. A 20. század derekán azonban még lehetett egy-egy fonott pajtakaput találni a Göcsejben. Így nézhetek ki valamilyenkor a fonott kerítések kapui is. A deszkából készült kerítések mellé már igényesebb kapukat állítottak. Gönczi Ferenc könyvében felső-

49. Hasogatott deszkakerítés indákkal összefogva. Szilvágy, 1960 körül.

50. Kerítések átjárója: a hágcsó.

51. Boronapajta közepén a „szérüvel”, két oldalt két „pajtafiával”. Kávás, 1963.

52. Torkospajta Iklódbördöcéről. SzNM, Szentendre, 2002.

53. Kamra és disznóól. Söjtör, 1890.

rakoztatja a göcseji kerítések, kapuk változatait. Azokat, amelyek alapján a Göcseji Falumúzeum telkeinek kerítéseit elkészítették. A göcseji udvarok, telkek átjárói a jellegzetes hágcsoúk is. Ezeket is az ő rajzai alapján készítették el a múzeumban.

A 18-19. századi gazdasági udvarok építészeti legszembeszökőbb különálló épületei a pajták voltak. A pajták a gabonacséplésnek, a szénatárolásnak, a gazdasági eszközök téli tárolásának, de nem egyszer egy-egy nagyobb családi eseménynek, például a lakodalmaknak, keresztelőknek is színterül szolgáltak. A korabeli hagyatéki leltárak a 18. századból adnak híradást ezeknek a jellegzetes gazdasági épületeknek meglétéről és változatairól. Komáromy Márton vagyonszeírásában is olvashattunk különböző pajtákra, másutt cséplő pajtákat, „fiókos pajtá”-kat, „zsuppos talpakra sövényből épített pajtá”-t, „boronapajtá”-t említenek az összeírók. E leírások és a még ma is megtalálható, főként a szabadtéri múzeumokban álló pajták alapján elmondható, hogy a kamrás pajták, az egy vagy két pajtafiával rendelkező szénatároló és cséplőpajták, az istállós pajták és az ún. torkos pajták a megye egész területén általánosan ismertek voltak.

Az istállók jobbára a lakóépületekhez vagy a pajtákhoz épültek közvetlenül, de néhány helyen különálló épületként is előfordultak. „Három derékből (részből) álló fenyőfa boronából csinált istálló, két hidassal” (disznóóllal) áll az egyik 18. századi jegyzékben, másutt „két nagy hidas zsupra földvő” került felvételre. 18-19. századi építmények voltak a nyitott marhaállások. „Marhaállásnak való szín sövényből fonott” – áll az 1778-as jegyzékben. A 19. század végén Lentiben készült rajzon jól látható egy kerített házban elhelyezett nyitott marhaállás. Minden valószínűség szerint voltak különálló és házakkal összeépített változatok.

Jellegzetes portái épületek voltak a különálló kamrák. A mai napig kástuknak nevezik a telken szabadon álló jellegzetes élelmiszertároló építményeket. A viszonylag kis alapterületű épületek borona- és tömésfalaikkal, ollószaraszelemenés tetőszekükkel, zsúpfedelükkel, ajtajaikkal, külső kiképzésükkel, faragott díszítményeikkel szinte megismétlik a nagy lakóház egész szerkezetét. A boronafalaikat rendszerint szabadon hagyták, nem sározták, nem tapasztották, nem meszelték. Földszintes és emeletes változataikat egyaránt ismerjük.

A kástuk 18-19. századi elterjedését a korabeli családi inventáriumok és kortársi leírások is megőrizték számunkra. A 18. század végétől olvashatunk először kásturól. Egy-két évtizeddel később Nemesnépi Zakál György már a „néprajzos” szemével írja le az őrségi emeletes kástut. „Említést érdemel még az ugy nevezett Kástu, a mely fából rakott kis épület egy emeletre. Az emelet alatt Pincze vagy kamara tartatik (mivel az Eörséghe Földbe a könnyen szivárgó víz miatt mély pintzét nem lehet ásni) az emeletbe pedig, a melybe a’ tsinossan öszve átsolt, de be nem sározott oldal boronák között a’ szabad levegő bé lenghet, fel akogatott hus, szalonna, s’ más egyéb főzelék tartatik.” 1846-ban Lickón jegyezték fel, hogy egy házban „vagnak egy hidas egy kástol boronából”. Másutt földszintes kamarákról tesznek említést. „Kis kamra”, „kis tejes kamra” áll 1779-ben egy göcseji udvarban. Az emeleteseknek csak egy eredeti helyen álló hírmondója maradt, Szalafőn (Vas m.). Ma népi műemlék. A Göcseji Falumúzeumban is áll egy emeletes kástu. Régi felmérések és fényképek alapján rekonstruálták az egykor Kustánszegen állt, de elpusztult kamrát.

A méhesek is ott álltak mind a nemesi, mind a paraszti portákon, és a lakóházak, pajták, istállók, kamrák mellett az osztozkodó család örökségét képezték. Kis házacska-kák voltak, padokkal, kasokkal. A méhesek egyszerűbb változatai azok a fonott kasok, amelyeket az udvaron, a telek árnyasabb részein faállványokra helyeztek el, és föléjük gyakran zsúpos tetőt emeltek. Jobb híján a kasokat a nyitott oromzatú házak padlására is felállították.

Módosabb parasztporták különálló építményei voltak a lenszáritók vagy „kender szárogató konyhá”-k”. Ezeket a kis boronafalú épületeket valóban a len és kender szárítására használták, de a vászonneműk mosását, a párolást is itt készítették elő. Néhány éve még Felsőszenterzsbeten lehetett látni egy-két párolóházat. Szentendrre Magyarföldről került be egy ilyen kis boronafalú épület.

A favágószín, a faragószín, a favágító még manapság is fontos portái építmény. „A favágító, á’hol nagy halom vágott fának kell lenni, fágítu-nak neveztetik” – írták az 1800-as évek elején. A kerített házaknál az istálló előtti eresz alatt húzódott meg, itt halmozták fel a vágott fát. A vidékre legjellemzőbb fágítuk távolabb a háztól, a telek bejáratánál helyezkedtek el. Faágakból összetákolts kis zsúpos féltetős fészerek voltak, egyik oldaluk meredeken a földre ereszkedett, másikuk félig nyitott volt.

Voltak régen olyan módos parasztgazdaságok, ahol pálinkafőző házikókat is építettek. Mihályfán a 18. század végén állt egy „pálinka főző kunyhó”, másutt egy „pálinkás kazáncsővel” került jegyzékbe. A legismertebb különálló pálinkafőző kunyhó Csödéről került a Göcseji Falumúzeumba.

Néhány udvarban még ma is láthatunk galambházakat, régen azonban gyakori volt a galamb házi tenyésztése. Említettük a szegvári galambházat, amit fa zsindegyel fedtek.

54. Kástu Kustánszegről. Göcseji Falumúzeum, Zalaegerszeg, 2003.

55. Méhes egy szőlőhegyi présház előtt. Nagykutas, 1952.

56. Lenszáritó és párolóház Magyarföldről, SzNM, Szentendre, 2002.

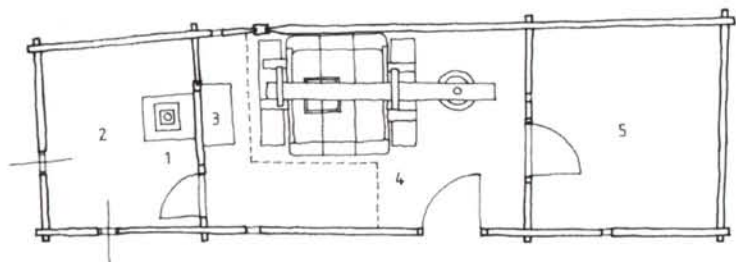
57. Bodonkút a Göcseji Falumúzeumban, Zalaegerszeg, 2003.

A kutak egyszerűbb változata a bodonkút volt, amelyet inkább vizenyősebb, a patakok és folyók árterületéhez közel eső részeken ástak meg. Kútkávéul rendszerint egy-egy kivájt fatörzs szolgált. A bodonkutak korai meglétét támasztja alá az a „fával bélelt kút”, amit az 1500-as évek közepére datálnak a zalai régészek, és amit a Hahót-Telekszeg-en végzett ásátásokon találtak. Alját homokkő lapokkal rakták ki. Ismert volt a merítős kút, aminek kávéja fából volt építve. 1767-ben Káváson állt egy „kút az udvaron fával föl kávézott”. Ahol mélyen fakadt a víz, csigás kutat vagy kerek kutat használtak, laposabb sík vidéki falvakban gémeskutak álltak, ágasait cifra, rovátkolt mintákkal díszítették.

* * *

58. Boronafalu pincék Pusztaszentlászlón, 1960.

59. Háromhelyiségű présház alaprajza: 1. Szoba kívülfűtős cserépkályhával; 2. Présház tüzelő padkával, préssel; 3. Pince.

Ha a dombvidéki göcseji falvak határát elhagyjuk, különös kép tárul elénk. Feltekintve a domboldalakra, a fák közül hosszú sorokba rendeződött vagy éppenséggel szétszórt épületek, épülecsoportok bukkannak elő. Közben-közben szépen ápolt szőlők parcellái húzódnak, gyümölcsfákkal beültetve. Ha elindulunk egy szőlőhegyre vezető mély, árkos úton, a gerince érve nagy gesztenye- és diófák árnyékába épült, fehérre meszelt kisebb-nagyobb hajlékok sorát találjuk. Az újabb, modernebb téglapítmények között azonban manapság se ritka látvány egy-egy régi, évszázados, zsúptetős, faboronából épült présház. Ezek a présházak, „pincék”, a falubeli faépítményekhez hasonlóan épültek, nagyságuk olykor a lakóházakéval vetekedett. Többségük azonban jóval kisebb volt, és alaprajzi elrendezésük is igen változatos képet mutatott. Ezeket a szőlőhegyi présházakat csak nagyon ritka esetben pincézték alá, de pincének nevezték a présház melletti helyiséget, ahol a hordókat tartották. Legegyszerűbb formájukról Gönczi Ferenc írásából tudunk: egy helyiségből, egy „derékből” álltak. A helyiség egyik oldalán a nagy faprést, a másikon a hordókat helyezték el. Sokkal inkább elterjedtek a két vagy több derékből álló pincék. Volt olyan is, amelyik csak présházból és pincéből állt. Bődén állt egy ilyen „Pincze Tölfa boronából és egy üres Derék hasonlóképpen Boronából”. Általánosan ismert volt a szobából, présházból és pincéből

álló szőlőhegyi épület. Ezek néha már igazán lakályos kis hajlékok voltak, hiszen a kisméretű szobában többnyire cserépkályha is állt, körben padok, székek sorakoztak. A cserépkályhát kívülről a présházból fűtötték, füstjét a füstterelő irányította a padlásra. Ilyen háromosztatú présház lehetett az az épület is, amely a 18. század végén szintén Bődén került árverezésre. A „Présház sövénybul, Pincze Boronából, Szín, Konyha és Kálha Szoba sövénybul” állt. Ennél már jóval mutatósabbak voltak azok a présházak, amelyekhez konyha és cséplőpajta, sőt istálló is tartozott. A présházbeli ún. „pincetűzhelyek” csupán egy 60-80 cm magas sárpadkából álltak. Ezen lehetett főzni, innét nyílt a szobai kályha tüzelőnyílása. A padka fölött lógott a mennyezetről az ágakból font, sárral tapasztott füstterelő.

A présházakban álló hatalmas, ún. „bábános” préseknek nemcsak a pincékbe látogatók, de a néprajzosok is csodájára járnak, hiszen a hatalmas tölgyfaépítmények és kicifrázott, faragott, festett gerendái méretükkel, esztétikai színvonalukkal is csodálatot keltenek.

1780 áprilisában Rajky Boldizsár és Babolcsai János felment a nemesapáti szőlőhegyre, hogy Komáromy Márton árváinak ott lévő örökségét is összeírják. „Csöngölei Diverticulumban itt Nemes Apáti határban vagyon mintegy tizen öt Ember kapásra való szőlő” – írták – „a’ mely szőlőnek all Szélrül Nagy Józsefné föl Szélrül Szombathelyi József Úr szőlei a szomszédok. Ezen szőlőnek végében vagyon egy Szoba be nyillóval prés háznál prés nélkül és szinyl edgyütt talpokra sövényre újonnan építve... egy része zsuppal egy része szolmával megh földvö, ezen épület előtt vagyon mint egy 46 Ember által most az mulott őszel ujra ültetett Szőlő, ezen ültetésnek is az föllöe irattak Szőlei szomszédáságotattnak.” Miután összeírták a szőlőhegyi ingatlan vagyonát, a félig felépült sövényfalú présház épületét, a régi és új telepítésű szőlőket, már csak a listát kellett befejezni. A hivatalos írás végére ezt írták „Mely eképpen általunk véghez vitt Inventatiorul és Conscriptiorul Subscriptionk és pöcsétünk alatt költt Tlisunkat [testimoniálisunkat] Nemes Apati 22 Aprilis 1780 Rajky Boldizsár T. N. Szala Vgyék V.Bírája Babolcsay János ezen Tettes N. Szala Vgyék Esküttje.”

A két hivatalnok elhagyta a falut, s az írást, amelyet másnap még talán letisztáztak és le is másoltak, átadták a megyei előljáróknak...

Ők maguk pedig néhány nap múlva újra szekérre ültek, s elindultak egy másik faluba, hogy lajstromot készítsenek újabb nemesi árvák öröklött vagyonáról.

Vajon merre indultak? Becsvölgye? Kustánszeg? Milejszeg? Vagy távolabb, a szegeken túlra? Zalalövő? Csöde? Kávás? Kálócfa vagy Szenterszébet ...? Nem tudjuk.

Kávás, Kálócfa, Zalalövő... Csöde, Felsőszenterszébet... Sétálunk az úton. Jobbra egy kovácműhely, házak, udvarok... balra egy malom... mellette harangláb. Be-belesünk a kis ablakokon... a nyitott ajtókon ... szobák... konyhák... kamrák sorakoznak egymás után. Az udvaron pajták... istállók... ólak... boronából... sövényből... zsúptetők, s zindely... a kanyargó út végén díszes festett-faragott deszkaormok.

Az utca amin sétálunk, nem egy valóságos faluban van. Az ismerős göcseji házak, épületek egy múzeumi utca szélén sorakoznak, s az udvarokban, a házakban már ismerős minden... és megelevenedik a múlt. A régi leírások nehézkes szövegei, a néha érthetetlen régies kifejezések, az ismeretlen tárgyak... valóban mind valósággá válnak... mintha 200 évvel korábbi időben lennének...

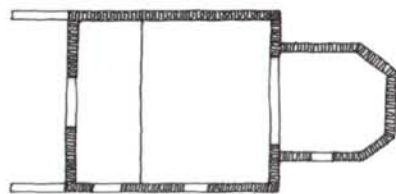
Sétálunk. Velünk szemben az utca végében egy templom áll, előtte harangláb. Ilyen boronafalú, szalmatetőű templomokat ma már nem lehet se a Göcsejben, se a környéken látni. Az utolsók egyikét Rómer Flóris bencés szerzetes tanár az 1860-as évek elején Csében (Zalacséb) mérte föl. Az ő rajza ad hírt e piciny templomokról, amikről azt írták a 18. század végén, hogy „pajta-szerű” épületek. Építési anyaguk, építési technikájuk alapján méltán állíthatjuk ezeket az épületeket a nyugat-dunántúli paraszti építészet jellegzetes építményei sorába. Egykor ezek is a népi építészet remekei közé tartoztak.

A történeti Zala megye területén a 18. században 35 fa- és sövénytemplom állt. Ebből 24 teljesen fából, 7 részben fából épült, továbbá 2 sövénytemplom állt és 1 részben volt csak sövény. Hosszú századokra vetíthető vissza a fatemplomok megléte térségünkben, hiszen a zalavári ásatások során a 9. században állt fatemplomok nyomait találták meg. A Göcsej falvaiban álló fatemplomok legtöbbjét a 18. században elbontották. Söjtörön 1748-ban teljesen fából épült templom állt, amit Szent Jakab apostol tiszteletére szenteltek föl. A templomnak fatornya volt, vaskereszttel. Becsvölgyén, Barabásszegen 1787-ig állt fatemplom. 1778-ban Kustánszegen „fából épült úrház”-at írták föl egy püspöki látogatás alkalmával. Milejszegen a katolikus fatemplomot a 16. században elfoglalták a reformátusok, de királyi parancsra vissza kellett adniuk a katolikusoknak. 1792-ig, az új barokk templom felépítéséig állt. Nemesnépen hatalmas tűzvész pusztított. Sok házzal egy időben leégett a református templom is. Helyette építették 1793-ban azt a faszindellyel fedett faharanglábát, amely ma is áll. A híres népi műemléképület egyik legszebb darabja a térség szakrális faépítkezésének.

Gondolatban visszatérünk a múzeumi faluba. Zalaegerszegen, a Göcseji Falumúzeumban – mert itt vagyunk – két harangláb áll. Az egyik, az ún. szoknyás harangláb 1888-ban épült, Budafáról került a Falumúzeumba, a másik villáságú sisakos harangláb Csödéről való. S néha meghúzzák a harangokat itt a múzeumban is.

Még ma is építenek haranglábát egy-egy kis zalai faluban. Nem olyan régen Magyarföld lakói építettek egy új boronafalú, cseréptetőű haranglábát. Formája éppen olyan, mint a régi göcseji haranglábak. Néhány éve pedig Salomfáról telepítették át az 1920 körül épült haranglábát Becsvölgyére. A falurész ugyanis elnéptelenedett, harangja, ha valaki meghúzta volna, nem volna már senkinek. Becsvölgye közössége úgy döntött, hogy a haranglábát viszik közel a hívőkhöz.

Az 1980-as évek elején Felsőszenterzsébeten építettek új, modern haranglábát. A régi, a 18. század végén épült boronafalú, zsindeletű harangláb Szentendrére került, a Szabadtéri Néprajzi Múzeumba. Harangját azonban áttették az újba, s mikor az újra megszólalt, engedték csak a régit lebontani. Mert harang nélkül soha nem maradt a falu, hiszen vasárnapokon és ünnepnapokon istentiszteletre szólította a híveket; kondult, ha meghalt valaki, harangoztak temetéskor, s harangoztak, ha veszély volt, ha tűz ütött ki. Jelezte az időt, hiszen a hajnali harangszó hívta munkába az embereket, és az estéli harangozás után tértek nyugovóra. Veszélyt, bánatot, örömet egyaránt hirdetett és hirdet ma is.

69. Tölgyfaboronából épült szalmatetőű templom és alaprajza. Cséb (Zalacséb), 1860.

Az otthon és a család

70. 18. században épült harangláb Felsőszenterzsébetről, mögötte 1850 körül épült boronafalu lakóház Bagladról. SzNM, Szentendre.

A téren harangláb magasodik. Körülötte lakóházak, s pajtákkal, istállókkal, méhesekkel betelepített gazdasági udvarok. Nem messze a központtól egy keresztfa meghajlított bádogteteje alatt festett, faragott korpusz kis Mária-szoborral. A látvány az apró zalai falvak rég letűnt világát idézi. Állunk a téren, s talán arra várunk, hogy valaki felénk intsen, behívjon a házába s elmesélje, hogyan éltek régen...

Elsőként a legnagyobb ház hívogat. Széles homlokzatát nyitott ajtó osztja ketté. A tornácra lépve először egy kis kamrához érkezünk. Színes virágokkal festett szép ládák állnak benne, egy faragott támlájú padon vasedények sorakoznak, alatta cserépköcsög, fazekak. A falakon régi tálasfogasok függenek, tetejük üvegekkel, dobozokkal, szerszámokkal megrakva, s a töredezett fogakon kis boroskorsók, tarisznyák, madzagok, szárított fűszernövények lógnak. A bútorok, az edények, a háztartási eszközök egy régi és egy újabb paraszti életforma tárgyi emlékei, régi, de még használható és új, a maga korában modern tárgyak együttese.

71. Kamrabelső festett, tulipános ládákkal. SzNM, Szentendre.

72. Szobabelső az 1930-as évekből. SzNM, Szentendre.

A szoba berendezése régi emlékeket idéz. Nekünk idősebbeknek, akár szüleink, nagyszüleink szobája is lehetne. Középen két nagy ágy áll egymás mellett, előttük egy asztal, körülötte székek. A falak mellett öreg szekrények sorakoznak. Ilyenek talán még ma is állnak a régiesen berendezett zalai szobákban, vagy eldugott kamrákban. A szoba légkörét díszes, gyárilag szövött vörös asztal- és ágyterítők teszik meghitté. A mestergerendáról színes tartályú, fehér opálos üvegbúrával fedett petróleumlámpa csüng az asztal fölé. Lüsztelámpának nevezik a Dunántúlon ezt a lámpát. A két ablak között ódivatú sublót áll. A tetején sorakozó díszes bögrék, színes üvegek, gyertyatartók, álló keresztek, porcelánszobrocskák a falusi búcsúk hangulatát idézik, s a távoli kegyhelyek csodákat ígérő áhítatára emlékeztetnek. A sublót fölött a falon megdőntött tükör lóg, körülötte szentképek, s egy-két bekeretezett fénykép függ. Talán nagyapáink katonaképe, nagyanyáink leánykori fényképe is lehetne. Emlékezünk... s még a régi szülői ház szobáinak almaillattal vegyült nehéz, dohos levegőjét is érezzük.

A konyha bútorai, tárgyai még közelebb hozzák a távoli múltat. A csillogó, mives lakatosmunkával, rézveretekkel díszített tűzhelyhez hasonló még ma is áll a dunántúli otthonokban, zalai, vasi ismerőseink konyhájában. A konyhát akár lakókonyhának is nevezhetnénk, hiszen az asztal és a székek mellett ágy is áll benne. A család idősebb tagjai aludtak itt. A magas polcra, vagyis a stelázsra gyári edények, fűszertartó dobozok és egyéb konyhai eszközök kerültek, itt kapott helyet egy-két régi cserépedény, tál, fazék, bögre. Ismerünk minden tárgyat, tudjuk mire használták, hogyan főztek benne, s a polcon lévő 1930-as évekbeli szakácskönyvből azt is megtudhatjuk, hogy mit sütöttek-főztek az akkori falusi gazdasszonyok.

A szemben lévő házba betoppanó látogatót már egy ismeretlenebb világ fogadja. Talán még az idősebb zalai embereknek is kutatni kell az emlékezetükben, vajon láttak e valaha ilyen régi füstökonyhás házat? S

73. Mives lakatos munkával díszített takaréktűzhely, SzNM, Szentendre.

74. Hajlított alaprajzú, csonkakontyos boronaház Szentgyörgyvölgyről. SzNM, Szentendre.

75. Füstökonyha részlete. Sárból-agyagból épült kemence, előtte tüzelőpadka, balra szobai kályha tüzelőnyílása.

jártak-e benne? Ismerik-e a szénvonót s a tűzikutyát, s tudják-e mi a fokla? Gyújtottak-e tüzet „gyántás” fával? Törtek-e borsot, sőt famozsárban, dagasztottak-e kenyértésztát fateknőben, mácsiktésztát melencében, sütöttek-e kenyeret, peracet agyagból rakott kemencében, s cseréptepsiben hajdinagánicát? S a szobába lépő melegedett-e valaha kívülfűtős cserépkályha mellett, gyermekét állította-e egykor kaloda-szerű állószékre, világított-e olajmécsessel? S a férfiember használt-e valamikor fából faragott csizmahúzó, borotváját tartotta-e mívesen rovátkolt borotvatartó tokban, s fogott-e egeret régi sújtós állványfogóval? S vajon mulatott-e valaha is a szoba szegletében a sarokpadon ülve citeraszó mellett? – S elhinnék-e, elhiszik-e, hogy ebben az egyszerű zsúptetős, füstökonyhás faházban egykor nemesi családok, s azok leszármazottai laktak, paraszti módon éltek akárcsak a többi parasztcsalád a faluban. S a Szentgyörgyvölgyről érkezőknek vajon feltűnik-e a hátsó szobában álló, színes virágokkal festett tulipános láda, ami nemes Domján Pálnak készült 1826-ban. Hiszen ki tudja, melyikük ükapja, szépapja volt az a falubeli Domján Pál nemesember, aki a 19. század elején festett ládát kapott.

A ház udvarán áll egy kis épület. Benne tűzhely, rajta vassfazék, egy-két cserépedény. Egy magasabb állványon nagy, dongás kád, alatta sajtár. A Magyarföldről, Felsőszenterzsébetről érkező asszonyok vajon „párltak”-e még ilyen házacskákban, szárogatták-e a fonalnak való lenszárakat a gerendákon nyugvó rudakon, s vajon tudnának-e még olyan szép piroshímes abroszokat szőni, mint amilyenek a lakóház szobájában álló szekrény polcain tornyosulnak?

76. Szobabelső 19. század végi bútorokkal. Szentgyörgyvölgyi lakóház.

77. „Kocsmaszoba” részlete. Sarkos elrendezésű szoba, a sarokpadon szegletalmárium.

A tér közelében egy másik ház is áll. Díszesen faragott, festett házorma messziről látszik. Oromdeszkáira színes festékekkel festették építésének idejét: 1868. Füstöskonyhás ház ez is, akárcsak az előző. A szobában cserépkályha áll, s hasonló jellegű bútorok, mint abban. Ott a református vallás puritán egyszerűsége, itt a katolikus hit színes tárgyi világa teszi ünnepivé a szoba légkörét. A bútorok, az apróbb-nagyobb tárgyak, a képek, a terítők, mindkét házban a 19. század végi polgárosuló paraszti lakáskultúra számunkra már-már ismeretlen világát keltik életre. Mégis ebben a házban újra közelivé válnak az emlékek.

Noha az ajtóban álló szeme előtt elmosódnak a falon függő képek jelenetei, s a sarokban sem veszi észre azonnal a keresztre szögezett régi faragott-festett korpuszt, talán nem figyel föl a színes üvegképre sem... a csillogó szent szobrocskák is elkerülik figyelmét, az asztalon fekvő nyitott énekeskönyvbe préselt virágok fanyar illata mégis különös emlékeket idéz: az előtte álló ravatal talán szüleit, nagyszüleit juttatja eszébe, s a régi temetést... Nemrég, néhány évtizede még mi is otthonról temettük halottainkat. ...S akkor mi is letakartuk a tükröt, megállítottuk az órát, s gyertyát gyújtva imádkoztunk, virrasztottunk – mint itt ebben a múzeumi környezetben teszik az elképzelt siratóasszonyok, a virrasztók Tüske Anna ravatalánál... talán éppen úgy, mint egykor Rédcisen...

A tér, a harangláb, a bádogtetejű kereszt, a házak Szentendrén, a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban láthatók. Számos más épülettel együtt Nyugat-Dunántúl hagyományos falusi építkezését mutatják be. A három lakóház berendezése pedig a zalai paraszti lakásbelső korabeli leírások, régi fényképek, s emlékezet útján még könnyen elérhető, a 19-20. század fordulójának világát hozzák közelebb hozzánk.

Az első lakóház enteriőrje az 1930-as évek ízlését tükrözi. Mondhatnánk úgy is, hogy a nyugat-dunántúli hagyományos paraszti lakáskultúra utolsó állomását mutatja be. Annak az időszaknak az utolsó szakaszát, amikor a tradicionális, századokon át megszokott paraszti életforma felbomlása lassan a végére ért, s ez már a lakásbelsőben is megmutatkozott. A bútorok jórészt még a falusi asztalosmesterek készítményei, elrendezésük azonban már a kor divatját

78. Boronafalú lakóház Rédcisről, SzNM, Szentendre.

79. A lakóház festett-faragott oromdeszkázata 1868-ból, SzNM, Szentendre.

80. Ravatal a rédcisi ház szobájában, SzNM, Szentendre.

követő városias ízlésvilágot tükrözi. A gyári termékek és az új, modernebb vásári áruk mellett még megférnek a korábbi időszak megbecsült bútorai, tárgyai, de az ajtóból betekintő múzeumlátogató is tudja, hogy egy-két évtized múltán ezek is eltűnnek a falusi lakásokból. Természetesen ezt a polgárosodó életformát, városiasodó kultúrát nem egyszerre, és nem mindenütt vették át a falusi társadalom egyes rétegei. Nem mindenki tudott könnyen szakítani a hagyomány és a paraszti élet generációkon át örökölt kötöttségeivel. Részen anyagi helyzetük, részben szerényebb életmódjuk készítette a családokat a régi szokások megtartására.

Nemcsak a Zala megyéből érkező látogatónak ismerős és otthonos ennek a Bagladról származó háznak a szobája, s nemcsak a dunántúli asszonyok tudnának könnyen eligazodni a konyhában s a kamrában. A más tájakról jövők is ugyanezzel az érzéssel nézhetik a kiállítást, hiszen ez az a korszak, amikor sorra eltűnnek a lakásokból a táji sajátosságokat jelző és meghatározó bútorok, textilek, használati tárgyak. Megindul a lakásbelső uniformizálódása és egyre inkább csak az egyéni lehetőségek és a sajátos ízlések teszik különbözővé a falusi-városi otthonokat. A mai 70-80-as évek fiatalkori világa ez.

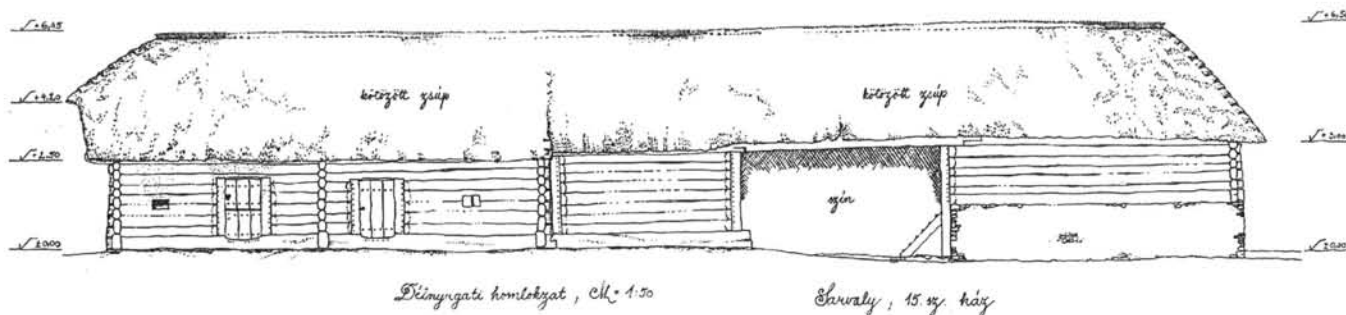
Egy korábbi időszak, a 19–20. század fordulóján divatos paraszti otthonok lakásbelsőit érzékelteti a másik két zalai ház berendezése. A cserépkályhák, az ácsolt és festett ládák, a díszes ládasublót, a faragott székek, a pirosbímes szőttesabroszok, a cserépedények, a fonott terménytárolók már valóban a zalai tájak népművészetének jellegzetes jegyeit hordozzák. A múzeumi füstökonyhák pedig tényleg utolsó hírmondói a Dunántúl nyugati sávja ház- és konyhakultúráját évszázadokon át uraló régi tüzelőberendezéseknek.

Hogyan éltek régen a sövényfalú házak kis szobáiban? Hogyan főztek, ettek a boronaházak füstökonyháiban? Milyenek voltak a száz-kétszáz évvel ezelőtti parasztlakások? Régi időkbe kell tehát visszatekintnünk, ha a hagyományos paraszti lakások bútorait, tárgyait akarjuk megismerni, s a jellegzetes zalai paraszti lakáskultúra és életforma változásainak folyamatát átlátni, állomásait számba venni.

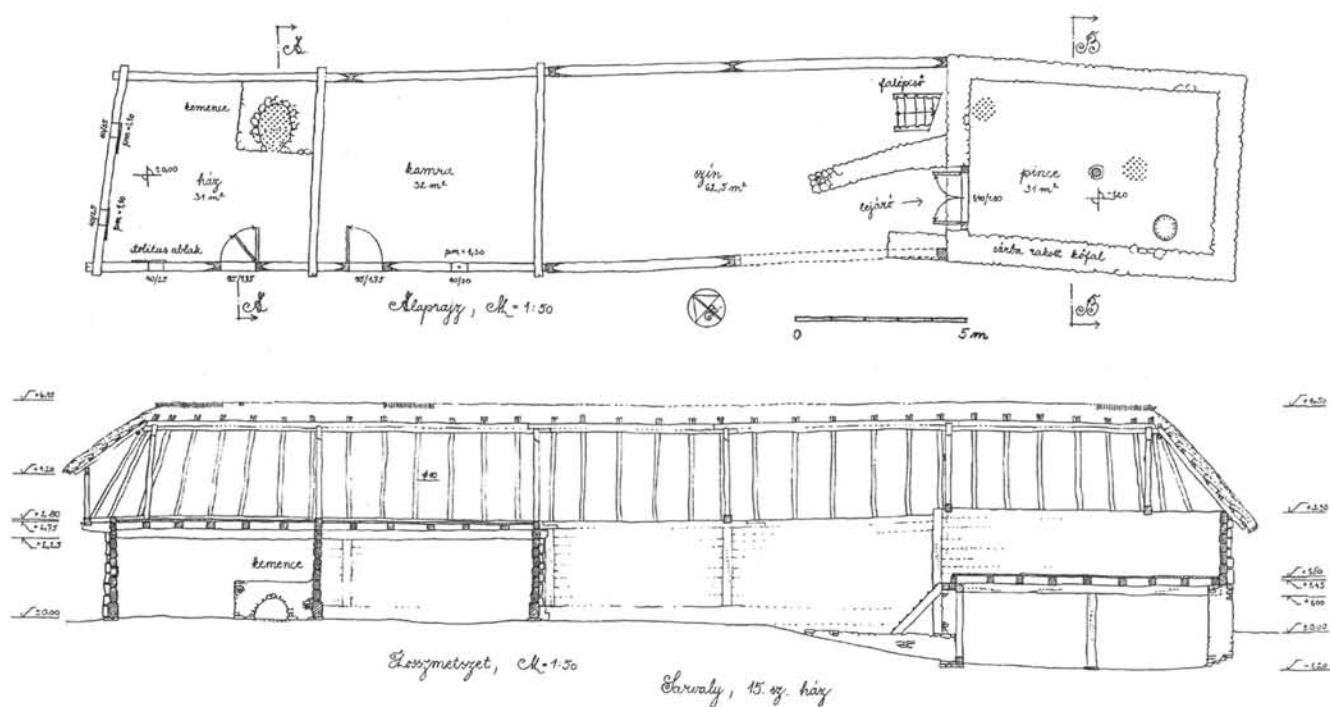
Kemencék, kályhák

A 19–20. század fordulóján még a nagyon idős emberek közül is kevesen tudták, vagy emlékeztek arra, hogy akár a Göcsejben, akár a megye más vidékein egykor léteztek olyan házak, amelyeknek nem volt szobája. „Nagy konyhában laktak az emberek” – mondták az emlékezők, vagy arról beszéltek, hogy hallották „egy szobában laktak, s ott volt a kemence is”. Ma már nehezen tudjuk elképzelni, hogyan lehetett élni egy olyan helyiségben, amelynek kemencéje egyaránt szolgált fűtésre, főzésre, sütésre, miközben a kemence nyílásából, vagy a tüzelőpadkáról felszálló füst ott gomolygott a bútorok között, s a lehulló koromszemcsék rátelepedtek emberre, az edényekre, ételre. Pedig a 19. század eleji leírások nemcsak arról tanúskodnak, hogy „a’ régi lakások tsupán tsak egy tágas konyhábúl állottak a’ mellyet szoba gyanánt használtak”, hanem arról is, hogy a Göcsej és Hetés vidékén túl a Dunántúl egész nyugati sávjában – igaz már csak elvétve – még a 18–19. század fordulóján előfordult ez a háztípus.

A nyugat-dunántúli füstösház egykori meglétére sok adat utal. Egyik legrégebbi írásos forrásunkból a Vas megyei Körmend mezőváros 17. századi lakásviszonyait ismerhetjük meg. Ebből megtudhajtuk többek között azt is, hogy a lakóházak 17%-ának „füstös-szobája” volt. A Vas megyei Őrség és környéke paraszti lakóházairól az 1800-as évek elején élt híres tájleírók (Nemesnépi Zakál György, Plánder Ferenc, Benczur János, Kossits József) számolnak be először. A füstösházakra vonatkozó adataik azonban a göcseji állapotokat is tük-

81. Füstösház Sarvalyon (15. sz. ház). Rekonstrukció.

82. Füstőház rekonstrukció. Felül: alaprajz, alul: metszet. Sarvally (15. sz. ház).

rözik. Közülük az egyik, Benczur János útleírásának a részlete szerint 1839-ben a Vas megyei Órségben „...van olly háznép, melly 20–25 tagot is számlál, kik mindnyájan csak konyhában települnek le; minden házaspárnak pedig van külön szobája; de kályha nélkül, mit ők kamrának neveznek; éjjeli szállásuk itt van a legnagyobb hidegben is, kivéven a gyermekeket, elaggottakat 's betegeket, kik meleg konyhában a' fokla gőze közt alusznak”. A közeli Vend vidékén is leírták, hogy „Házaik ... csak egyetlen egy füstös szobából és életes kamrából állnak”.

Egy másik leírás, Balogh Gábor naplója az 1848-as évek muraközi falvainak viszonyait ecseteli: „A muraközi, különben vagyonos, kitűnő földdel megáldott nép – holdanként az időben is fizettek 40 ft évi bért – házközösségben, s rendkívül egyszerűen élt és ruházkodott. A legidősebb férfi és nő volt a gazdaság feje, ők parancsoltak, s bármennyi férfi és nő volt is a gazdaságban, ezeknek joguk semmihez nem volt, ők szolgaként dolgoztak. Ruházatukat maguk készítették, egész bútorszatuk egy pár ágy, asztal, s maguk által faragott székekből állt. Nagy kemence, melyben nyáron is kenyérüket sütötték, volt a szobában, körülvéve padokkal – amin a gyermekek aludtak. Ha kenyérsütés volt, napokig nem lehetett a szoba felé menni – írja a visszaemlékező.

A Göcsejhez közeli Hetés vidékéről Bellosits Bálint írja a 19–20. század fordulóján: „hatvan-hetven éves emberek még emlékeznek olyan időre, midőn lenn a falvakban is egy szobában laktak s ott volt a kemence is”. Gönczi Ferenc hasonló emlékeket ír a göcseji füstőházakról: „régiben ... nem volt meg a mai szoba. Nagy konyhában laktak az emberek. A mostani konyhák is elég téresek, de a szoba nagyságát csak a régi, mintegy 50–60 év előtti épült házaknál érik el.”

Az 1960-as években a szabadtéri néprajzi múzeumok építése kezdetén mind Zala megyében, mind Vas megyében több átalakított füstőház is előkerült. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy olyan lakóházakat bontottak le múzeumi szakemberek, amelyekről kiderült, hogy egykor füstőházak voltak. Az átalakítások még a 19. században történtek, s részben hozzáépítéssel, részben belső térosztással, vagy éppen bontással és toldással változtatták meg a házak eredeti állapotát. Az említett múzeumokban építéskori állapotuk szerint rekonstruálták ezeket az épületeket, s egyiket-másikat archaikus, korabeli, 19. század eleji bútorokkal, tárgyakkal be is rendezték. Zalaegerszegen a Göcseji Falumúzeumba Felsőszenterzsébetről, Szombathelyen a Vasi Múzeumfaluba Farkasfőről, Szalafőről, Szentendrén Szalafőről került be füstőház.

Sok olvasónak bizonyára hihetetlennek hangzik, hogy a füstőházak – még, ha nyomokban is -, de viszonylag sokáig megmaradtak itt a nyugat-magyarországi végeken. Annak ellenére tartotta magát ilyen hosszú ideig ez a háztípus, hogy itt, ebben a régióban már a 15. század végén mind a mezővárosokban, mind a falusi lakóházakban lassan megindult a kályhás szobák építése, és majd a későbbi századokban, de főképpen a 19. század derekától sorra elkezdődött a még fennálló füstőházak füsttelenítése is.

Ez a folyamat azonban nagyon lassan indult és terjedt tovább a Dunántúl nyugati sávjában. S ha elgondoljuk, hogy még a 19. század közepére is akadt egy-két füstösház, akkor nem csoda, hogy a térségben járt korabeli tájleírók megütköztek az itt élők szinte középkori életkörülményein. A távoli időkbe visszatekintve ma is úgy látjuk, hogy bizonyos helyeken nem sokat változott 300–400 év alatt se a ház, se a konyha, de az életforma sem.

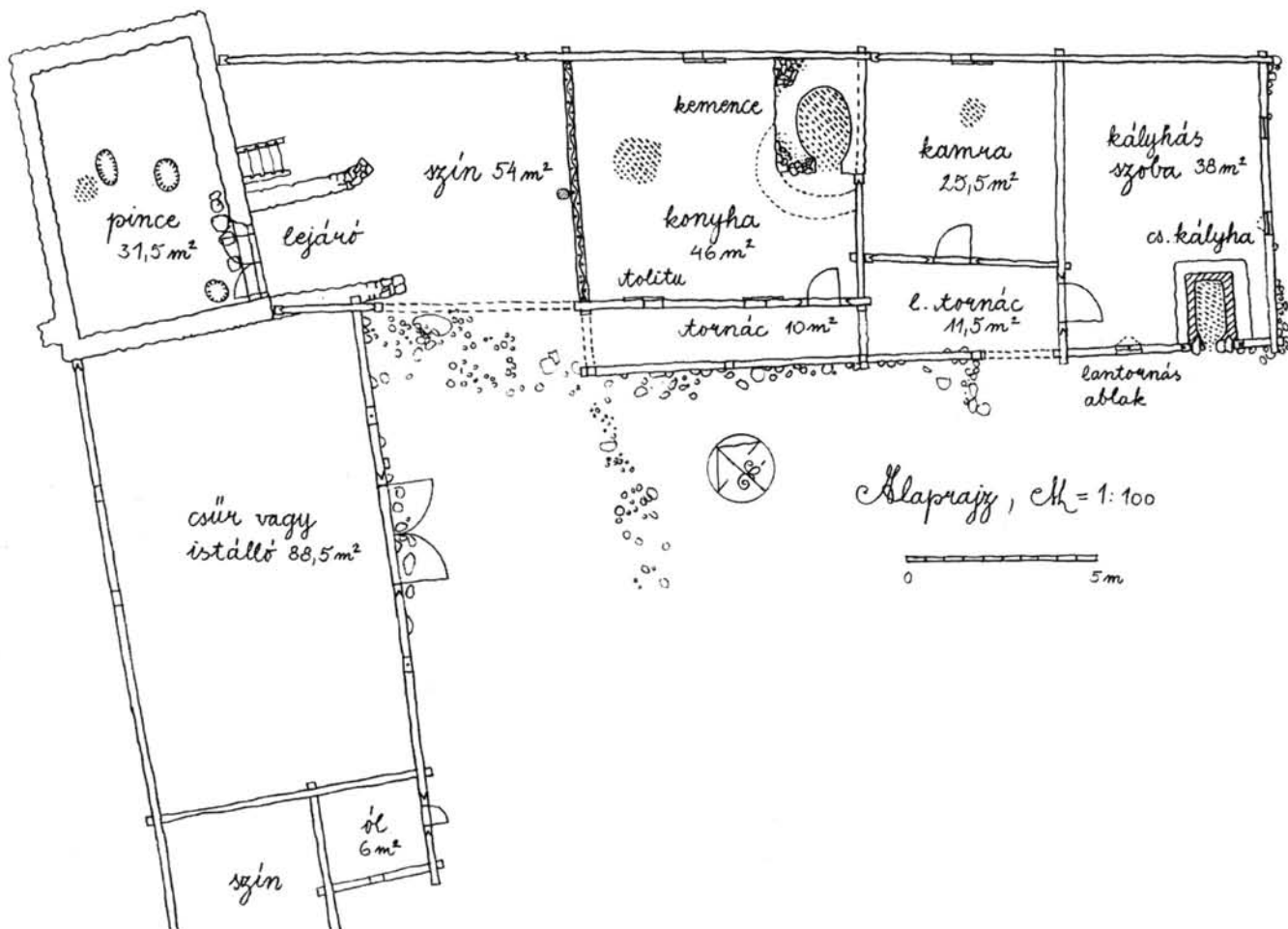
Figyelembe véve a régészeti feltárások eredményeit, megismerve a levéltári dokumentumok adatait, olvasva a régi írásokat és látva az egykori épületek átalakított változatait, elmondhatjuk, hogy évszázadokon át élt egymás mellett a füstösház, a füstökonyhás-kályhás-szobás lakóház.

Az 1969-74 között Sümeg-Sarvalyon feltárt 15–16. századi boronaházak zöme lakókonyhás, kemencés, vagyis ún. füstösház volt. Hasonló eredményről tanúskodnak Holl Imre és Parádi Nándor szentmihályi ásatásai is. A 16. század közepéig létezett írtásfalú tíz lakóházát tárták föl. Megállapításuk szerint a házak agyagkemencés füstösházak voltak. Egyetlen házban cserépkályhát is találtak. Szintén a korabeli füstösházak egyik változata lehetett a Csesztreg közelében feltárt 16. századi sövényfalú, nyitott tűzhelyes épület.

A füsttelenített kályhás szobák és kemencés füstökonyhás házak 15-16. századi jelenlétéről is a sarvalyi és a szentmihályi ásatásokból tájékozódhatunk. A szentmihályi egyetlen kályhás szoba cserépkályhája kályhaszemekből és díszített csempékből készült. Feltehetően módosabb személy lakóházában állt. A Hahót közeli ásatások során egy leégett késő középkori lakóház omladéka alól szintén kályhaszemek és csempék kerültek elő, amelyek azt tanúsítják, hogy a többszattú ház szobájában cserépkályha állt, mégpedig olyan kályhatípus meglétét sejtetik a cserepek, amely a Dunántúl középső és nyugati vidékén a 15-16. század fordulóján már ismert volt.

A kályhás szobák megjelenésével az addigi központi lakótér, mint fő tartózkodási hely elvesztette jelentőségét, konyhává alakult, idővel kisebb lett. Természetszerűleg a hatalmas kemence méretei is kisebbeké váltak. A konyha továbbra is füstökonyha maradt, de már másodlagos szerepet kapott.

1609-ben Lövön (Zalalövő) a Perneszi testvérek fölosztották egymás közt a kastélybeli házaikat. Az osztályos egység szerint Ferencnek jutott „egy öreg kályhás szoba...”, Borbálának „szeglet bástya és ellenében

83. Kályhás szobás ház Sarvalyon (17. sz. ház).

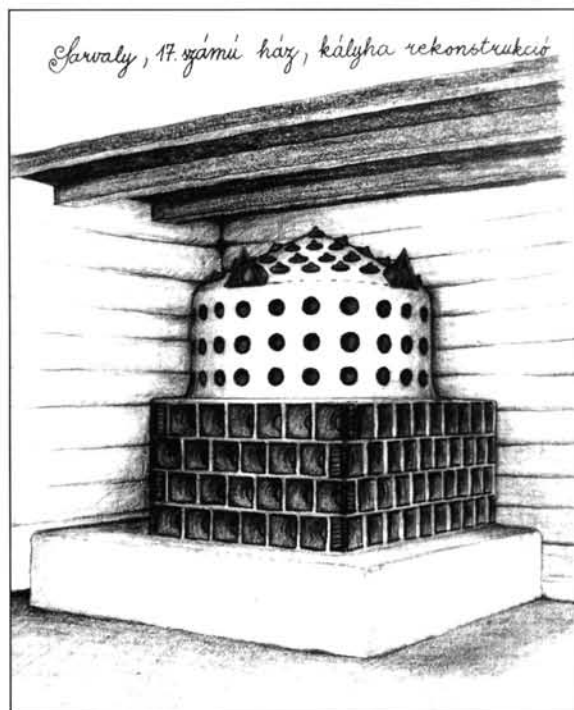
való sütő füstös szobának fele az fölötte való kalihás szobának a felével... (a korabeli osztálylevelekből kitűnik, hogy gyakran helyiségeken is, illetve helyiségrészekben is megosztottak az osztzkodó felek) napenyészetéről a kapu közben... egy kis kályhás szoba pitvarával egyetemben" jutott, és "...két öreg ház... föl szélrül egy sütő füstös szoba" – is.

A 18. század első feléből valók azok a vagyonösszeírások, amelyek már szinte kivétel nélkül kályhás szobákról tesznek említést szerzte a megyében.

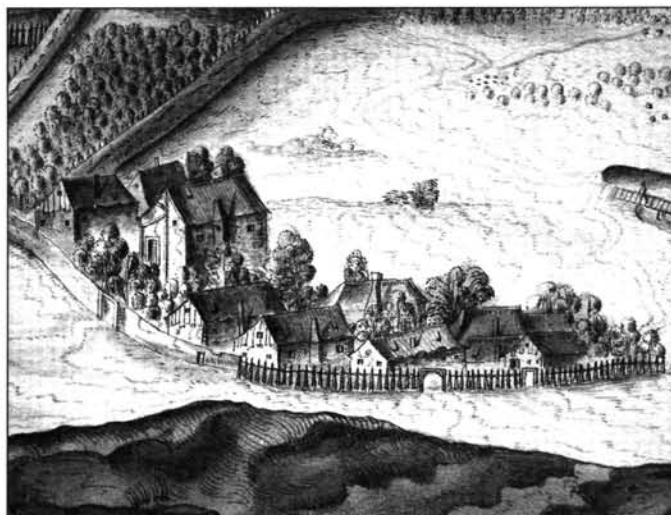
1740-ben Szentgyörgyvölgyön, Kógyár szegen Gyenese János és Miklós árváinak ingó és ingatlan javait írták össze. Az összeírás mindenekelőtt a ház egyes részeit sorolja föl, ami egy konyhából, mellette lévő kályhás házból, egy pitvarból és egy kamrából állt. (Elképzelhető, hogy itt az első helyiség eredetileg egy füstőház volt, és a második helyiséget – talán egy lakókamrát kályhás szobává alakítottak.) 1749-ben Felső Mihályfán egy kőből épült lakóház szerepelt elsőként egy vagyonösszeírásban. Többek között „épület áll Első Kálhás Szobából mellette lévő oldal kamarával együtt, egy kemeczés Konyhából, mellette kis Kálhás Szobából.” Gelsén 1754-ben „egy avéth kálhá”-t találtak a szobában, Zalabéren 1760-ban pedig bizonyára egy módosabb nemesi család kúriájában jártak a felmérők mert itt két kályhás szobát is felvettek a jegyzékbe. Szintén Gelsén 1767-ben egy szobát találtak „vörös paraszt kálháro” és „egy bé nyiló szobácska, mellette egy füstös konyha” is a listára került. 1783-ban Dobriban egy jobbágyházban szintén egy „rozant vörös kálhá” állt.

Sorolhatnánk tovább a korabeli példákat, hiszen a 18. századi vagyonösszeírások szerint már egyre szaporodik a különböző mázatlan (vörös) és mázas csempéjű kályhák száma, az 1840-es évekből gyűjtött iratok, osztályos egyezségek pedig már megyszerte sorra listába veszik a kályhás szobákat. Mert valóban nagy változás történt a nyugat-dunántúli lakóházak belvilágában a cserépkályhák megjelenésével. A ház egy új helyiséggel bővült, mégpedig egy füsttelenített, fűthető kényelmes lakóterrel. A cserépkályha mindenkor a bejárattal szemben, a konyhai fal mellett állt. Fűtését a füstökonyhák világában kívülről, a konyhai kemence padkájáról oldották meg. Ide nyílt a konyha és szoba válaszfalába vágott tüzelőnyílás. A kályha füstje a füstökonyhába ömlött.

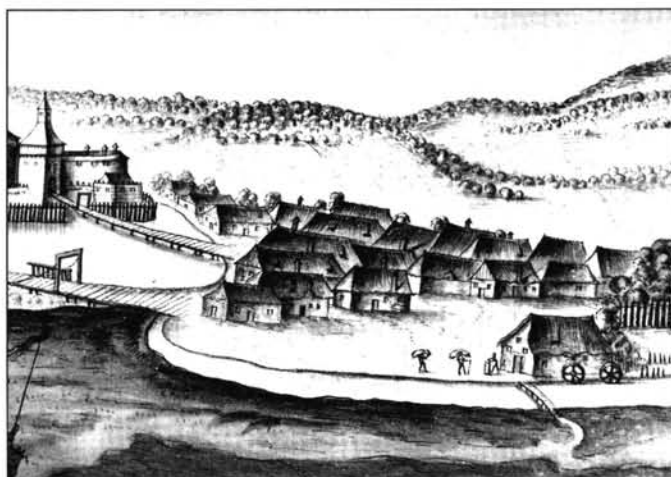
Az 1600-as évektől sok olyan rajzos ábrázolás ismerünk, amelyeken a várfalakon kívüli települések részletei jól kivehetők. A jelentősebb zalai várakról is készültek ilyen képek. A képek legtöbbször esetben idealizálva jelenítik meg a különböző városrészeket, rajtuk többnyire lakóházak, malmok, kerítések láthatók. A szentgróti, a zalaegerszegi, alsólendvai rajzokon kéményes házak rajzai is megjelennek. Tudomásunk szerint a híres tájképrajzoló,

84. Rekonstruált kívülfűtős cserépkályha, Sarvaly.

85. Kéményes parasztházak Alsólendván, 17. század.

86. Zalaszentgrót kéményes házai a 17. században.

Johann Ledentu képei adnak először hírt ezekről a kéményes házakról, amelyek térségünk füsttelenített konyháinak korai hírnökei is lehetnek.

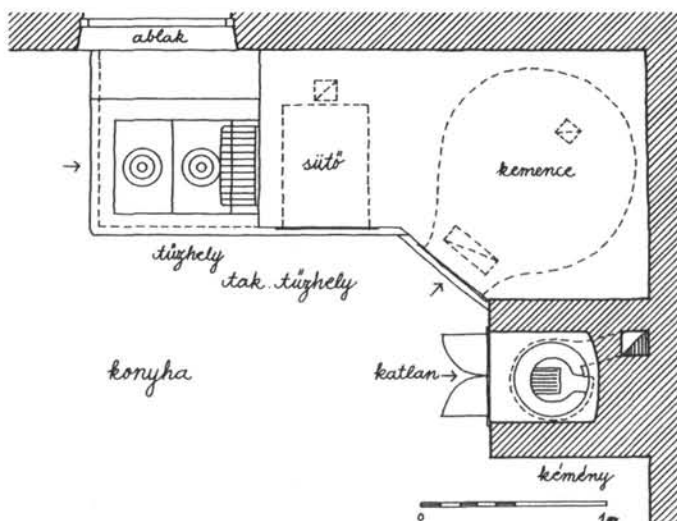
A lendvai falurészlet emeletes és földszinti házain falon kívül felhúzott, téglából, kőből rakott bolthajtásos, szabadkémények láthatók. A szentgróti és egerszegi ábrázolások a tetőkön meredező, kis nyeregterővel fedett fakéményeket sejtetnek. Olyan fakéményeket, amelyeket Vas megye nyugati sávjából is ismerünk. Ezek magas, keskeny deszkakémények voltak, amelyeket a füstökonyhák mennyezetébe vágott nyílás fölé építettek, tetejükre kis védőtetőt helyeztek, a kémény oldalába lyukat kerekítettek – ezen keresztül húzódott a füstökonyhák füstje a szabadba. Jóllehet, a deszkakémények építését már a 17–18. századtól tűzveszélyességük miatt tiltották, hírnökei még a 20. század derekán is fellelhetőek voltak térségünkben.

A zalai falusi építészetben általánosan azonban csak később, a 18. század derekától jelennek meg a kéményes házak, s akkor is csak néhány módosabb kisnemesi család engedhette meg magának, hogy kéményt építsen új házába, vagy éppen addigi füstökonyháját modernizálja. Elvértve egyházi összeírások is megemlékeznek a plébániaházak „Kü kéményes konyhá”-iról. 1762-ben Tárnokon (Zalatárnok) a boronából épült, zsúppal fedett plébániaházban volt többek között egy szoba és egy konyha boltozatos kéménnyel. 1778-ban egy Dobriban készült összeírásban egy „Kő ház boltra, alatta pince boltra és konyha fél boltra” szerepel. 1776-ban Istvádon (Zalaistvánd) felépült malom molnárlakásának konyhája „bolt hajtásos kéményre” épült, itt található a sütőkemence is.

A füstősházak, a kályhás-kemencés, füstökonyhás és kőkéményes lakóházak egyidejű, 18. századi meglétét egy érdekes leírással illusztráljuk.

87. Csempézett mászókéményes kemence. Zalalövő, 1980-as évek

88. Mászókéményes kemence alaprajza

1796-ban a Göcsej és az Őrség határán lévő Dobraföldén (Magyarföld) Nádasdy gróf fiskálisa egy uradalmi birtokot mért fel abból a célból, hogy azt a gróf esetleg megvásárolja. A nagyon alapos és pontos felmérő ebben az uradalomban elsőnek egy uradalmi tiszt lakást vesz számba: „önálló ház ez, de nemcsak tisztlakás céljait szolgálja, hanem egyszersmind Major is”. A ház belső elrendezése: „elől 2 szoba, utána konyha, utóbbi ‘kőkéményre’ Majd a cselédszoba, a kamra ... ezek után való istállókból a mellette való Rideg Marhának való állásából ezek között három Disznó olly (=ól), s mellette lévő Kotsi Szinybűl álló.” A tiszt lakóépülettől lejjebb a cselédek lakásául szolgáló „Kétt Füstös szoba, kétt Kamara és az Sörtvések számára akoly ... az udvar távolabbi részében van egy jágerház, mely szoba, konyha kamarás, alapincézett épület, s tartozik hozzá egy kis istálló is. Ettől a vadászlakástól nem messze: ...vagyon egy malom, egy Szítás, egy korpás, és egy Deszka Mecző Kerekekre, e mellett a Molnár lakása, egy szobából, konyhából, Kamarából álló”. Ugyanennek az uradalomnak Felsőszenterszében is volt birtoka, ahol a juhász háza is szobából, konyhából, kamrából, istállóból állt, a ház mellett pajta és juh akol épült. „Ezen épületek általában Boronából építettek és többnyire mind rossz statusban vannak” – fejezi be a fiskális az épületek számbavételét.

Kétségtelen, hogy a dobraföldi uradalom cseléd lakásai, „füstös szobái” a korabeli füstősház típusát képviselték, a vadásznak, a juhásznak, a molnárnak kályhás szobával épült háza volt, az uradalmi tiszt konyhájában pedig már kőkémény vezette el a kemence füstjét.

A nyílt tűzhelyű, kemencés füstökonyhák még sokáig meghatározták a Dunántúl nyugati sávjának

paraszti építkezését és konyhakultúráját. Csak a 19. század közepétől vett nagyobb lendületet a térség falvaiban a füstökonyhák megszüntetése. Legtöbb esetben – mint a már jól ismert bagladi házban is történt – az agyagkemencéket lebontották, s helyettük zárt kéményes tüzelőberendezéseket, ún. tűzhelykombinátokat építettek.

A téglából épült szögletes, ún. mászókéményes kemence többnyire a konyhasarokban átlósan foglalt helyet. Magas volt, néhol elérte a mennyezetet is. A kemence mellett rendre megépült a sütő, a tűzhely, a katlan, ezek valójában egy tömböt alkottak, s közös volt füstelvezetőjük is. A központi építmény a kemence volt, ajtaja retesz vasajtó, hőfokát különböző szabályozókkal lehetett irányítani. Kimélyített aljában fát halmoztak fel. A mellette emelkedő jobb oldali falsíkot katlan foglalta el, amelynek füstvezetője maga is felnyúlt a mennyezetig és mint kémény haladt tovább. Ide szolgált minden más füstvezeték is. A kemence bal oldali részén, a falak mellett húzódott a tűzhely, amelynek két része volt: egy alacsony, lapos felület, a platni, amin főztek és a redli, a vas sütő és vízmelegítő, ez utóbbit általában a kemence mellé egy, a mennyezetig érő magas építménybe szerkesztették be. A redli igen szép része az effajta kemencének, kimunkált vasszerkezet, külsejét gyakran mész kovácsmunka díszítette. Az ilyen jól felszerelt tűzhely sütőkemence-katlan együttes igen megemelte a konyha színvonalát, tökéletesen szolgált a kényelmes sütést-főzést. Ezeket a kemencéket fehérre meszelték, vasrészeit s rézvereteit a gazdasszonyok állandóan tisztították, fényesítették. Módos parasztcsaládok megengedhették maguknak azt is, hogy mennyezetig érő tűzhelykombinátjukat kicsempézzék. Mások lebontott szobai cserépkályhájuk csempéit építették be a konyhai rakott tűzhelyek falába.

Konyhák

A füstőházak és füstökonyhák agyagföldből épített kemencéiben, a kemencepadkákon s a katlanokban évszázadokon át azonos módon folyt a sütés, a főzés, a vízmelegítés. Ha egy kemencébe befűtöttek, vagy az előtte lévő padkán tüzet gyújtottak, olyan nagy füst volt a konyhában, hogy szinte alig lehetett látni tőle. A füstökonyhát sűrűn megülő füst azonban egy idő után felszállt, s alatta tiszta lett a levegő. A régi öregek sokszor elmondták, hogy ilyenkor a füst alatt meghajolva jártak és dolgoztak.

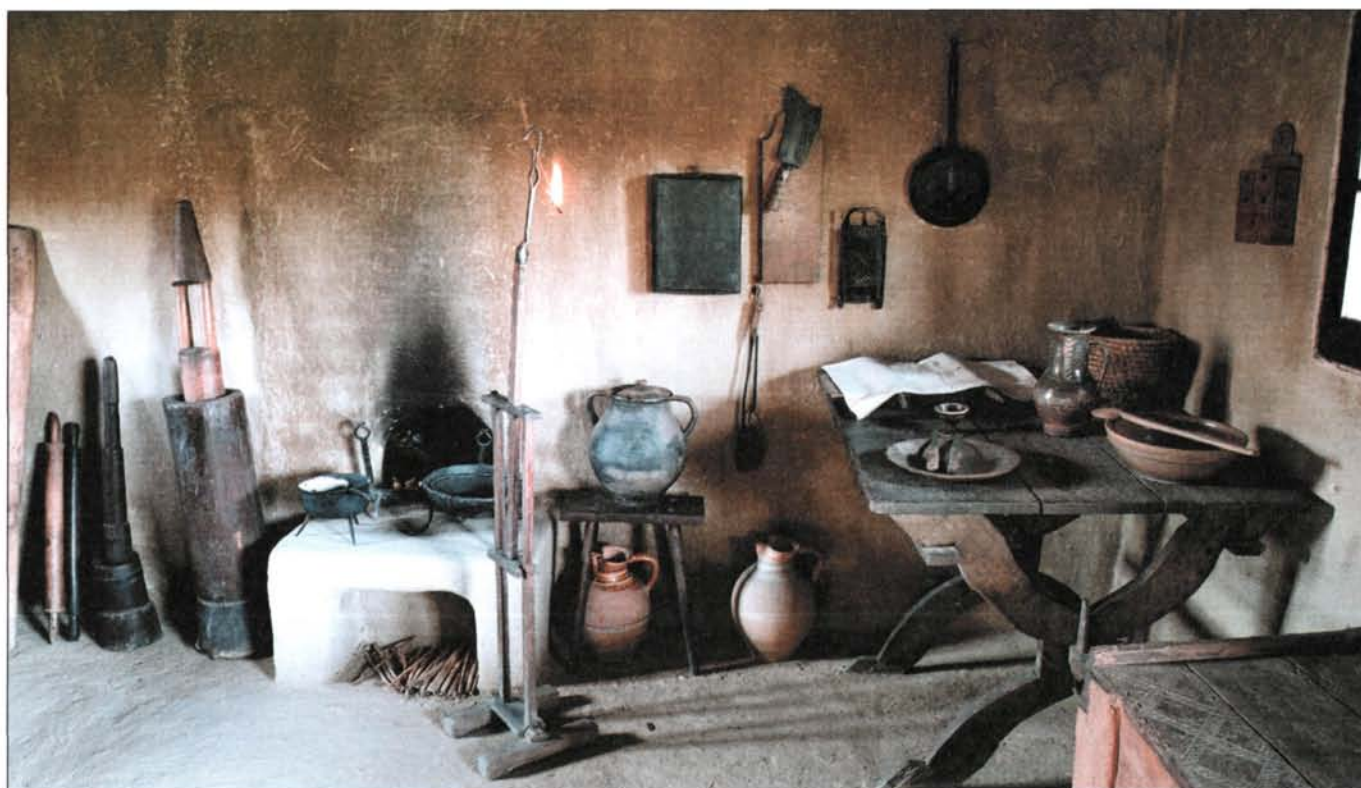
A tüzet a kemencepadkán gyújtották meg, az asszonyok kis kupacokba rőzsét, faháncsot raktak, közibük 1-2 szál gyantás fát tettek. A vékony, rövid fenyőhasíték gyorsan lángra kapott s ettől a pattogó, sercegő gyújtóstól könnyen meggyulladt még a vastagabb fa is. Az égő gyanta keserű, csípős illata sokáig terjengett a konyhában, sűrű kormos füstje az ajtón s a falba vágott nyílásokon húzódott ki a szabadba. A maradék füst a mennyezet felé szállt s ott megállapodva maga alá engedte a főzőasszonyokat.

A főzés, sütés még a 18. század végén is leginkább cserépedényekben történt. Ritka kivétel volt a lábas vas serpenyő és csak a módosabb paraszt háztartásokban és kisnemesi konyhákban fordult elő a hússütő vas rostély.

Nagy, szűkfenekű főzőfazekak kerültek elő a Csesztreg közeli Mihon faluban végzett ásatások során. A 16. századi edények formája sok hasonlóságot mutat a közeli Velemér-völgyi fazekasközpont régebbi és későbbi termékeivel. A mihoni fazekak füstös alja és oldala arra enged következtetni, hogy ugyanígy főztek bennünk, mint a későbbi időkben a nyílt tűzhelyeken. Vagyis a kemencepadkára állítva paraszt húztak

89. Füstökonyhás ház tornácsa, Bucsuszentlászló, 1953.

90. Füstökonyha részlete tűzelőpadkával, főzőedényekkel, Szentgyörgyvölgy, SzNM, Szentendre.

91. „Agyagföldből épített kemence”, Göcseji Falumúzeum (Zalaegerszeg) csödei házában.

92. Gyantás fát hasogató férfi, Böde, 1960.

köréjük, s így az átforrósodott fazékban gyorsan megfőtt a leves, a főzelék, a káposzta. 1754-ben egy gelsei háztartásban 6 fazekat, 1777-ben Döbrétén 2 fazekat írtak össze, de ebből az időből több olyan vagyionlistát is ismerünk, amelyekben egy-két kisebb-nagyobb fazék szerepel az ingóságok között. Az 1700-as évek második felében a Zala megyei árszabások szerint egy mázatlan fekete „Öreg [nagy] két fülű fazék 25” krajcárba került, „Legnagyobb egyfülű fazék”-nak 15 krajcár volt az ára. A mázas fazekak nagyságuktól függően másfél, illetve két és fél krajcárba kerültek. A 19. századi leltárakból pedig az tűnik ki, hogy a főzőfazekak előkelő helyet foglaltak el a cserépedények között. Egy-egy háztartásban, a családtagok számától és a háziasszony igényétől, s főleg a család anyagi helyzetétől függően 3-4, esetenként 5-6 főzőfazék is használatban volt. A kilyukadt fazekakat sem dobták el. A lyukba egy rongydarabot dugtak, s azt folyékony gyantával jó erősen kívülről bekenték. Úgy mondták, hogy „gyátazsírral beforasztották”. Így még hosszú ideig tudták a fazekakat főzésre, tárolásra használni. A nagy cserépfazekak a füstökonyhák felszámolása után is a paraszti háztartások igen becses tárgyai maradtak. A konyhából a kamrákba, padlásokra vándorolva tárolóedényekké váltak. Száraz borsót, babot, lencsét, különböző szárított magokat tartottak bennük, s volt, hogy csoportosan álltak egy-egy padlássarokban – a régi idők emlékeként.

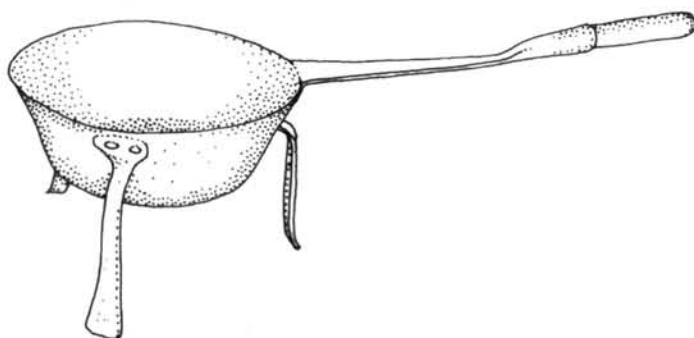

93. Háromlábú cserépbogrács.

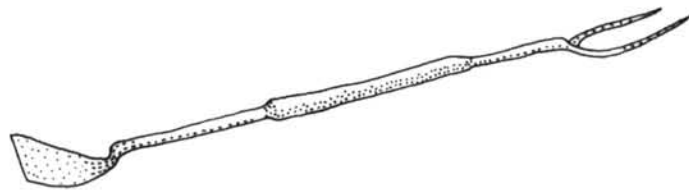
A nyílt tűzhelyek jellegzetes főzőedénye volt a háromlábú cseréplábas is. Az 1751-ből való gelsei adatok 4 cseréplábast is említenek egy háznál, 1777-ben Döbrétén „két lábas cserép”, 1779-ben Szent Balázson „egy két fülű cserép és más két kisebb cseréplábasok” szerepelnek az összeírásokban. Ötven évvel később Bakónakon „két kis lábas” került jegyzékbe. A háromlábú cseréplábasokat a későbbi évtizedekben, sőt még a 20. században is készítették. A füstökonyhákban továbbra is használták és megbecsülték ezeket a régi típusú fazekasedényeket. A kemencepadkára állítva parazsat húztak az edény alá. A kisebb-nagyobb cseréplábasokban kásákat főztek leginkább, de mártásos húsokat is készítettek bennük. Tésztaféléket, gánicákat, kásákat cseréptepsikben sütöttek. Említésük a 19. század elején tűnik föl, de túléltek a füstökonyhák világát és még napjaink modern tüzelőberendezéseiben is szívesen használják a cseréptepsiket. Manapság szintén tésztákat, réteseket sütnek ezekben a kerek, magas falú zöld-barna-sárgamázás edényekben, amelyek legtöbbször alját jellegzetes fésűs-hullámos mintával díszítették a gerencsérék.

Míg a 16-17. századi paraszti és kismemesi konyhák főzőedényei cserépből készültek, a 18. század derekától a nyílt tűzhelyeken megjelenik a háromlábú vasserpenyő. 1751-ben Szentgyörgyvölgyön, 1760-ban Sándorházán, 1774-ben Andrásfidán vettek jegyzékbe lábas serpenyőket. Döbrétén 1777-ben írtak föl lábas vasserpenyőket. Az 1770-es években árverésen 1-11/2 krajcárt fizettek ezekért a használt vasedényekért. Valójában hajlított vaslemezből készültek, széles szájreremmel, lefelé szűkülő oldalakkal. Szegeccsel erősítették össze az oldalát, szögletesre hajlított három lábát is szegecsek fogták föl a fenékhez. Hosszú, vége felé vastagodó, belül üres nyelvébe kerek fadarabokat erősítettek, hogy a kezét védjék a forróságtól. Sült húsokat készítettek bennük. Használatuk azonos volt a cseréplábasokéval. A parazsat a magas lábakon álló serpenyő alá húzták. A hosszú nyelű serpenyőket a forró kemencébe dugták, s abban sütötték meg a húsokat.

Húsokat, pecsenyét sütöttek lábakon álló vasrostélyokon is. Ezek a hússütő vasrostélyok – tudomásunk szerint – főként a nemesi konyhákban fordultak elő. Szegényebb és módosabb nemesi családok vagyonleltáraiban szinte mindent találunk velük. Legelőször azonban a Csesztreg-Mihon-i ásatás késő középkori leletei között bukkan föl egy rostély. Az egyhelyiséges lakóház-kocsma nyílt tűzhelyén használhatták. Néhány évtizeddel később egy-egy „vasrosta”, „rostély” (1767, Gelse), „vasrostély” (1774 Andrásfida), „pecsenye sütő rostél” (1779 Andrásfa) szerepel már a füstökonyhák jegyzékeiben. Valószínű, hogy később is szívesen sütöttek rostélyon húsokat, mert még a 19. századi hagyatéki leltárakban az örökölt tárgyak között szintén találunk említést „vass rostély”-ről (Bakónak, Lickó). Ezeket a rostélyokat parázs fölé állítva a lábas serpenyők és cseréplábasok mintájára használták. A vasrostélyokkal együtt említik az összeírók a „vas nyárs”-at, „pecsenye forgató nyárs”-at. Legtöbbször egymás után sorolják föl a vasból készült sütő-főző alkalmatosságokat, hiszen az árverésre bocsátott tárgyak közül valószínűleg gyakrabban keltek el az összetartozó tárgyegyüttesek. 1754-ben Gelsén „egy vass macska, egy vass nyárs”, 1767-ben ugyanitt „vass nyárs közepszerű rostély vass láb 1, Vass Kalán, serpenyő”, 1774-ben Andrásfidán „egy serpenyő, egy vas nyárs, egy vas rostély, egy vass macska, egy tűztakaró vass” került felvételre. Zalaszentbalázson 1779-ben egy szegényes konyhában csak „egy rostél”-t, „egy vas nyárs”-at és „egy kis husos vas vellá”-t találtak. 1784-ben egy módos kismemesi háztartás felszereltségét „egy nagyobb és kisebb vass nyárs, vass rostél, vass kalánok, vass tepszi, vass láb, vass fazék, szapuló vass láb” jelezte. 1784-ben egy másik háztartásban „vass

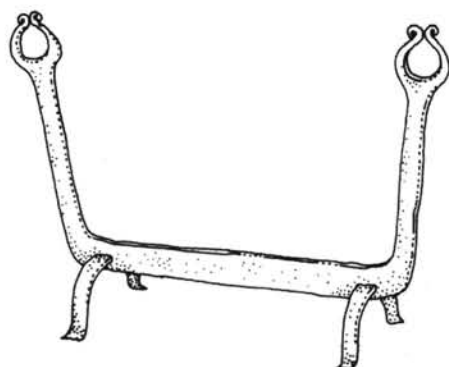

94. Lábas vasserpenyő.

95. Pecsényeforgató nyárs.

matska tűzhelyen való, szapuló láb vass fazek, vass láb” került felvételre. A „vas macska” a néprajzi szakirodalomban tűzikutya néven szerepel. Kutatásaink során először egy 1754-es gelsei összeírásban találkozunk vele. A lista vas tárgyait „egy vass macska” vezeti, majd egy vas nyárs, egy konyhára való kis bárd, egy avét Torma reszelő és egy konyhakés” következik. A „vas macska” kampóiba a vas nyársakat helyezték, hátukra vastagabb, parázsló fahasábokat tettek. Ezekben az időkben nagy értéket jelentettek a vassfazekak, vaslábak. A fazekak „szapuló vas fazék”, „vas fazék”, „párolnyi való vass fazék” névvel kerültek jegyzékbe, s a mosásra (szapulásra, párolásra) való víz melegítésére, de magára a párolásra is szolgáltak.

96. A „vasmacska”, a tűzikutya.

A 18-19. századi vasedények még hajlított és szegecselt vaslemezről készültek. Az 1800-as évek közepétől azonban már előtérbe kerülnek a háromlábú öntöttvas, belül fehér zománcozott lábosok, a kisebb manufaktúrák, gyárak termékei. Ezekről az időről ismerjük a paraszti háztartások öntöttvas fazekait s a lapos vaslábasokat, serpenyőket, tepsiket. Idővel annyiban különböztek a korábbi daraboktól, hogy kívül is zománccal vonták be őket. A jellegzetes királykék, később világosabb kék zománcozott vasedényektől még manapság is nehezen válnak meg a falusi asszonyok, hiszen ezekben legjobb főzni a lekvárokat, ezekben a tepsikben sült kalács a legfinomabb.

A 19. századi dokumentumokban már sok vasláb is szerepel. Ezekre a háromlábú kovácsoltvas állványocskákra helyezték a lapos fenekű fazekakat, lábosokat. A 20. század füstökonyháinak is nélkülözhetetlen kellékei voltak a vas háromlábak, a „dreifusz”-ok. A vasháromlábak többnyire a kemencepadkán álltak, de ha volt fölösleg, azt a falra akasztották.

Fontos eszköz volt a fazékfogó vella is, vagy ahogy még Zalában nevezték a bürüggle, vagy kurugla. Ez egy kétágú, ívelt félkör alakú, hajlított kovácsolt vas villa volt, hosszú nyélre húzva. A villát könnyen lehetett a fazekak szűk fenekénél betolni. A fazekak öblös hasa megakadt a villában, s így fel lehetett emelni a forró fazekat. A kurugla kerek változata is ismert volt a régi zalai füstökonyhákban. Ezzel a nehéz fazekakat lehetett betolni a kemencébe, vagy éppen arrébb húzni. A kemencében való sütés és főzés elmaradhatatlan kelléke volt a szénvonó. Trapéz alakú falapocskába hosszú nyelet erősítettek, ezzel húzták ki a paraszat, elszenesedett fát a kemencéből.

A cserépfazekak, lábosok, serpenyők helye a kemence teteje volt. A nagyobb fazekakat cserépfedővel fedték le az asszonyok, a kisebbeket lefelé fordították. Azért fordították le a serpenyőket, lábosokat, hogy a hulló korom ne szálljon az edényekre, s a füst ne fogja be belsejüket. A kemence mellé sokszor alacsony padot állítottak, amire szintén rakodni lehetett.

A kemence tetején, a kemence mellett azonban nemcsak a főző és sütő edények álltak, hanem itt, s a kemence közelében kaptak helyet a sütést-főzést segítő egyéb tárgyak, eszközök is.

Kenyérsütéskor használták a pemetet, a hosszú rúdra kötözött nagy csomó kukoricalevelet. Ezt, mielőtt a kenyeret bevetették a kemencébe, vízbe mártották, s a hamus, forró „hókküt”, a kemence alját törülték fel vele. Ezeknek a hosszú nyelű eszközöknek a kemence közelében, az ajtó melletti sarokban volt a helye. Rendszerint itt álltak a kenyérsütő lapátok is. A kemence padkáján vagy mellette a földön volt a piszkafa, a csípővas, vagy a tűzvonó. Ez utóbbi, a „tűzvonó görbe vas” egy 1778-as adatban is szerepel.

A kemence körül a falakon függtek azok az eszközök, amelyeket mindig használtak a főzéshez. Az asszonyi munka fontos eszköze volt a főzőkanál, amit rendszerint kanáltartóban tartottak és amit a legtöbb konyhában a kemencepadka közelében akasztottak a falra. Több változata is ismert vidékünkön. A hasított mogyoró vesszőből font szögletes, vagy félkör alakban hajlított kosárcákat használták leginkább a zalai füstökonyhákban. Úgyes kezű férfiak otthon készítették. Az igényesebbek a kosárka hátsó fa oldalát fölül szépen kifaragták. Ismert még a fatámasztékba szerelt négyszögletes lyuggatott falap. A lyukakba állították a főzőkanalakat. 1775-ben Mihályfán egy jobbagyháztartásban egy „kalányos” és „fa kanály” került feljegyzésre, Szentbalázson 1779-ben „négy főző fa kanalak”-at vettek jegyzékbe. 1847-ben Nemesapátiban „egy kanáltartó 3 főzőkanál”, Kiskutason „1 kis kanalas kosár”, Lickón „9 főzőkanál” került árverésre.

A régi füstöházak belső világát ma már nehezen tudjuk elképzelni. Így azt is, hogy ebben a füstös, koromos, füledt helyiségben hogyan tudott sok ember, olykor 20-25 tagú család együtt enni, nagy hidegekben melegedni, hogyan lehetett ilyen helyiségben hosszán bent maradni. Pedig, mint már írtuk róla, sok helyen így volt ez még a 19. század elején is.

„A konyhának, amellyet szoba gyanánt használtak, volt egy vagy két toló ablakja. Benne körös-körül padok, és az ablakos szegletben egy asztal” – írta Nemesnépi Zakál György 1818-ban, a nyugati végek

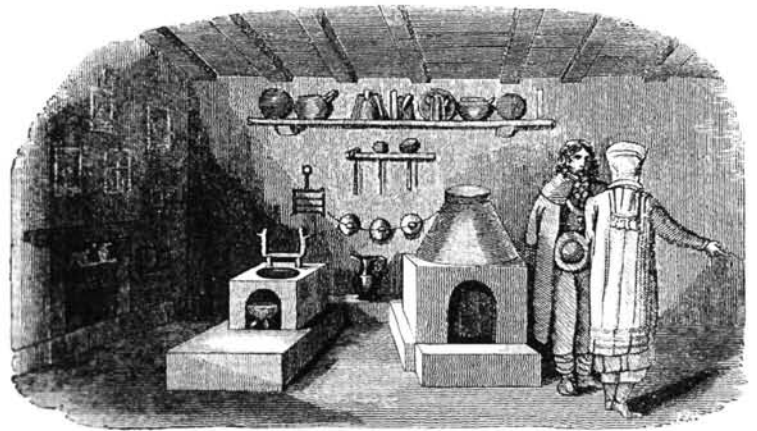
füstösházairól. „Gyalulatlan asztal a szegletben” – olvassuk egy 10 évvel későbbi híradásban a közeli Vendvidékről. Az „ablakos szeglet”, a „szeglet” a kemencével átlósan szemben, a bejáratnál egyvonalban volt. A széles, hosszú, sarkosan elhelyezett tölgyfapadok a fal mellett húzódtak, köztük állt az asztal. Nehéz tölgyfa asztalok voltak ezek, ácsolt, faragott technikával készítve. Vastag asztallapjukat széles, hasított tölgyfa deszkából csapolták össze, a lábakat csapolással, hevederekkel, ékekkel, faragott faszögekkel rögzítették. A lábakat egyszerű hornyolt vésetekkel díszítették. Az ívelten faragott, vagy esztergált lábakkal készült asztalok azonban igényesebb munkákról tanúskodnak. A régi patriarchális világban nagy tölgyfa asztal köré ült a nagycsalád minden felnőtt férfitagja és az öreg gazdaasszony. A gazda az asztal belső szegleténél ült, a többiek pedig úgy foglalták el helyeiket a padokon és háttas székeken, ahogy egymás után a rangsorban következtek. A nők soha nem ülhetek le az asztalhoz. Ők férjük háta mögött állva ettek az asztal közepére tett közös nagy tálból. A tálhoz messziről kellett nyúlni, ezért a kanalat, villát vízszintes tartással vitték a szájhoz. A kanál vagy villa alá kenyeret tartottak, hogy az étel ne csöpögjön le. „A lányok, midőn az étel a szájba tettek, szemérmességéből félre fordultak” – írta Gönczi Ferenc. A gyerekek 18 éves korukig nem ülhetek asztalhoz. Addig pad szélén, kisszéken, földön, küszöbön külön kupacokba ülve ettek. A cselédek, ha voltak, együtt ettek a családdal. Az asztalt és az asztal helyét néhol olyan szentnek tartották, mint az oltárt a templomban. „Mert az asztal körül van az imádság, meg az áldás a házban” – írta Gönczi Ferenc.

Nemcsak a füstösházakban, de a füstökonyhás-kályhás szobás házak konyháiban is álltak asztalok, padok, s elbeszélésekből tudjuk, hogy sok család itt étkezett továbbra is, annak ellenére, hogy volt már füsttelenített kényelmes szobája. 1775-ben Szabó János mihályfai jobbágy konyhájában állt egy „asztaly Szék” és három „deszka pad”. Elképzelhető, hogy itt evett a család, annak ellenére, hogy a szobában két deszkapad, egy fenyőfa asztal és két háttas szék is volt. Szentbalázson 1779-ben egy konyhában egy fenyőfa asztalt találtak, 1777-ben Döbrétén két pad állt a füstökonyhában. A vagyonszeirók sokszor nem jelölték külön az egyes helyiségeket, de az egymás után írt tárgyakból következtetni lehet, hogy azok szobában, konyhában vagy kamrában álltak. Így megítélésünk szerint szinte mindegyik füstökonyhában állt asztal, jóllehet nem mindegyik mellett ettek már, de az ételek előkészítéséhez és más konyhai munkához nélkülözhetetlenek voltak. A konyhában lévő padokra pedig rendszerint fazekakat, tálakat, vizeskorsókat raktak.

A 18. századi Zala megyei árjegyzékekből megtudhatjuk, hogy a legnagyobb mázas tál 6 krajcárba került. Kisebb tálát már 1 krajcárért is lehetett kapni. Gelsén 1754-ben 15 cseréptál került jegyzékbe. 1775-ben Böröndön 9 mázas tálát írtak listába. Döbrétén „3 paraszti tál” volt egy kishemesi konyhában, 1783-ban Dobriban egy jobbágyház konyhájában „három kicsin szerű Tál”-at találtak. Bakónakon 1847-ben 4 cseréptál került jegyzékbe. Ezek a kisebb-nagyobb cseréptálak valóban a közös étkezések edényei voltak. Idősebb zalai és vasi parasztemberek még manapság is emlékeznek, hogy a régi időkben egy tálból evett a család.

A nagy közös tálakon kívül azonban egy-egy háztartásban cseréptányérok és fatányérok is gazdagították az étkezésletet. 1779-ben Szentbalázson egy szobai tálal polcon 16 cseréptányért és hét fatányért, Andrásfán 12 darab cseréptányért számoltak össze, 1767-ben Kustánszegben 15 „fa kerék tányér”, 1770-ben Milej-Rózsás szegben csak egy „fatányér”, 1774-ben Andrásfidán tizenegy „kerék fa tányér”, 1778-ban Dobriban „fa viselt Tányér 24” került felvételre. A felsorolt tányérok közül sült húsokat ettek, s a régi leírások szerint azokat mindig a gazda vágta föl, s osztotta szét. A tányérok helye a falra akasztott tálal volt.

A leveses, kásás ételekhez való kanalakat is szinte mindegyik összeírás megemlíti. Egy 1775-ös mihályfai jobbágyháztartás vagyonszeirője 6 kanalat említ. Dobriban 1783-ban Gazdag Antal módos jobbágyháznak három főző fakanala mellett csak „két hitván evő kalánya” volt. Szentbalázson hat evő fakanalat említenek az összeírók.

97. Füstökonyha részlete edényekkel, tűzikutyával, vasrostéllyal. Dél-nyugat Zala megye, 19. század eleje.
R. Bright angol utazó nyomán.

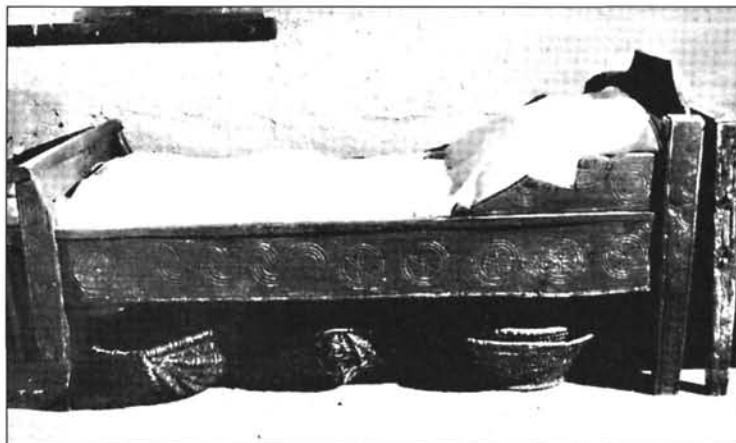
Érték volt a kés, és ritka evőeszköz volt a villa. 1767-ben Gelsén „fekete csontra nyelezett kés pár (4 db), 1777-ben Döbrétén „páros kés, vella kés”, 1847-ben Bakónakon „két rossz kés, két rossz villa, egy kusztora kés, négy bágyog [bádóg] kanál”, Lickón kilenc villa, egy kés képezte a család evőeszközkészletét.

Az evőeszközöket a főzőkanalakkal együtt a kanáltartókban tartották, de jellegzetes evőeszköztartó volt a sodort zsúpszalmából hasított mogyoróvesszővel kötött ovális kis kosárka, vagy elhúzzható tetejű fadoboz is.

Az asztal körüli szokások évszázadokon át megmaradtak. A régi hagyományos rendet megtartó parasztcsaládoknál még ma is előfordul, hogy az idősebb asszonyok nem ülnek az asztalhoz, hanem mikor a család férfitagjai és a vendégek befejezték az étkezést, félrevonulva a konyhában külön esznek.

A füstös lakókonyha harmadik szegletében az ágyak álltak. A nagycsaládok alvási lehetőségeiről, szokásairól a korabeli leírásokból már értesültünk. A család egy része a széles tölgyfa padokon talált helyet éjszakára. A konyhai ágyakban kizárólag csak a gazda és a gazdaasszony aludhatott, esetleg a betegek vagy a gyermekágyas asszonyok is itt feküdhetek. A fiatalabb házaspárok a kamrákba vitték ágyaikat, a legények az istállóban felállított dikón, szénapajtában a széna között aludtak, s volt aki földre szórt szalmán talált magának éjszakára helyet.

A füstöház-beli ágyak minden bizonnyal ugyanolyan egyszerű fekvőhelyek voltak, mint amilyenek a zalai szőlőhegyek elhagyott présházaiból kerültek elő a közelmúltban, és ma már múzeumok kiállításában hirdetik a korabeli paraszti faragó és ácstechnika magas színvonalát. Azokról az ácsolt ágyakról van szó, amiket a 18. századi vagyonszeírások „szökrön ágy”-ként, „szökrény ágy”-ként tüntettek föl. Noha ezek a jegyzékbe vett ágyak a felvételtől füsttelenített szobák berendezéséhez tartoztak, ilyenek álltak, állhattak a füstöházakban is. 1760-ban Zalabéren „egy rozszant szökrény ágy” és „egy feketére füstött uj szökrény ágy” állt egy szobában. 1775-ben egy mihályfai jobbágy szobájában „Szökrön ágy” tartozott a berendezéshez, de a hegyen lévő présház konyhájában is volt egy fenyőfából készült „szökrön ágy”.

98. Geometrikus mintákkal díszített ácsolt ágy Lendvadedesről, SzNM, Szentendre.

A füstös lakókonyhák ágyaiban s a padokon használt ágyneműkről a korabeli leírások elriasztó képet festenek. De ha meggondoljuk: a füstös, korom- és pernye-fedte lepedő nem is igen lehetett más, mint „szennyes”, s a pokróc „mocskos”, olyan, ahogy Kossits József írta elképedve: „legfellebb két töredezett ronda ágy, vánkos, paplan nélkül, csak egy szennyes lepedő vagy mocskos pokróc rajta elterítve.” Talán ma jobban megértjük Nemesnépi Zakál

György leírását a füstöház-beli állapotokról, amikor azt írta, „csak a gazdának vagyon jussa a’ ronda ágycsontot a szobába tartani. A többi a’ hol megférhet, a’ kamrában, pitvarban, istállóban hál. A gyermekeknek ... semmi különös ágyuk, vagy ágyi ruhájuk nincsen, hanem ki a’ padokon, ki a’ kemence mellett és fölötté a’ fehér személyek egy darab rongyot, a férjfia a szűrüket vetvén alájuk, nyogoznak édesdeden, puhább ágycsontot nem kívánván, mert jobbat egy szomszédnál sem láttak.”

A füstös lakókonyhák és füstökonyhák világítására a foklát használták. Az egyszerű foklatartó egy természetes ágakból készült állvány volt. Az ág villái közé hosszú vékony fenyőfa hasítékot helyeztek. A gyantás fa hosszan égett. A foklatartók igényesebb változata kovácsoltvasból készült, hajlított fejű keskeny csipesz volt, amit a faragott fa állványba szúrta. A csipesz tartotta az égő foklafát. Időnként a megszenesedett részt leverték. A foklafa hasogatásához minden férfiember értett, s volt aki kis baltával hasította, de voltak speciális hasogató eszközök is, mint például Lak-on, ahol 1776-ban jegyzékbe vettek egy „fáklya hasogató kés”-t, de a jegyzékből nem hiányzott a „fáklyatartó vas sem”.

Távoli századokba léptünk vissza, amikor föld alatt talált leleteket, ősrégi iratok lajstromait, régi idők szemtanúit és visszaemlékezők vallomásait, naplójegyzeteit „szóaltattuk” meg, mintegy megidézve a nyugat-dunántúli falusi lakóházak egykori világát. Konyhákról írtunk elsősorban. Illusztrációként egyeseknek közismert, másoknak talán

99. Fokla és foklatartó.

soha nem látott, soha nem hallott tárgyakról is beszéltünk. A múzeumi enteriőrök képeivel pedig meg is jelenítettük a régi házak konyháinak belvilágát, a paraszti élet egy-egy szeletének tárgyi környezetét.

Elmondtuk, hogy ismereteink szerint a füstőháznak nevezett helyiség volt a nagycsalád központi lakótere esetenként még a 18. század végén, 19. század elején is. Nyugat-Dunántúl általunk vizsgált térségében a 16. századtól a falusi építészetben megjelenik a kályhás-szobás lakóház. Konyhája továbbra is füstös maradt, annál is inkább, mert ide ömlött a szobai kályha füstje. Évszázadokon át egymás mellett élt tehát a két konyhaváltozat, s noha méreteikben megváltoztak, berendezésük, tárgyi felszereltségük szinte azonosnak mondható.

A kémény használata a paraszti építészetben szinte a 19. század derekáig nemigen terjedt el annak ellenére, hogy a térség mezővárosi építkezésében, néhány módosabb kisnemesi lakóházban, paplakokban, molnárházakban ismert volt a 17–18. századtól.

Sokat emlegetett és idézett korabeli vagyonelemlékek jegyzéseiből az is kiderült, hogy nemcsak a füstőházak és a füstökonyhák, de a szabadkéményes konyhák eszköz- és használati tárgye gyűjtésai is azonosak voltak. Változás akkor következett be, amikor a 19. század közepén sorra megindult a füstökonyhák füsttelenítése. A zárt kéményes, füstmentes konyhák berendezése már egy másfajta, modernnek mondható konyhakultúrát is maga után vont.

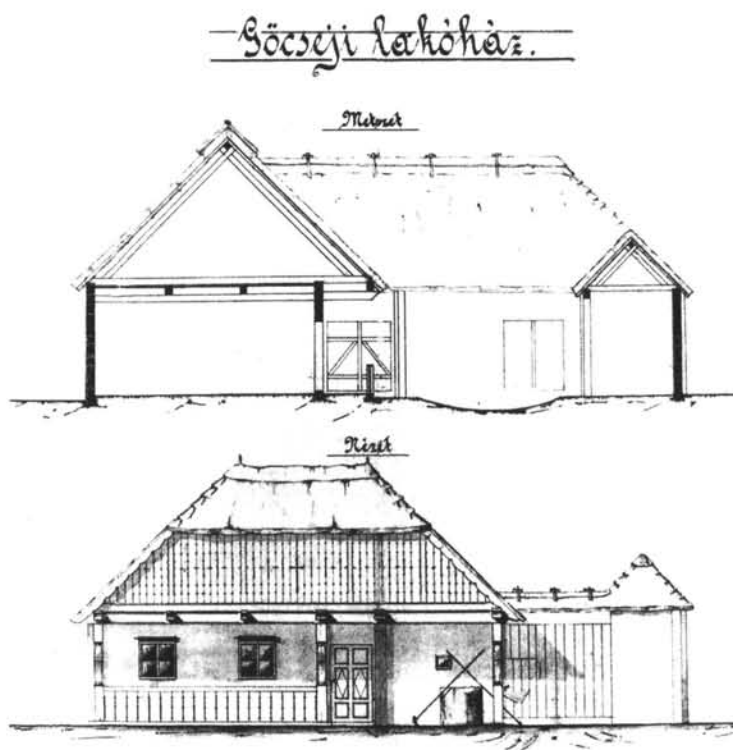

100. Egy füstökonyha előtt..., 1930.

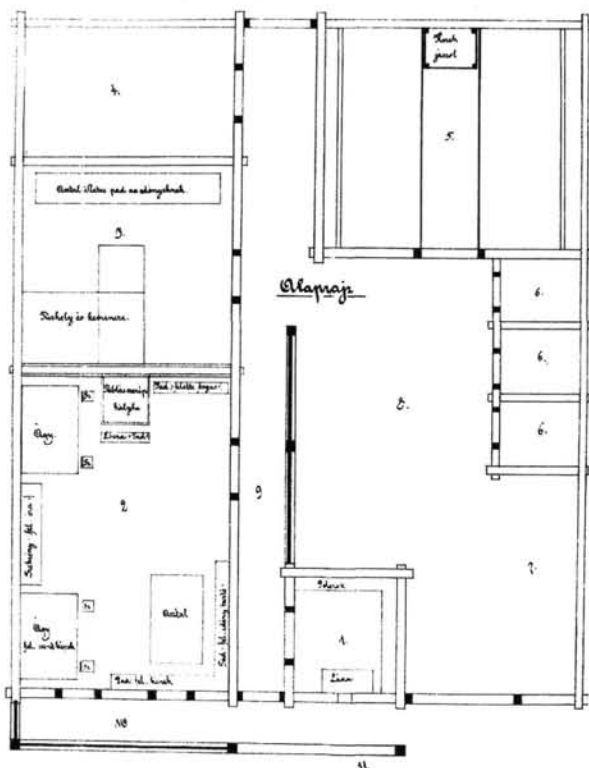
Szobák

A nyugat-dunántúli lakóház belvilágában a nagy változás akkor következett be, amikor a központi lakótér a lakókonyhából áttolódott a kályhás szobába. A nagycsaládok életkörülményei kényelmesebbé váltak. Tartózkodási helyük a szoba lett, s a füstökonyha mint alvóhelyiség egyre inkább a háttérbe szorult. A szoba a ház egyre megbecsültebb helyiségévé vált. Berendezése a századok során a legtöbbet változott, hiszen az új, divatosabb bútorok és berendezési tárgyak mindig a szobába kerültek, kiszorítva innét a régi, elavult darabokat. Ezek hol a konyhába, hol a kamrákba, jobb híján a padlásra vándoroltak. A rangosabb bútorok, a díszként kirakott textilek, a falakon függő képek már igazi emberi környezetet biztosítottak a szobában lakóknak.

A szoba legszembevetőbb építménye – mondhatnánk úgy is, hogy berendezési tárgya – a kályha volt. Mindenkor a bejárattal szemben, a konyhai fal mellett állt. Vidékünkön a kívülfűtős cserépkályhák változatos formái terjedtek el. A 60–70 cm magas, agyagból,

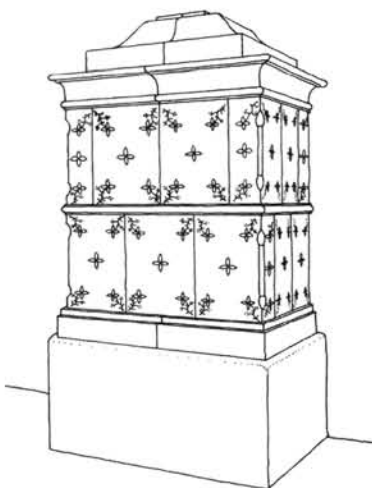
101. Kerített lakóház udvari homlokzata bodonkúttal, Lenti, 1893.

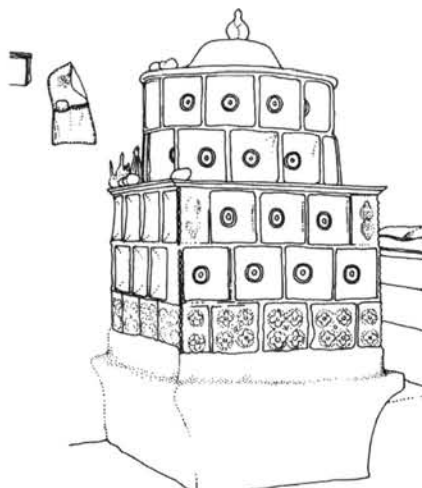
1. Kamara
 2. Szoba
 3. Konyha, Zimenez nélkül
 4. Kamara
 5. Istálló
 6. Éllal
 7. Mashaállás
 8. Udvar (Szeged telep.)
 9. Pórtás
 10. Fűzők alja
 11. Bőrdőző kút.
- Lepték: 1:30

Készítette: 1773. október 12-én
Alaprajz

102. Az előző lakóház alaprajza.
 A rajzon jól látható a szobai bútorok elrendezése.

103. Táblás kályha. Letenye, 1980.

104. Szemes kályha Csödén, 1960.

földből rakott, döngölt, vagy téglából épített, fehérre meszelt kályhaalapon álló tálás és táblás kályhák szögletes vagy hengeres cserépkályhák barna, zöld, kék színben pompáztak, és amelyiknek még cifra koronája is volt, valóban a szoba legrangosabb darabja lett. Láttuk, hogy a kályhák a 16. századtól már nemcsak a nemesi, de a paraszti lakóházakban is megjelentek. Mázatlan (vörös) és mázas kályhákról írtak a vagyoneleltárak. Ezeket a cserépkályhákat a 19. század derekáig a fazekasok készítették. A tálás csempék formáját korongozva, a lapos táblákat és a díszeket fából faragott dúcokba, formákba nyomkodva, simítva vagy agyaglapból kivágva állították elő. A dúcokból kiborított táblákat száradás, égetés után mázalták a kívánt színre.

A Zala megyei fazekasok 1723-ból származó árjegyzékeiből megtudjuk, hogy „egy vörös közönséges Kálho” 1” denárba került. A legnagyobb kályhának fölrakásáért 60 dénárt, kisebb kályhának fölrakásáért 40 dénárt kellett fizetni. Egy zöld mázas közönséges, táblás kályha fölrakással együtt 8 forintba került.

1775-re a termékek ára emelkedett, de összetételük változatlan maradt. 1813-ban szintén mázas és mázatlan kályhák árait sorolják fel az árszabások, de ezekben külön megjegyzik, hogy a kályhadísz a „mázos” és „mázatlan Tshipke” mennyibe kerül. Ezek alapján arra lehet következtetni, hogy a koronás kályhák a 19. század elején kerültek be a paraszti lakóházak szobáiba.

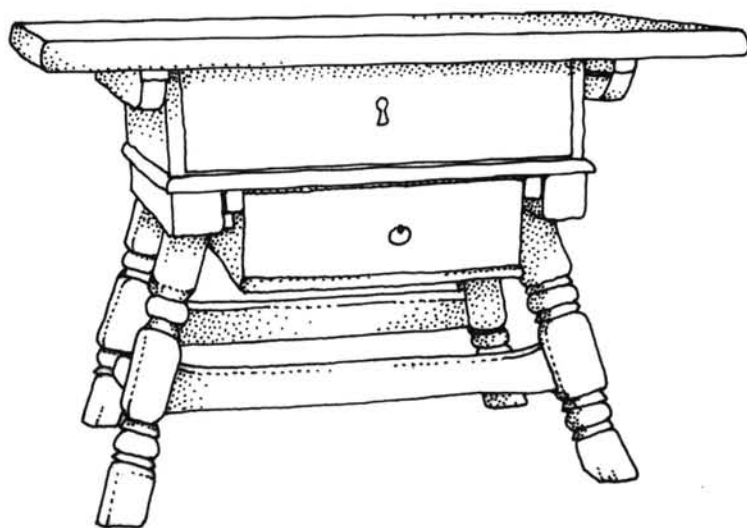
A bútorok elrendezése a hagyományos, ún. sarkos elrendezési formát követte mindaddig, míg az új divat ezt föl nem borította. Nézzük hát, hogyan is alakult a kályhás-szobás lakóházak berendezése a 18–19. században.

A szoba bútorzata kevés és egyszerű volt. Az utca felőli ablakszegletben állt az asztal. A szobai asztalok már igényesebb kivitelben készültek, mint a füstökonyhák „gyalulatlan” asztalai. A tölgyfából, diófából, hársfából előállított asztalok készítői helybeli faragóemberek vagy asztalosok voltak. Gelsén 1767-ben egy vagyonejegyzékben „egy közönséges asztal köröszl lábakra hársfából nyolcz személyre való” szerepel. A listán megjegyezték, hogy ez „molnár munka”. Más forrásokból is tudjuk, hogy a molnárok jó faragóemberek is voltak, és nem egy esetben készítettek bútorokat. András hidán 1774-ben „diófa asztal Töllfa kereszt lábokra fiával” került összeírásra. 19. század eleji jegyzékekben „Körtvélyfa asztal”-ok, „diófa asztal”-ok, „fenyőfa asztal”-ok szerepelnek. Számos esetben találkozunk esztergált lábú, vagy faragott lábú asztalokkal, kihúzó lapú, kerek lapú, ún. „kerek”, kisebb-nagyobb asztalokkal is. 1760-ban a Zala megyei árszabás szerint „Közönséges fias Asztal legh nagyobb Tisler deszkájából” 1 forint 25 denárba került, ennyi volt egy „Négy Szegletű hársfa asztal olasz lábokra” is, de egy „Tizenkét Emberre való Kerek asztal esztergálozott

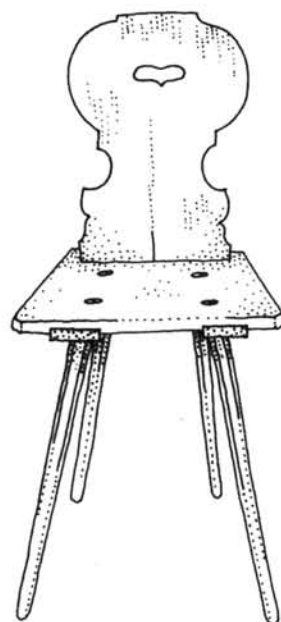
lábokra" ára már 3 forint volt. A 19. század elején is hasonló asztalokat készítettek. Természetesen az árak változtak, de a készítési díj kiszámítása azonos maradt. Vagyis a bútor árát befolyásolta, hogy milyen fából készül a termék, hol lehet az anyagot beszerezni, ki adja a fát – a megrendelő vagy az asztalos, milyen legyen a mérete, festett vagy festetlen asztalt rendelnek-e ... és még sorolhatnánk tovább a kritériumokat. Ezekben az időkben általánosnak mondható a nagy, mély fiókos asztal. Ebben a nagy fiókban tartották a kenyeret. A kihúzóasztalok lapját el lehetett tolni, az alatta lévő rekeszben mindenféle eszközt, iratot, limlomot tartottak. Az asztal továbbra is központi szerepet töltött be a helyiségben, s a körülötte zajló élet ugyanúgy folyt, mint a füstökonyhákban az asztal körül. Az asztalt a két fal mellett álló sarokpad fogta közre. Támlás és támla nélküli változataikat egyaránt ismerték, de szívesen állítottak az asztal mellé egy-egy karospadot, karosszéket, és ide kerültek a támlás székek. A szobában álló székek is a hagyatéki leltárak megbecsült, drága darabjai voltak. 1779-ben Andrásfán egy fenyőfa széket, Zalaegerszegen „két ujjal háttal szék”-et, egy „avéttabb hársfa háttal szék”-et írtak össze. Dobriban hat darab háttal fa szék került leltárba. Egy módosabb kisnemesi családnál két bőrszék és egy szőrrel borított széket is találtak.

A padokat általában az asztallal együtt vették jegyzékbe, „Asztal mellett pad 2”, „hosszu háttal szék 1”, „2 pad asztallal”, „asztal körül lévő pad”. Sok helyen a sarokpad támláira, a sarokba kis háromszögletű szekrénykét állítottak, ez volt a „szegletalmárium”. Pálinkát, üvegeket, orvosságot és még sok apróságot tartottak benne. A tetejére sokszor a Bibliát helyezték, de állítottak rá üveget, poharakat, sótartót is, másutt falra akasztották a kis falialmáriumot, de „falban való Almárium” is szerepel egy 1780-ból származó jegyzékben. A sarokpad fölött a falon rendszerint a sarokpolc, a tálalás függött. Ennek kampóira akasztották a búcsúkon vett emlékek korszokkákat, és ide kerültek a vékony falú, keménycserép, ún. szentmihályi korszok is, de ide akasztották a tarisznyákat, süveget, kalapot. A tálalások karélyosan ívelt, faragott támasztékai mögé pedig cseréptányérokat állítottak. Mikor a 19. század második felében divatossá váltak a színes, gyári keménycserép tányérok, ezek is a sarokpolcra kerülve a család módosságát, s a gazdasszony igényességét is jelezték.

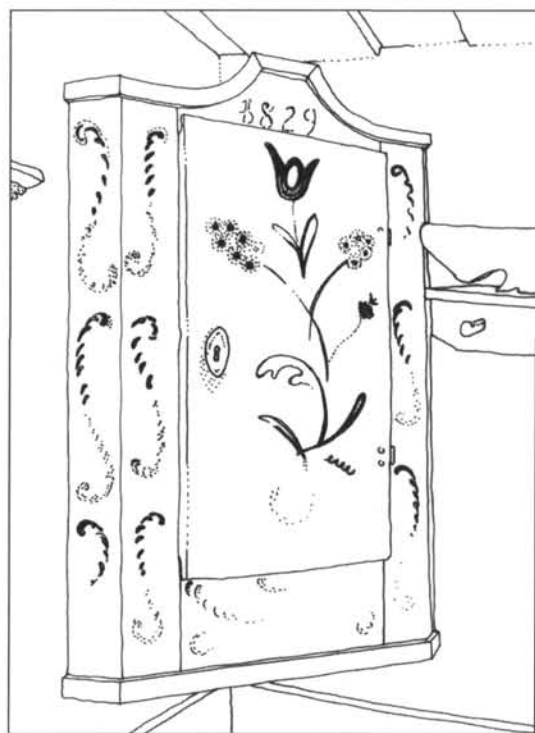
A bejárattal szembeni fal mellett egymás végében álltak az ágyak. „Két pusztalábú ágy”-at említenek egy 1751-es szentgyörgyvölgyi iratban. Andrásfán a 18. század végén „két személynek való kecske lábú ágy”-at és „egy személynek való egy fenyőfa ágy”-at vettek jegyzékbe, de olvashatunk rossz bükkfa ágyakról, és más „rozzant faágyak”-ról is. 1780-ban még „fődeles ágy férhanggal” is került felvételre Iváncson. Tudjuk jól, hogy ezekből az időkben származnak a korábban már említett „szökörön”-ágyak, vagyis az ácsolt ágyak is, amelyek a felvétel idején minden valószínűség szerint szobákban álltak. Tudjuk azt is, hogy az ágyak – mint minden megbecsült bútordarab – több generációt is kiszolgáltak. Hosszú évtizedeken át álltak együtt korábbi és későbbi darabokkal, és sokszor nem törődve a divattal, a háziak se nagyon igyekeztek megválni a régi kedves bútoroktól. Ha pedig mégis új bútorokat állítottak helyükre, ezek a régiek tovább vándorolva a lakásban, mindig kijebb és kijebb kerültek, néha a padlásokra, néha szőlőhegyi présházák szobáiba, s innét – legjobb esetben – múzeumok raktáraiba, kiállításaiiba. Az új bútorok, s így az ágyak is a legújabb divat szerint készültek, természetesen a megrendelő igénye, s anyagi tehetsége szerint. A különböző évekből való asztalos-árjegyzékekből arra is feleletet kapunk például, hogy egy-egy korszakban melyek voltak a kedvelt ágyak, milyen portékát kínáltak az asztalosok. Voltak közösleges paraszt ágyak, cifra festett ágyak esztergályozott lábakkal, egy és két embernek való ágyak is készültek

105. Tölgyfa asztal mély fiókkal, esztergályozott lábakkal.

106. Fúrottlábú szék faragott támlával.

107. Falitéka 1829-ből, Kávás, Tájház.

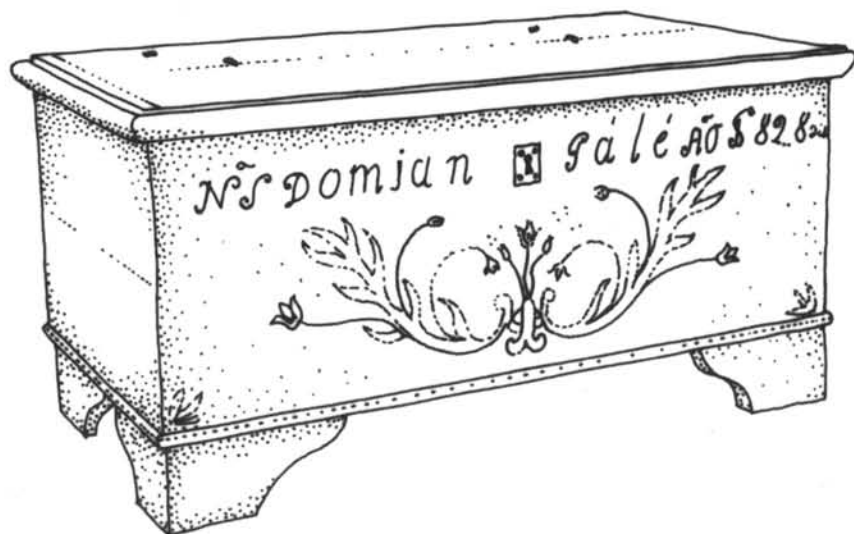
a 18. század elején és még rendelni lehetett a födeles festett, cifrázott fekhelyekből is. A sokatmondó árjegyzékekből az is kiderül, hogy például száz évvel később az 1800-as évek derekán már nem készítettek, illetve a limitációkban nem szerepelt fedeles, vagyis mennyezetes ágy. Ennek ellenére még sok helyen továbbra is használták. A 19. század derekától mind több lakásban álltak már azok az egyszerű, keretbetétes ágyak, amelyek mai napig még megtalálhatók a régies falusi otthonokban. Asztalosok készítettek ezeket a sima felületű, rendszerint barnára festett, faragott lécekkal díszített ágyakat, amelyekből 2–3 is elfért a szobában. Se szeri, se száma azoknak a leltáraknak, amelyekben a hátrahagyott, öröklött ágybéli vagy ágyi ruhákról olvashatunk. Egymás után sorakoznak a lepedők, a vánkосok, a párnák, a házivászonból, vagy finomabb vásári vászonból varrt huzatok, takarók, nemesi háztartások jegyzékeiben a paplanok, a parasztiban inkább a pokrócok, s az 1800-as évek közepétől a dunyhák. A 18. század elejétől vannak adataink a göcseji családok ágyneműkészletéről. Az ágyakban talált „ágyi ruhák” száma változó képet mutat, hasonlóan a ládáknak, ruhatartó almáriumokban talált készletekhez. Valójában pontos adatokat nem tudunk adni arról, hogy egy-egy ágyat hogyan vetettek meg ezekben az időkben. A 19. század második felétől azonban megfoghatóvá válik a kép, visszaemlékezések, s a hagyomány segítségével rekonstruálni tudjuk a korabeli ágyak „öltözetét”.

Az ágyba aljnak roz- vagy árpaszalmát tettek. Néhol szalmazsákot, ún. „büdöc”-öt tettek rá. Népesebb családoknál szalma is meg szalmazsák is volt az ágyban, és esetenként a szalmazsákot letették a földre, s ezen is aludtak. A szalmára, szalmazsákra lepedőt raktak, de sok helyen a derékaljat, az ún. párnát tettek rá és ezt terítették le lepedővel. A párna olyan nagy volt, mint a szalmazsák, és puha, mert tollal tömték meg. Erre a párnára került egy-két vánkос, azokra pedig a dunyha. A párnákba, vánkосokba, dunyhákba rendszerint tuskón szekercével összevágott tyúktollat tömtek. A magasra vetett ágyakat még a 19. század végén is fehérvirágos kékfestő vászontakaróval takarták le, módosabb helyeken azonban már kék kartontakarót is vásároltak. Nagyobb alapterületű szobákban, ahol három ágy is állt, a harmadik nem volt megvetve, esetleg szövött pokróccal takarták le. Ez az ún. gyerekágy vagy „hömbölgőágy” volt, amelyen a gyerekek napközben hömbölgöttek.

Az ágyak fölött, a gerendára erősítve egy-két vízszintesen húzódó ruhaakasztó rúd függött. Mindenféle göncöt, napi használatra kitett ruhát, zsákot aggattak rájuk. Az ágyak elé két-két támlás széket helyeztek. A szabad üres helyekre állították a ruhatartó és vászontartó ládákat, a két ágy közé a szebbet, távolabb a régebbieket, a kopottakat. A ládákat többnyire az új asszonyok vitték a házhoz, de a család többi tagjainak is készítettek ruhatartó ládákat.

Mind a férfi-, mind a női ruhákat még a 19. század elején is még a legtöbb helyen ládáknak tárolták. A „ládabéli ruhák” főként a jobb, ritkán használt öltözetek és a vászonneműk voltak, a mindennapra viselt holmikot fogasokra és a rúdra akasztották.

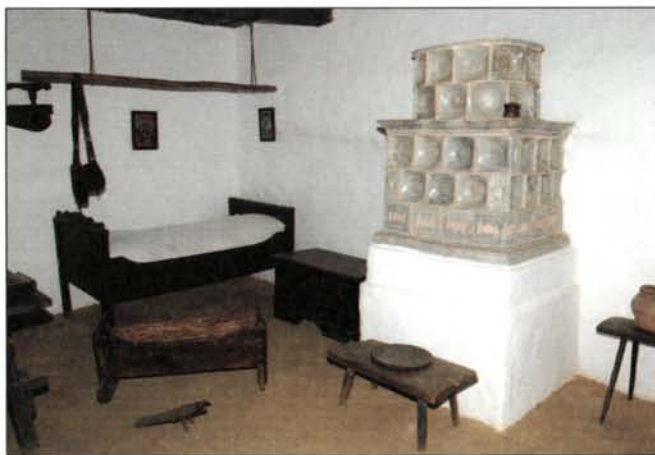
A festett, tulipános ládák fiókjába, a „ládafiába” rejtették féltve őrzött „kincseiket”. A pénz mellett ide kerültek a házassági móringlevelek, a végrendeletek, osztályos egyezségek és más fontos iratok. A

108. Tulipános láda Szentgyörgyvölgyről, SzNM, Szentendre.

109. Sarkos elrendezésű szobarészlet a csödei házban, Göcseji Falumúzeum, Zalaegerszeg.

110. 19. század végi szemes kályha a csödei házban, Göcseji Falumúzeum, Zalaegerszeg.

111. Szobarészlet, Göcseji Falumúzeum, Zalaegerszeg.

112. Koronás kívülfűtős szemes kályha a kálócfa lakóházban, Göcseji Falumúzeum, Zalaegerszeg.

113. Szobabelső részlete. 19. század végi berendezés a SzNM szentgyörgyvölgyi lakóházában, Szentendre.

114. Sublót szent szobrokkal, emléktárgyakkal. Bagladi lakóház, SzNM, Szentendre.

nemesi családok közül soknak volt külön irattartó ládája. Ezekben gyűlt föl évtizedeken keresztül minden olyan irat, ami a családra, gazdaságra vonatkozott. Ebben tartották sokan a felgyülemlett zálogleveleket, adásvételi szerződéseket, gyámügyi iratokat. A ládák azonban mindinkább kiszorultak a szobából, és a konyhában, kamrában élelmiszertároló bútorokká váltak. Helyüket a szintén stafírungra kapott ún. láda- és fiókos sublótok, majd a 19. század közepétől az egy- és kétajtós szekrények, az ún. sifonérok váltották fel. Külön tanulmányt érdemelne annak leírása, hogyan, miképpen alakult a szobaberendezés ácsolt ládák fokozatos háttérbe szorulásával, hogyan vándoroltak a szobán belül az előkelőbb helyről a távolabbi sarkokba, mikor a 18. század második felében itt a Göcsejben is megjelentek az asztalosok készítette festett tulipános ládák, s majd azok is elkerültek a fő helyről, mikor a paraszti lakásokba bekerültek a sublótok. Már a 19. század elején találkozunk jobbágyi lakásokban készült lajstromokban a fiókos sublóttal. S mikor a 19. század második felében a menyasszony sifonért kapott, a divatjamúlt tulipános ládák a kamrákba, padlásokra kerültek. Később a sublótok is követték őket, s majd idővel a régimódi szekrények is.

A kismanesi családok szobáiból nem hiányozhatott a pohárszék sem. Fölső, üveges részébe poharakat, boros- és pálinkásüvegeket állítottak, alsó felébe a ritkábban használt, nagyobb értéket jelentő cserép-, porcelán- és ónedények kerültek.

Ha kisgyerek volt a családban, bölcsőjét a kályha közelébe állították, és ha bölcsőre nem került, a csecsemőt kis teknőbe fektették, amit az ágy elé állított székre helyeztek. A járnai tanuló gyerekeket az ún. csimbába vagy keringőbe állították. Ez egy karvastagságú rúd volt, egyik végét pánttal a mennyezeti kötőgerendához erősítették, alsó része a padozatba helyezett kis karikában forgott, ezt a kisgyermek mellmagasságában egy rudacska keresztelte ív alakú vesszőbefogóval. A hajlított vesszőbefogóba állították a járnai tanuló, de mindig elsőkő kisgyermeket. Hasonló célt szolgált a négy lábú kispad, az ún. állószék, amelynek lapjába kerek lyukat vágtak és ebbe állították a gyereket.

A szoba hagyományos berendezéséhez tartozott a bejárati falra rögzített „tülközőtartó” is. A puhafából készült kis fiókos doboz alatt húzódó rövid rúdra aggatták a hosszú, hímes, rojtos dísztülközőket. Az ablakokra idővel függönyöket akasztottak. Az ablak fölötti párkányra, az „ablakföltre” sok apró üvegecskét, tégléket, dobozokat raktak, de megrakták edényekkel, gyertyatartókkal, díszpoharakkal, katolikus helyen kegytárgyakkal a sublótok tetejét is, és amikor az 1800-as évek derekán a szekrények is a szobába kerültek, tetejüket szintén rakodásra használták.

Már a 18. század végéről vannak adataink arról, hogy egyes helyeken képek lógtak a falon. Katolikus házakban bizonyára búcsúkon vásárolt színes üvegeképeket, a reformátusoknál esetleg Kálvin-képet akasztottak a falra. A 19. század második felében azonban a színes nyomatok szaporodásával, a század végén pedig a fénykép megjelenésével a régi hagyományos szoba díszítése is igen változatosabbá vált. A református házak belvilágát azonban továbbra is a puritán egyszerűség jellemezte, de katolikus vidékeken is csak a módosabbak alakítottak ki a szobában egy-egy Mária-szobrocskával, gyertyatartóval, méccsel díszített ún. szent sarkot. A többiek szentképeket, feszületet akasztottak az ágyak és a padok fölé, és nem hiányozhatott az ajtó melletti falról a fém- vagy porcelán szenteltvíztartó sem a ráakasztott olvasóval.

A szoba világítását sokáig az ún. méncsel, a méccsel oldották meg. A fiatalra erősített kanócos üveg-gömböcskében tökmagolajat égettek. Helye az asztalon, a kályhán volt. A szoba enyhítette ugyan a zsúfoltságot, de korántsem oldotta meg. Hosszú téli napokon ide gyűlt össze a nagycsalád szinte minden tagja, s akik napközben a szabadban, istállókban, kamrákban dolgoztak, melegedni csakis ide húzódtak be.

Kamrák

A szobában felállított ágyak az alvás problémáját még sokáig nem oldották meg. A patriarchális világban – még Pländer idejében is – a szobában „egyedül a’ házi gazdának feleségével, és a’ kisebb gyermekeknek van lakások, a többi házas személyek tulajdon, egy csekély ablakkal ellátott kamarájokban laknak. Itt tartják mindeket, és a’ leghidegebb éjszakákban is ezekben hálóznak.”

A már jól ismert régi kerített házakban az egymás után sorakozó 4–5 kamra tehát nemcsak a parasztgazdaságok növekvő élelmiszer-szükségletének, háztartási és gazdasági eszközeinek tárolóhelyisége volt, hanem a szobából, konyhából kiszorult családtagok alvóhelyeül is szolgált még hosszú ideig. Azt a kamrát, amelyben egyik vagy másik házaspár aludt, néhol kisszobának is nevezték. A sok limlom, edény, fonott kópic, néha káposztáshordó mellett egy-egy ágy is állt ezekben a kamrákban. Ágyneműként a szalmazsák, rajta

lepedő, vánkos, esetleg dunyha vagy pokróc szolgált. Télen a fazékba rakott izzó parázs langyosította a kamra dermesztő hidegét, mikor az ágyba bújtak. Előfordult az is, hogy a legfiatalabb házaspárnak csak az istálló szalmadikóján jutott hely, és csak később, ahogy öregedtek, jutottak mindig egy-egy lépéssel a szoba felé. A család szaporodásával sok helyütt kellett növelni a kamrák számát, beépítve a nyitott szint, a pitart. Így előfordult, hogy egy-egy házban 6–7, Gönczi szerint 8–10 kamra is épült. Szinte hihetetlennek tűnnek ezek a számok, főként akkor, amikor a hagyatéki leltárak listáit olvassuk, és bizony 3–4 kamránál többet nem találtunk. Valószínűleg Gönczi Ferenc se egy általános képet illusztrált, mikor a kamrákat felsorolta, s berendezésüket, funkciójukat leírta. Egy-egy háznál előfordulhatott ugyan, de még a legnagyobb kerített házaknál se volt több négynél.

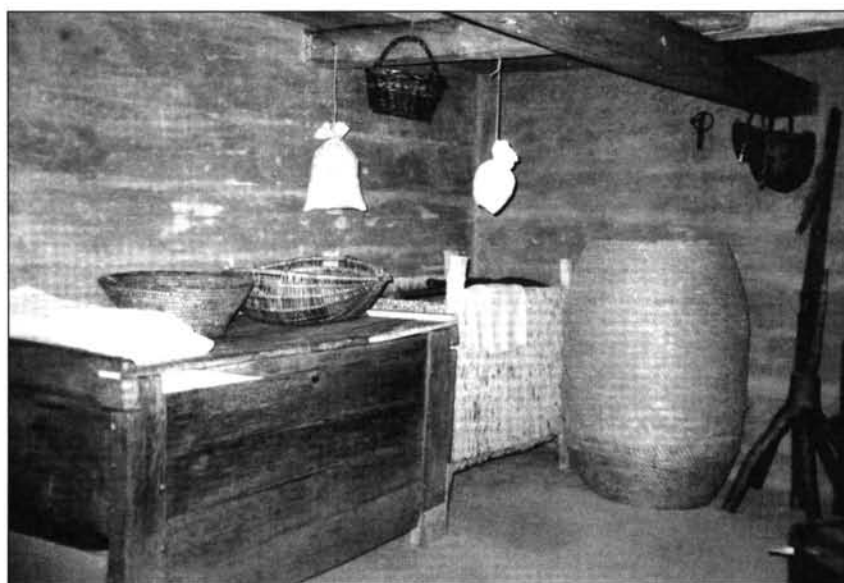
Rendszerint a konyhához legközelebb állt a liszteskamra. Itt hosszú ládában, lisztesvékákban mindig kéznél volt a sütés-főzéshez szükséges liszt, de itt tárolták a dagasztóteknőket, melencéket, szitákat, szakasztóvékákat. Voltak olyan házak, ahol a konyha mellett az élelmiszeres kamra állt, ahol zsírosvindüket (bödönöket), fazekakat, lisztesládákat, tejesfazekakat tároltak sok más edény és eszköz mellett. Sok helyen külön kamrában tartották a gabonát, ezek voltak az ún. jószágos- vagy gabonáskamrák. Máshol külön szerzőskamra is volt, és szinte egyetlen házból sem hiányozhatott a faragókamra. Voltak olyan házak, ahol külön ruhakamrát is tartottak. Ezekben egymás hegyén-hátán álltak a ruhásládák, bennük a fehérnemű, sok-sok vég vászon és számos jobb holmi is megfért. Szögeken lógtak a bundák, szűrők. Itt „minden családnak, illetőleg házaspárnak, gyerekekkel együtt külön polca és külön szegje volt. Egy-egy család külön szegletet foglalt el” – mondja Gönczi az akkori viszonyokról.

Nem csoda tehát, hogy egy-egy ruhakamrában, de az alvásra is használt élelmiszertartó kamrákban nagy összevisszaság uralkodott, hiszen a család teljes ruhatára egymás hegyén-hátán lógott, és ezt a zsúfoltságot nem enyhítették se a szobabeli ruhaakasztó rudak, de a sok láda sem.

A lakóház kamráiban felhalmozott ruhadarabok tömege akkor tűnt el igazán, amikor a ládák helyére lassin a szekrények kerültek, és nem utolsósorban akkor, amikor a nagycsaládi szervezetet a kiscsalád váltotta fel. Ekkor már mindenki megtalálta a helyét a házban. A kamrák lassan felszabadultak és már kizárólagosan tárolás céljára használták őket.

115. Terménytároló kamra részlete, fatörzsből faragott hombárral, a felsőszenterzsébeti lakóházban, Göcseji Falumúzeum, Zalaegerszeg.

116. Kamra részlete, ácsolt hombárral, fonott terménytárolókkal a nyugat-dunántúli tájegységben, SzNM, Szentendre.

* * *

Az itt felvázolt hagyományos göcseji parasztház belvilága természetesen családonként, falvanként és területenként változó lehetett. Összegyűlt adataink alapján azonban ez a kép vált általánossá, és valójában ez az általános, de mégis jellegzetes paraszti világ és életmód határozta meg az általunk vizsgált időszakban Göcsej és a vele szomszédos területek népi kultúráját. Ez az önellátó paraszti gazdálkodáson alapuló életforma jóllehet egészen a 19. század végéig szilárdan tartotta magát területünkön, a 19–20. század fordulójára felbomlásnak indult, és az elkövetkező évtizedekre alapjaiban fel is bomlott.

A polgári korszak nemcsak az új lakóházak építését, a régiak bontását gyorsította meg, de elősegítette a lakásbelső polgáris irányba történő átalakulását is. A 19. század végére megtört a füstökonyhák uralma. Egyre bontják a kemencéket, helyükre s a téglaházak új konyháiba egyaránt nagyméretű téglakemencéket, „sparherdeket” építettek. Ezeknek a kemencéknek különböző változatai alakultak ki vidékünkön, és mint már említettük, a módosabbak csempével, díszes lakatosmunkákkal, rézveretekkel díszítették, egyszerűbb változatuk fehérre meszelt, szerényebb kivitelű volt. A konyha füsttelenítése teljesen átformálta a lakóház belső tereinek funkcióját, de nagymértékben hozzájárult a családi élet, a családtagok elhelyezkedési rendjének átalakulásához is. Az új típusú lakóépület füsttelenített konyhája központi szerepet kapott, s mondhatni általános tartózkodóhellyé vált. A kispolgáris konyhaberendezés követte az új igényeket és lehetőségeket. Olyan bútorokkal rendezték be, amelyek az előnyösebb munkafeltételek mellett a pihenést is szolgálták, olyan használati eszközöket, edényeket vásároltak, amelyek az ételek gyors elkészítését, a praktikus főzést, sütést elősegítették. A konyhákban megjelentek az ágyak. Az új igényeket kihasználva, a család az istállókból, a kamrákból a lakóházba húzódott, a fiatalabbak a szobában, az idősebbek a konyhában aludtak. A régi szobai ágy a konyhába került, a szobába új berendezést vettek. A régi szobai ágy mellett a székek, s a szobai sarokpad egy-egy oldala is rendszerint a konyhába vándorolt. A konyhaberendezés új tárolóbútorokkal, kredencekkel, ún. kaszlikkal, üveges szekrényekkel gazdagodott. Az új bútorokat helyi asztalosok készítették, vagy a közeli vásárokon szerezték be őket. A füsttelenítés lehetővé tette a konyha díszítését is. A falakra hímzett falvédők, kefe- és fésűtartók, ruhafogasok, törülközőtartók, törülközők, tükrök kerültek. A falra helyezték a sokfajta színes vagy faragott fűszertartót, konyhai eszközt is. A régi cserépedényeket az öntöttvas főzőedények és bádóg sütőtepsik váltották föl. A cseréptányérok mellé vastag keménycserép- és porcelántányérokot, a bögrék helyébe csészéket vásároltak. Természetesen ezek az új edények még sokáig, szinte napjainkig keveredtek a régi, hagyományos konyhai eszközökkel. Ez a keveredés, ez a kettősség természetesnek mondható. A 19. század évtizedeiben a legtöbb konyhai iparcikk a kereskedelem révén került a paraszti háztartásokba. A konyhaberendezések keveredésében a korszerűbb és újabb tárgyak kerültek túlsúlyba. A korabeli konyha és lakás polgárisult jellege, mondhatni, modernizálása néhol igen gyors ütemben zajlott le, de – kutatásaink szerint – ezen a szinten hamarosan meg is állapodott. Ez a stagnálás, már-már megmerevedés jellemezte mintegy újabb 50 évre a táj lakáskultúráját. A lakásoknak mindössze 20–30%-a volt képes a későbbi időkben újabb és modernebb formai változatok átvételére, kialakítására.

Elmondhatjuk, hogy a 18. században és a 19. század elején kialakult és hosszabb időt megélt paraszti lakás, szorosabban véve a szoba, berendezése az új bútordarabok megjelenésével, a bútorok eltérő elrendezésével, a dísz tárgyak és újfajta díszítőmegoldások használatával lényegében véve a század végére paraszti-polgári lakássá változott. Az új építésű lakóházban két szoba volt. Rendszerint mindkettő a konyha előtt húzódó folyosóról nyílt, egyik balra, a másik jobbra. A nagyobbik az új lakóház dísz, a polgári vagyonság kifejeződésének, mintegy fitogtatásának, egyben az új ízlésnek is a színtere volt. A másik, a kis szoba berendezése ódivatúbb, a hagyományosat valamilyen módon folytatta, hiszen itt, mint már említettük, általában a lebontott házból átkerült bútorok álltak, s rendszerint az idősebb generáció lakta. A hagyományok őrzésében nem csupán a takarékoság játszott közre, hanem a kisebb szobát lakók, az idősebb nemzedék erősebb konzervatívizmusa is. Ez érthető, hiszen tudjuk, hogy az idősebbek általában jobban ragaszkodnak a hagyományos ízléshez, régi megszokott bútoraikhoz.

A mászókérményes konyhák építésével egy időben a nyugat-dunántúli lakóházak szobáiban megjelent egy új típusú kályha, a csempékályha. Míg a korábbi századok szoba kályháit kívülről, a konyhából fűtötték, s füstjük is ide ömlött vissza, az új kályhákat már belülről, a szobából lehetett fűteni. Ezért is nevezték ezeket „belülfűtős” kályháknak. A kályha füstjét egy kürtő vezette be a mászókérménybe. A belülfűtős kályhák első változatai zömök formájú darabok voltak. A 20. század elején pedig már a városi lakások kályháit utánzó magas, keskeny kályhák épültek a polgárosodó zalai, így a göcseji parasztházakban is.

A polgárosult szoba bútorai szinte kizárólagosan városi kereskedelem termékei. A szoba területe megnőtt, ablakai is megnagyobbodtak, berendezésében szakított a régi hagyományos móddal, a bútorok, kivált az ágyak új alakja, s a jóval nagyobb szekrények miatt a városi szobaelrendezést kezdték átvenni. A hagyományostól gyökeresen eltérő változást az ágyak elhelyezése mutatta. A régi szobában az ágyak egymástól külön,

egyvégtében álltak, vagy a két szemben lévő fal mellett húzódtak. Az új szobában a szoba közepére, egymás mellé kerültek, ezáltal az egész szoba berendezése megváltozott. A régi egyajtós szekrények helyére kétajtós, gondosabban megmunkált, esetleg faragott díszítésű szekrények kerültek, az ágyak elé asztalokat helyeztek, vastag gyári terítővel takarták le őket. Az asztal közepére még virágvázákat is állítottak. A szoba padlójára rongyszőnyeget terítettek, a falakra olajnyomatok és főképp fényképek kerültek. Az ablakokra gyári csipkefüggönyöket aggattak. A szoba megvilágítását a század eleji porcelán asztali lámpákkal, s mellettük a mennyezetről lecsüngő, a városi gázlámpák formáját utánzó petróleumlámpákkal oldották meg. Az általunk bemutatott szoba valójában használaton kívül állott – hétköznapokon mindenesetre. Ünnepeken, nagyobb családi alkalmakkor, betegség esetén élénkült csak meg. A régi hagyományos parasztház egyetlen szobájában szükségképpen kellett együtt élni, együtt aludni a családnak. A kétszobás házban, ahol a konyha is tartózkodóhelyé vált, a nagyszobát már kímélték. A család a konyhában lakott leginkább. Az új típusú ház, a füsttelenített konyha, a szoba eltérő berendezése képviseli a polgáriasodó életformát és az új ízlés kialakulását.

A család

A parasztfalu közösségének legkisebb egysége a család volt. „A család a vérségi köteléken túl a gazdasági üzemvitel alapja, olyan közösség, amelyen belül minden életkornak és nemnek megfelelően mindenkinek megvolt a meghatározott feladata, tevékenysége” – írja Balogh István. A család tehát nemcsak élet- és jogközösség, hanem termelőközösség is volt a korai századoktól kezdve szinte a közelmúltig.

„A család összetartozásának mintegy jelképes kifejezője volt a közös név, melyet a család, sőt a leszármazás útján létrejött rokonsági kör más tagjai akarva, nem akarva viseltek” – idézzük Szabó István történelmet. Láttuk, hogy a göcseji területek benépesülésekor milyen jelentős szerepet töltöttek be az egy-egy dombháttal, dombot megszálló családok, akik egyúttal a települések névadói is lettek. Csak példaként említjük, hogy Kustánszegen az 1980-as évek végén 109 személy viselte az első, itt letelepedett Kustán nevezetű család nevét. Pálfi-szegen 34 személyt neveztek Pálfinak, de 81 személy kapta a Csonkahegyhát határában fekvő Tubolszegről Szentlislóra kirajzott Tuboly családok nevét. Ördögh Ferenc szerint – a középkori – „Bán, Barrabás, Demeter, Deszpot, Dienesse, Gerarth, Gyórfi, Keres, Salamon, T(h)akó stb. ... egytelkes nemesek leszármazottait sejtethetjük a ma is ugyanott élő Bán, Barabás, Dömötör, Doszpoth, Gyenese, Geráth, Gyórfi, Kerese, Salamon, Takó stb. nevek viselőiben...” E vezetéknevek nemzedékről nemzedékre való öröklődése, vagyis folyamatos élete bizonyíték arra is, hogy a fen-

117. Nagycsalád Bakon, 1900 körül.

118. Ebédelés az udvaron. Barlahida, 1900 körül.

119. Szénagyűjtés, 1930.

szervezkedés is célszerűvé tette a nagycsaládban való élelét. A török megszállás idején a portyázó fosztogatók ellen is nagyobb biztonságot nyújtott a nagycsalád, de az adófizetés szempontjából is előnyösebb volt az együttélés. A török földesúrnak ugyanis az egy házban lakó apák, fiúk, testvérek, „akiknek kenyerek, vetésük, vagy kereskedésük egy helyen van és együtt élnek, nem külön-külön számítanak, hanem együttesen, ötven akcse harácsadót fizetnek...” Pénzen kívül természetbeni adót is kellett adniuk, és robotmunkát is kellett végezniük. A török földesúrnak jobbágy és nemes egyaránt adózott. Így elképzelhető, hogy vidékünkön a nagycsaládi szervezet a török idők alatt még szorosabbá vált mind a jobbágy-, mind a kismemesi családoknál. A nagycsaládi életforma Göcsejben még a 19. század derekán is általánosnak mondható, sőt egy-egy parasztcsalád sok helyen még a 20. századfordulóján is ilyen szoros családi kötelékben élt.

Egy átlagos göcseji nagycsaládban olykor 15–20 fő is együtt lakott, de az is előfordult, hogy a család 36 „egybokorbéli” tagot számlált. A nagycsalád legidősebb férfi tagja volt a ház gazdája. Plánder idején „a’ férfiak akár hányan legyenek, az atyai háznál maradnak, ’s egy Főnök alatt közösen gazdálkodnak... egy illy főnök alatt gyakran 6–7 feleséges férfiú is találkozik...” A családfő szinte parancsnoki tisztet töltött be a családban. Ő ha idős kora ellenére is egészséges volt – az egész gazdaságot a kezében tartotta. Intézkedett és rendelkezett. Ő szervezte meg és osztotta szét a férfiak között a munkát, vagy éppen a rangban utána következő férfi tagnak adta ki a parancsokat, aki azután továbbította azokat. A gazda vette be a gazdaságból származó jövedelmet, ő fizette az adót, és az ő engedélyével lehetett a közös kasszából ruhára, cipőre és egyéb apróságokra pénzt felhasználni. A családtagoknak valójában saját pénzük nem volt, kivéve azt az összeget, amit a családba került asszonyok saját hozományként kapott szőlőből kitermeltek. Plánder ezt így írja le: „A’ házi gazda gondviselése alatt álló köz kasszán kívül majd minden egyes házaspárnak tulajdon fiók kasszája is van, azon szőlőt ti. mellyet mindegyik férfi feleségének osztály részében kap, közös erővel megmunkálják, de annak termését a’ tulajdonos házaspár eladhatja, ’s azért tetszése szerint használhatja.” A tekintélyt követelő gazdát minden családtag magázta, ő viszont a házbeliakat tegezte. Mindenki föltétlen engedelmisséggel tartozott neki. Ő maga nem sokat dolgozott, némelyikük egyáltalán nem vett részt a munkában. Viszont a szőlőhegyi présházból ő hozta haza délutánonként a család részére a bort, de joga volt az élelemtartó kástuba való bejárás is. Az asztalnál meghatározott állandó helyen ült, s ő vágta fel és osztotta szét a húst a körülülőeknek. Ha annyira öreg vagy beteg lett, hogy már nem tudott intézkedni, a családtagok új gazdát választottak. Az új főnök vagy a következő idős családtag, vagy egy fiatalabb, de tapasztalt, okos, erős férfi lett. A ház urát a felesége követte a családi langlétrán. Ő volt a háziasszony. Ha beteg lett, vagy meghalt, valamelyik idősebb, házbéli nőt illette meg a legtöbb jog. „A’ gazdának felesége, vagy az értelmesebb háziasszony gazdaasszonyi tisztet visel, ’s e’ két főnökök senkinek számolni nem kötelesek” – írta Plánder. A gazdaasszony felügyelt az asszonyok munkájára, ő parancsolt és osztotta szét közöttük az asszonyi teendőket. Ő főzött, de a segítséget azért megkívánta. „Némelyik kényelemszeretőbb gazdaasszony a főzéshez szükségeseket is magához vitette” – mondja Gönczi. A főnökasszony azonban szintén keveset dolgozott. A mezőre ritkán ment ki, esetleg a konyhakertben gyomlálgatott, ültetgetett. A család élelmiszerének ő volt az őre, s abba a kamrába, ahol a húst, lisztet, zsírt, tejet tartották, a gazdán kívül csak neki volt szabad bejárni. „A kiskamra, sok helyen le sem volt csukva, de azért oda az ő engedelmével nélkül be nem nyitott volna egyik házbéli asszony sem, mert tudta,

ti neveket viselő családok szinte megszakítás nélkül ma is ott élnek, ahová őseik letelepedtek.

Tájegységünk falvaiban egészen a 19. század derekáig a patriarchális nagycsaládi életforma volt jellemző. A nagycsaládot az apával, a fiakkal, testvérekkel és azok családtagjaival közös fedél alatt, közös kenyéren, azonos gazdasági körülmények között élő tagok közössége jelentette. A nagycsaládi szervezet kialakulását több tényező is elősegítette. Egyes kutatók szerint a nagycsaládi szervezet Magyarországon elsősorban azokon a területeken volt gyakori, ahol a hagyományos szántóföldi növénytermesztés (túlnyomórészt gabonatermesztés), valamint az ezt kiegészítő állattenyésztés jellemezte a gazdálkodást. A sok munkaerőt igénylő parasztgazdaságokban a vagyon védelme, a telekaprózódás elleni védekezés, az adózás, a robot elleni

hogy azzal erkölcsi vétséget követ el, melynek következményeként egyidőre vége lett volna a böcsületnek” – olvassuk Gönczi Ferenc könyvében. A háziasszony noha juttatott a többi asszonynak is a tojásból, tejből és a majorságból származó haszonból, a jövedelem nagy része igazán őt illette meg. Ő osztotta szét a fonásra, szövésre való szöszet is annyi részre, „a’ hány feleséges férfiú a’ családban találhatik, ’s kinek kinek a’ maga részét által adja... illy osztály után mind egyik asszony a’ neki jutott résznek tulajdonosa lesz, arról egyedül férjének köteles felelni...” – idézzük újra Pländer Ferencet.

A nagycsaládban szigorú munkamegosztás volt. Mindenki szinte napi beosztásban megkapta a saját munkafeladatát. A régi leírásokban azt is olvashatjuk, hogy este, mikor a család összejött a vacsoránál, beszámoltak egymásnak az aznap végzett munkáról, és megbeszélték a másnapit. A munkabeosztáskor tekintetbe vették a családtagok életkorát, nemét és családi állapotát is. Férfimunkának számított a szántás, vetés, aratás, gabonahordás, kazalrakás, legeltetés, fakitermelés. Az állatok körüli munka is a férfiakra várt. Az igáslovakkal az öregkocsis és a kiskocsis foglalkozott. Az öregkocsis dolgozott a lovakkal, a kiskocsis segédkezett a hajtásban, tisztogatásban. Az etetést ketten végezték. Egy másik férfi az ökröket gondozta, ő volt az „ökoretető béres”. A „tehenes” a tehenekkel dolgozott, mások a borjakra vigyáztak. Volt, aki csak a disznókra ügyelt, és a fiatalabb fiúk azt tették, amit éppen parancsoltak nekik. Nagyobb korban, ha már jól tudtak az állatokkal bánni, „hidlus- vagy ostoros gyerekek” nevezték őket – írja Gönczi. A lakóház karbantartása, tisztítása, takarítása is sok munkát adott férfiaknak, nőknek egyaránt. Mindig akadt valami javítanivaló, egy-egy lecsúszott zsúpköteg a tetőn, kilazult lécz, bedőlt fal, leszakadt deszka, kidőlt ajtó és így tovább. Napi munka volt az istállók takarítása, a trágyahordás, a trágyadomb rendben tartása, de a pajtából kihordott szénahulladékot is minden alkalommal össze kellett gyűjteni, söpörni.

A lakóház sok kamrája és a szoba hiába osztotta meg a család zsúfoltságát, és az együttlét színhelye hiába tolódott át a füsttelentett szobába, a füstöskonyha továbbra is központi szerepet kapott a család életében. Hiszen nemcsak a sütés-főzés tevékenysége zajlott benne, hanem a tisztálkodás, az állatok életének előkészítése is itt történt.

A konyhán főzték nap mint nap a sertések moslékját, itt szűrték át, itt alvasztották, köpülték, fölőzték a tejet; a konyhában „köpesztették” (tisztították a héjától) az olajnak való tökmagot, itt morzsolták hideg napokon a kukoricát, néha itt kötötték esténként a kópícot, vékákat, a len- és kenderfeldolgozás bizonyos munkafázisai is itt történtek, de a kisebb mosásokat, áztatást is itt végezték. A nehéz, nagy vászonholmikát, a lepedőket, abroszokat, vastag férfigatyákat, ingeket, vászon alsószoknyákat azonban a közeli patakokban, folyókban mosták.

Az asszonyokra hárult a napi söprésen kívül a heti padlósározás-sikálás, tapasztások feladata is. Évente két alkalommal pedig ők javították a sárvakolatot és ők meszelték a falakat.

Az asszonyok között a gazdasszony a következő módon osztotta szét a munkát: a korban utána következő asszony sütött, ő volt a sütőasszony. Egy másik a tésztát gyúrta, a többiek közül ketten-hárman a fejest végezték. Volt, aki tüzet rakott és söpört, a fiatalabbak között a kenyérsütés gondja oszlott meg. Voltak közös

120. Kaszálás, Nagypáli, 1962.

121. Mosás (párolás) egy iklódbördőcei udvaron, 1954.

munkák is. Télvíz idején az asszonyok segédkeztek a vízhordásban, az istállók kitakarításában. Közösen kapáltak, arattak. A lent, kendert a férfiak vetették, de az asszonyok dolgozták fel. Közösen művelték a szőlőt, de a szénakaszálás munkáját is megosztották. Nagyobb gazdaságokban fogadott cselédet is tartottak. Szinte ők is családtagnak számítottak, és munkamegosztás szerint rájuk hárult feladatokat végeztek.

122. Asszony kölestörő mozsárral, 1930.

A nagycsaládban a legfőbb személy a gazda volt, utána következett a gazdasszony. Mindenki más alájuk volt rendelve, illetve rajtuk kívül mindenki egymás alárendeltje volt. „Tehát a gazda és gazdasszony joggal mondhatta a házbelieit »cselédemnek«, mert velük szemben a házban igazán mindenki cseléd számba ment.” Ez a patriarchális életforma leginkább a jobbágycsaládokra volt jellemző, de egyes kutatók szerint a kisnemesi családoknál is előfordult, főként az agiliseknél volt szokásban. Gönczi Ferenc szerint a nemesek nem éltek nagycsaládban, hiszen őket nem sújtotta az adózás, legfeljebb a török idők adókényszere tömörítette őket is nagycsaládi szervezetbe. A nemesi családok legtöbb esetben megosztottak ingó és ingatlan vagyonon, és különválva – esetleg egymás melletti birtokokon, de nem egy fedél alatt és nem közös kenyéren – kis családokban éltek. Ettől függetlenül elmondhatjuk, hogy a nemesi osztályos levelek között számos olyanra is akadunk, amelyek nemesi nagycsaládok szétválására utalnak. A további – főként családtörténeti – kutatások adhatnak csak feleletet a Göcsejben élt nemesi nagycsaládok arányszámára.

Annak ellenére, hogy még a 20. század fordulóján akadtak szigorú rend szerint élő nagycsaládok, a nagycsaládi szervezet már a 19. század elején felbomló félben volt. Egyesek a telkek elaprózódásával és bizonyos öröklési sajátosságokkal hozzák kapcsolatba, mások a nagycsaládi életforma teljes megszűntetését a 19. század végi tagosításoknak tulajdonítják. Mindenesetre elmondhatjuk, hogy a polgári átalakulás idején nemcsak Göcsejben, de az ország más részein is felbomlik a nagycsalá-

123. Egy bödei család tömésfalú háza előtt, 1941-1943.

di szervezet, és az új családrrenddel a kiscsaládi forma válik általánossá. A fiatal házások, ha csak tehették, kiváltak a nagycsaládból, s ha átmenetileg a házban maradtak is, „külön kenyéren” éltek. A nagycsaládok szétválása a birtok felbomlásához, a telkek teljes elaprózódásához vezetett, és igen sok család elszegényedését is eredményezte. Így bizony előfordult, hogy egy-egy családnak olyan kevés föld maradt, hogy abból nem élhetett meg. Ezek az elszegényedett családok sokszor arra kényszerültek, hogy szűk parcelláikat más rászorulóknak bérbe adják, maguk pedig több évre is közelebbi-távolabbi uradalmakba szegődjenek idénymunkásnak, vagy jobb híján cselédnek. Ezeknek a szegény törpebirtokosoknak a sorából kerültek ki például az erdei irtásmunkások is. A kényszerűségből bérbe adott birtokok és azok jövedelme megmaradt, kerestetük-ből pedig kis családjuknak jóllehet szűk, de biztos megélhetést tudtak biztosítani.

A belterjes gazdálkodásra való áttérés több és többféle munkát adott, nagyobb szakértelmet követelt a parasztoktól. A mezőkön és az istállóknak szaporodtak a tennivalók, a porták és a házak körüli munka is növelte az addig kevesebb munkához szokott parasztok teendőjét. Az asszonyokat most már nemcsak a házi munka kötötte le, hanem a kisebb állatok etetése, a veteményeskertek ápolása, a fejés és a vízhordás is a nyakukba szakadt. Természetes, hogy a családon belül, a nagycsaládi rendszer felbomlása után is bizonyos fajta munkamegosztás figyelhető meg, ami lehetővé tette az idő jobb kihasználását, egyben megkönnyítette a csa-

láttagok munkabeosztását. Jelentős változás történt például a len- és kendertermelés terén. Amíg korábban a férfi-, női- és gyerekruhák többsége (szoknyák, ingek, gatyák stb.) házilag szőtt vászonból készült, most erre már alig jut idő. A kevés szabad időt a gazdálkodáshoz szükséges cikkek elkészítésére kellett korlátozni: ponyvák, zsákok, szárítóruhák, konyhai textiliák szövésére. Sokáig megmaradt azonban a fehér és piros szedett abroszok és törülőruhák házilagos elkészítése. Mintázatuk persze szegényesebb, egyszerűbb lett, a korábbi csillagos, madaras, virágos díszítést többé nem alkalmazták. Viszont a vékony csikú, egyszerű mintákkal díszített textiliák továbbra is emelték a családi események, a lakodalmak, keresztelők ünnepélyességét. A ruhaneműt falusi vásárokon, városokban, boltokban vették. A divat némi késéssel a városi, kisvárosi ruhadivatot követte.

A mezei munkákat nagymértékben segítették az egyre inkább szaporodó kisgépek: a vető-, kapáló- és töltetőgépek. Az új földművelési technika több szakértelmet kívánt a parasztoktól. Az ismeretek terjesztését különféle szaklapok és különféle tanfolyamok segítették elő. A téli iskolák, a helyi és országos gazdasági szaklapok ismeretterjesztő tevékenységét kell elsősorban kiemelni. A munkájuk azonban akkor lehetett eredményes, ha az egyéni kezdeményezés sem hiányzott. Szükség volt olyan gazdálkodókra, akik a tanult,

124. Salomvári életkép, 1941.

olvasott információkat a saját gazdaságukban fel tudták használni, vállalkoztak a hagyományos eljárások megváltoztatására. A nagyobb szakértelmet követelő belterjes gazdálkodás kialakulásának, terjedésének és fejlesztésének egyik követelménye volt az is, hogy a falu társadalmában új értékrend alakuljon ki. Eddig a föld, a birtok nagysága adta a legnagyobb tekintélyt, most már mindinkább a jól képzett gazda, az értelmes, szorgalmas parasztember vált példaadóvá, ő lett a falu gazdasági életének az irányítója.

Az első világháborút követő években a parasztság körében a hagyományos életforma és szokás egységes rendjének megbomlása már szemmel láthatóvá vált. Egyes rétegek már teljesen szakítottak a paraszti kultúrával, mások nehezebben tudtak elszakadni, vagy egyáltalán nem szakadtak el a hagyományos paraszti műveltség formáitól. A polgári társadalmi rendben a parasztság egyes rétegeinek, csoportjainak, egyes falvaknak, és tájegységünkön belül is egyes területeknek más és más lehetőségük volt a polgári életforma és az ehhez kapcsolódó műveltségállomány átvételére. Göcsej paraszti kultúrája a 20-as és 30-as évekre sokat veszített régi, hagyományos vonásaiból. A régi tradicionális sajátosságok új elemekkel vegyülve már egy egészen más életformát alakítottak ki, hoztak létre, de már a következő korszakba átlépő újabb életforma kialakulását is előkészítették.

Az előző fejezetekben sokszor utaltunk arra, hogy a zalai kismesek és jobbágyok életmódja közti különbséget többnyire csak a nemesi öntudat jelentette. Gondolkodásuk módja, életformájuk azonos szinten mozgott. Leírtuk azt is, hogy a nemesi vagyon nagysága meg se közelítette a jobbágyokét, s a gazdaságokban végzett munka, annak intenzitása is sokszor igen lemaradt azokétól. Ennek okaira is többször utaltunk. Összegezeként elmondhatjuk, hogy „a zalai kismesség igen nagy hányada szinte teljesen elszegényedve lépte át a polgári kor küszöbét”, és számukra 1848 nem a felszabadulást jelentette, hanem elvesztve addigi kiváltságait, ők is az adózó nép soraiba kerültek. A jelek arra utalnak, hogy sokan viszonylag igen igénytelen életszinten megakadtak, tovább őrizve még hosszú ideig a kismesesi múltból megmaradt életmódjukat, többüknek azonban sikerült kilépni a jobbágyparaszti szinten megrekedt világból. Akiknek sikerült, azok a 19. század végére módos parasztgazdák lettek.

A felszabadult jobbágyokról tudjuk, hogy igencsak megrövidült sokuknak a földbirtoka a földrendezések során, ami legtöbb esetben a parasztgazdaságok elszegényesedéséhez vezetett. „1848 tavasza elhárította ugyan a fejlődés útjából a rendi kötöttségek legnagyobb részét, de a zalai parasztságnak csak egy csekély kisebbsége tudott élni a polgári gazdálkodás lehetőségeivel, túlnyomó többsége csak nehéz és verejtékes munkával tudott – ha tudott – szűkös megélhetést biztosítani magának megfogyatkozott területén és gyenge minőségű parcelláin” – írja Simonffy Emil.

A parasztság különböző rétegei jelentősen befolyásolták a falusi életmód alakulását. A polgárosodó életformát, kultúrát a gazdagodó, vagyonosodó parasztrétegek vették át leghamarább. Legalábbis ezek találták meg a legtöbb lehetőségét annak, hogy megszabaduljanak a hagyomány és a paraszti műveltség kötöttségeitől. A szegényebb, vagyontalanabb réteget részben az anyagi helyzete, részben az igénytelensége készítette a hagyományos életforma folytatására. A hagyományos paraszti kultúrát és életformát leginkább őrző szegényebb rétegek, az 5–10 holdas kisbirtokosok voltak, akik továbbra is a régi kötöttségek között éltek.

125. Idős kávási asszony a háza előtt, 1963.

nem voltak képesek bármilyen ok miatt, megmaradtak régi, igénytelenebb életformájukban.

Ezek az okok és még sok más helyi tényező alakította területünk polgárosult, de sok esetben ma is archaikusnak mondható világát.

A generációkon át örökölt szokásoktól, a régi életritmustól, a hagyományos gazdálkodástól csak évtizedek múltán tudtak szabadulni. Az új igényekhez alkalmazkodó életmód nemcsak rátermettséget, leleményességet, műveltséget, hanem a régi kényelmesebb életformával való szakítást is megkövetelte. Ehhez azonban legtöbb esetben új nemzedékekre volt szükség.

A régi életformával való szakítás – vidékünkön – a 19. század második felében kezdődött, de nem fejeződött be a 19. század végén, és nem történt meg általánosságban a 19–20-as évekre sem. Nemcsak a vagyoni helyzet alakította az életformaváltást, hanem a fiatalabb, „reformgondolkodású” parasztnemzedék is, amely ezekben az évtizedekben hajlamot érzett a műveltség, a tanulás, a haladás iránt. Akik erre

Irtásos földművelés

Táji-történeti bevezetőnkől tudjuk, hogy a természeti adottságok és a történelmi előzmények mennyire meghatározták a göcseji települések kialakulását és az itt megtelepülők társadalmi rétegződését. Eddigi ismereteink alapján azt is elmondhatjuk, hogy nyugati határszélünk paraszti gazdálkodását nagymértékben befolyásolta a kedvezőtlen földrajzi környezet, a domborzati viszonyok, a mostoha termőtalaj. Az árutermeletés kialakulását pedig a rossz utak, így a rossz szállítási lehetőségek korlátozták.

Történeti és régészeti forrásaink szerint a középkor korai századaiban, sem a szeged vidékén, de más göcseji területeken sem haladtak keresztül jelentős, a területet az ország vérkeringésébe kacsoló utak.

A fő közlekedési és hadi utak is messze elkerülték a területet. Csak egy nagyobb jelentőségű, ún. „magna via” haladt Tófej és Becsvölgye között. A középkori úthálózat a török kor folyamán gyökeresen átalakult, de ez az új, főként a dombtetőkön épült és védelmi célokat szolgáló útrendszer se futott be a nagyobb közutakba. „Nincs az egész Göcseiben, ha Zala-Egerszeget kivesszük, egy valamire való mező Város is, nincs semmiféle kereskedése, mivel nincs hallos veszedelem nélkül megjárható egyetlen útja” – írja Plánder a 19. század eleji állapotokról. A terület közúti hálózatát csak századunk elején, a két világháború között kezdték kiépíteni. De a 19. század második felében „kiépült két vasúti fővonal (Budapest–Nagykanizsa–Trieszt és Bécs–Szombathely–Nagykanizsa) is elkerülte a megye nyugati részét. A helyi érdekű vasutak kiépülése a múlt század 90-es éveiben kezdődött meg, ezek közül a Zalaegerszegről Lentin át Alsólendvára vezető vonal csak a Göcsej nyugati szélét és déli részét kapcsolta be a vasúti forgalomba, a zalalövői vonal pedig Göcsej északi szélén futott” – írja Simonffy Emil. Így nem csoda, ha Zala megye nyugati része a középkor és a török idők folyamán elzárt vidék volt, a 19. század közepére pedig teljesen periferikus területté vált.

A mostoha természeti viszonyok hosszú időre visszavették a vidék földművelését, a rossz szállítási lehetőségek következtében pedig később se alakulhatott ki nagyarányú és versenyképes búzatermelés. A nagy kiterjedésű erdők, a szénában bővelkedő mezők inkább az állattartás és az erdőgazdaság kifejlődésének kedveztek, de a közlekedési elzártság ebben az esetben is korlátokat szabott a vidék piaci kapcsolatainak. Mindennek következtében területünkön az irtásos parlagoló földművelésnek és az erdei legeltető állattartásnak egy sajátos dunántúli változata alakult ki, amely természetszerűleg nemcsak a kedvezőtlen természeti adottságoknak, az elzártságnak, de a tájegység társadalmi differenciáltságának és a parasztság földdel való ellátottságának is köszönhető hosszú életét.

Göcsej hagyományos paraszti gazdálkodásának történetével elsősorban Takács Lajos néprajzkutató foglalkozott, de a kérdést Simonffy Emik történész is behatóan vizsgálta. Az ő kutatásai nyomán mutatjuk be a göcseji hagyományos paraszti földművelés és növénytermesztés, az állattartás, a szőlőművelés és erdőgazdálkodás sajátos formáit.

Göcsej nem tekinthető homogén tájnak. Erre már Plánder Ferenc is felhívta a figyelmet. Többször idézett munkájában így jellemzi a kétarcú tájat és népét: „Mezei a’ hegyes vidékeken, mellyeket nagyobb részt kisebb birtokú nemesek, és nemesi szabadalmakkal bíró Agilisek bírnak, Siralmas tekintet adnak, mivel a’ pipával és puskával időt pazarló birtokos mezein, a’ kisebb víz mosta árkokat annak idejében betölteni elhenyéli, azért már most szántóföldjén több az öt és hat öl mélységű vízmosta árok, mint a’ mint a’ barázda, ’s mivel a’ természetével is mostoha földet még rosszul is miveli, nem csoda ha egyedül vadóczot és konkolyt arat. A’ felső vidéknek, rétjei is igen silányak, ezek többnyire a’ szántó földek aljában fekszenek, mellyekről lehömpölygő agyagos víz által be sároztatnak, ’s több évekre, néha örökre hasznavehetetlenekké válnak.” A síkabb területeken élő jobbágyokról azonban már más képet fest: „A’ józanabban gondolkodó Göcsei birtokos, úgy szinte az adózó nép általánosan... szorgalmatos földművelő, földjeit mielőtt bevetné háromszor, sőt a’ tehetősebbek négyszer megszántják, minden szántás előtt ez után nagy, és erős vas boronával megboronálják, és

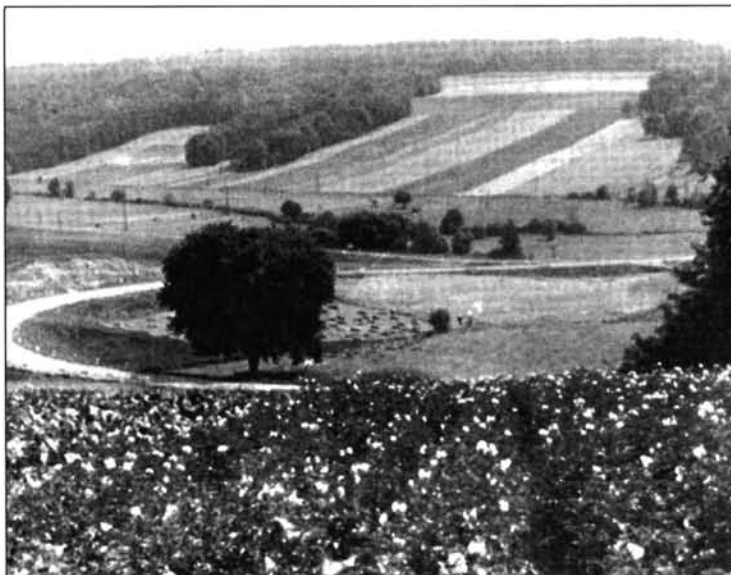
126. Erdők, irtások, szántók, szegek. Kustánszeg és környéke, 1951. (légi felvétel).

így a' természetében mostoha földet mindinkább szelídítik és termékenyítik." A század végén Gönczi Ferenc is korholó véleményt mond a gazdálkodás elmaradottságáról és a lakosok állítólagos lustaságáról: „Göcsej egy részében, főleg az elszigetelt szegek vidékén még azelőtt 40–50 évvel a nép a földbirtoknak csak kis részét tartotta művelés alatt. A földnek nagyobb része parlagon hevert, mely elhagyatottságában elcsekmetesedett, csádilos (kákaszemű) fő nőtt rajta. Alig lehetett megjárni. Legelőkül használták. Még nem régen akadt község – Paisszeg –, melynek csaknem egész területe parlagon hevert... A Szegekbeli községek lakói teljesen dologtalanok, mulatni szeretők voltak.”

Takács Lajos úgy véli, hogy Gönczi nyilvánvalóan nem értette meg a vidék régi gazdálkodási rendszerét és külön életformáját és ezért nyilatkozott a fenti módon. Takács az irtásos-parlagoló földművelés sajátosságában látja az elmaradottságot. Az irtásos gazdálkodás szorosan összefüggött a szabad foglalással. Ez azt jelentette, hogy mindenki, aki arra jogos volt, és akinek földre volt szüksége, ott irtott erdőt, ahol akart, hiszen az erdő közös volt, vagyis a „foglalásra vállalkozóknak szabad, közös erdők álltak rendelkezésre, melyeket a foglalás megkezdéséig, szükségleteiknek megfelelően, többnyire közösen éltek, használtak.”

Általánosságban elmondhatjuk, hogy jóllehet a rendi kor kezdeti szakaszaiban „birtokjogilag lehetett különbség a nemesi erdőközösség és a parasztfalvak erdei között”, de ott, „ahol csak az irtás, és különösképpen az irtásgazdálkodás nagyobb mértékben kibontakozott, ott mindenütt hatalmas, közös, szabadon használható erdők álltak az irtást végzők rendelkezésére... A közös erdők használóinak társadalmi helyzetében azonban az idők során igen lényeges változás zajlott le” – írja Takács Lajos.

Történeti bevezetőnkben már elmondtuk, hogy a honfoglalást követő évszázadokban hogyan és miképpen indult és szilárdult meg az a fejlődési folyamat, ami hazánkban – s így tájegységünkben is – a feudális társadalmi rétegzettséget létrehozta. A nemesi réteg és a jobbágyág osztályának kialakulása a szabad erdőfoglalási jogot is módosította, következésképpen a jobbágyok erdőfoglalása földesúri engedelemtől függött, a paraszti sorban élő kismanesek azonban szabadabban használhatták egyéni céljaikra a közös erdőket. Így tehát mi is jobban megérthetjük Plándernek és Gönczinek a kismanesi vidék gazdálkodását elmarasztaló jellemzését, ugyanis a kismanesek által lakott szegek vidékén a szabad földhasználat még a múlt században is fennmaradt, „amikor pedig a királyi és földesúri rendelkezések a jobbágyokat országosan megszabott termelési rendbe, nyomásos gazdálkodásba szorították, amely gazdálkodás nem csupán jobb terméshozamokat biztosított, hanem a jobbágyi szolgáltatásoknak is az addigiaknál biztosabb alapul szolgált. A nemeseket ez a kényszer nem szorította új gazdálkodási formába, és így az 1848 utáni földrendezésig háborítatlanul folyhatott régi parlagoló gazdálkodásuk” – idézzük újra Takács Lajost.

127. Irtásföldek Gombosszegén, 1963.

A foglalás azt jelentette, hogy azt a területet, amelyből részt foglalt valaki, előtte senki nem birtokolta. Foglálás után a kiszakított rész egyéni tulajdonba került, amit el is adhattak, szükség esetén el is zálogosíthattak. Igen gyakran előfordult azonban az is, hogy a már lefoglalt és irtásra előkészített erdőrészt egymás elől elorozták. Se szeri, se száma azoknak a pereknek, amelyek a jogtalan foglalásokkal foglalkoznak. Ezekből a 17–18. századi periratokból mi is jobban megérthetjük a foglalás menetét, és közelebb kerülhetünk a göcseji irtásos parlagoló gazdálkodás sajátos világához.

A foglalás elsőségét bizonyítja egy 1770-beli becsvölgyi határper, amelyben az egyik tanú a következőket vallja: „Kis Lengyeli határ mellett Délről hosszat Szántó Farkas Liki nevezetű földet az Instans Móriczoknak ides Attyok kezdete irtani, utóbb pedig fiai Instans Móriczok kerengették, irtották és ki is tisztítván a mai napiglan is szántják...” Egy másik, 1760-as iratból megtudjuk, hogy Németfaluban „N. Tubol Istvánnak édes Atya Mihál ennek előtő circiter 30 esztendőekkel másodmagával... nyers és ép erdőből maga számára kerítette és foglalt”, ezt a tanú azért tudta ilyen jól, mivel „annak Szomszédtságában maga is más darab Erdőt többed magával maga számára el foglalt...” Voltak olyanok, akik már mások által megkezdett irtást foglaltak el, ezeket azonban legtöbbször sikerült elűzni a földről, más hatalmaskodókat pedig hiába szólítottak föl a távozásra, a már megkezdett irtást „erővel és hatalommal ki irtották”. Egyesek még magyarázatot is adtak arra, hogy miért bitorolták el az idegen földet. Erről például egy 1757-es perirat tanúskodik: „Kustán András 40 éves valja: »Azon irtás föld, melyet Kustán Benedek néhai Tuboll Andrásstul elnyert pörrel, az Kankó neveő Diverticulumban Kustánszeg határában vagyon«” Ezt pedig onnan tudja, hogy „Attyátul hallotta, hogy említett Kustán Benedek kerítette [kerítette], azt pediglen, hogy megnyerte Sok Emberséges Embertől hallotta... úgy magától is néhai Tuboly Andrásstul, megszólítván Kustán Benedeket: »Koma tudom, hogy te kerítetted, de lásd az enyim mellett vagyon, szükségem is vagyon reá, ha én nem, más is ell venné tüled.«” A per folytatódott tovább, és azt is megtudjuk az iratokból, hogy „Tuboly András uram hat forintot ígért azon kerítésért, de Kustán Benedek tizennyolc forintra tartotta neki”. Az is gyakran előfordult, hogy az irtásföldek foglalásakor foglalójellel jelölték meg a fákat, jobb esetben tovább álltak, máshol foglaltak erdőt. Ez történt 1760-ban Gutorföldén Káta Mátyással is, aki egy erdőt szeretett volna elfoglalni, sőt néhány fát „meg is kerített, akkor oda menvén itt Gutorföldén lakozó Iván István megszólítván eötet eképpen: »Bátya, ne is

kerécsen, mert már ell vagyon foglalva«, meg mutatván a keresztet e Fatensnek... azzal ő is ott hatta... többet feléje se nézett...” Legtöbbször azonban közös megegyezéssel foglaltak – többnyire testvérek, rokonok, akik egymásnak segítettek az irtásban, de a föld megművelésében is.

1755-ben szintén Kustánszegen „... hallotta a Fatens, hogy a kérdésben lévő földeket egy Soón Kenyéren mint osztatlan Atyafiak kerétték és maguknak foglaltak... össze álván azon elfoglaló erdőt együllő költséggel, fáradsággal s munkásoknak való szükséges eledellel kiirtották felében és kitisztogatták szántóföldnek.”

Szentmihályi Imre és Takács Lajos az 1950–60-as években még találkozott olyan idősebb parasztemberekkel, akik apáik, nagyapáik elbeszéléseiből hallottak a szabadfoglalás emlékeiről. Kustánszegen elmondták, hogy

128. Tehenekkel szántó férfi a csonkahegyháti erdőszélen, 1963.

„az erdő közös volt, és mindenki ott irtott, ahol akart... Tagosztály előtt... ha valaki elment a mezőbe, volt egy üres parlag, felszántotta... Az erdőben is mindenki irthatott, ahogy neki tetszett.” A jobbágyfalvakban csak ún. „engedelemlevéllel” lehetett irtást végezni. Irtás után négy-öt évig használhatták a földet. A határidő lejártá után ún. tiszta földet kellett visszaadni az uraságnak. Hasonló volt a helyzet a kismemesi falvakban. Gyakran előfordult, hogy az irtást betelepült vagy felfogadott irtómunkások végezték, s ők is évekig használhatták gabonatermesztésre a termőföldet.

Az erdők régen a településekhez közelebb és távolabb, nagy kiterjedésben szabálytalanul szétszóródva, szántóktól, parlagoktól szabdaltva helyezkedtek el a dombtetőkön, völgyekben. A településhez közel fekvő földeket – amelyek korábban irtásföldek voltak – telki földnek, kertföldnek, teleknek nevezték. Az irtásföldek, a nagyobb szántók, legelők azonban a falvaktól

távolabb feküdtek. A göcseji földhasználatról elmondhatjuk, hogy még a 19. század elején is két művelési rendszerrel, két művelési sávval találkozunk vidékünkön. Az egyik a falu közvetlen közelében fekvő ún. belterjesen művelt övezet, amelyben búzát, rozst, zabot, kukoricát, krumplit, kölest, répát termeltek, sőt utónövényként hajdinát és tarlórépát. A másik egy égetéses-irtásos művelési övezet, illetve rendszer, amely inkább csak gabona, főként rozs és zab termelésére szolgált. Ez utóbbi gyűrűként vette körül a belterjes művelés zónáját. A 19. század folyamán a belső gyűrű egyre bővült, s egyre nagyobb területre terjedt ki, s a múlt század 60-as éveire teljesen jelentéktelenné zsugorította az égetéses-irtásos művelési rendszert. Az irtásba vett erdőt a parasztek jól ismerték, hiszen az erdők falujuk közelébe vagy annak körzetébe estek. Gyakran járták az erdőt, s így „többször is alkalmunk volt az irtás előnyeit számításba venni”. Tudták, hogy szántónak legjobb a gyertyán és a bükk, s azt is, hogy a fenyőerdő sovány és silányat terem. Tehát inkább a lombos erdőket irtották szántónak, a fenyveseket többnyire csak a fáért vágták ki. Az irtásföldeket nehéz és fáradságos munkával tették termővé. A munka első része a kiválasztáson túl a fák kiöléséből állt. „Ezt a munkát aszalás, kerítés, keringetés szóval nevezték. A »kerítés, keringetés« során a fa törzsén, nem messze a tövétől, körben gyűrű alakban lefejtették a hancsot: »körülkerítik, megkerítik, megkeringetik.«” A keringetés (gyűrűzés) is egy módja volt a foglalásnak. Keringetés után kezdtek irtani, vagyis a fák kidöntése következett. Takács Lajos ezt a két munkafolyamatot úgy magyarázza, hogy ti. „az egyik munka feltétele a másiknak, s így pl. irtás előtt »irtás alá« kerengettek”. Erre utal egy 1758-as tanúvallomás Gerátszegről: Vörös Márton azért ölte ki a kérdéses erdőrészt, hogy az „az eö nyers erdőből kerétték irtás alá való földgye legyen...”, mások „rétek és földek alá kerengetések tettek”.

Ha olyan erdőrészen irtottak, ahol épületfának, tűzifának alkalmatlan fa nőtt, tehát nem volt érdemes a döntéssel bajlódni, akkor a fákat kiszárították, „aszalták”, majd levágás után a helyszínen elégették.

Egy régi periratban olvashatjuk, hogy valaki „ötöd magával ment irtani, tisztogatni és égetni, a mind harmad napigh tisztogatta és égette is”. 1766-ban Kustánszegen az irtást végzők a kerengetésbe „belé mentek, dült fákat égettek és vagdaltak”. A tűz, az égetés az irtások jellemző, szoros tartozékának számított, és az irtás szinte elképzelhetetlen volt nyugati országrészünkben – még a 18. század folyamán is – tűz, égetés nélkül. Főleg a haszontalan fákat, bokrokat égették, de a sűrű, vastag törzsű, fejszével nehezen irtható fákat is tűzzel pusztították ki. Az irtáson kívül az égetésnek a talajjavításban is fontos szerepe volt.

Az irtásmunka második fázisa a „szűkebb értelemben vett irtás, illetve, ha a földet teljesen tisztába tették: a tisztítás volt”. Az irtás a törzsek levágása, elhordása, a gyökerek elhordása sokszor évek múlva követte a kerengtetést, de az aszalás után is gyakran csak évek múlva irtottak, égettek. Előfordult, hogy kerengtetés után 5–10–20 év múlva került sor az irtásra, ami azt is jelentette, hogy a kiölt fák mellett hamarosan újra sarjadt az erdő. Takács Lajos a kerengtetés, aszalás és az irtás közötti hosszú időtartamot azzal magyarázza, hogy – főként a 18. században – az irtást végzőknek már volt megélhetést biztosító elegendő szántójuk (főként az említett belső termelési sávban), s így a távolabbi irtásföldek részben csak a birtokot növelték. A foglalás után tehát volt idejük „szép lassacskán kitisztogatni, szántóföldnek átalakítani”.

A kerengtetésre a tavaszi időszakot választották. Amikor már megindult a nedvkeringés, „amikor kiforrt a fa leve”, könnyen le lehetett húzni a „fa héját”. A tűzifának való fa ilyenkor könnyen száradt, hamar pusztult. Viszont, ha épületfának akarták felhasználni, akkor ősszel és télen kellett kerengtetni. A tisztítás legfontosabb munkaeszköze a fejsze, a ritukapa (irtókapa) és a laposkapa voltak. A nehéz, fáradságos munkát többen végezték, szomszédok, rokonok egymásnak segítettek. Tisztítás után előfordult, hogy az irtásföld köré tuskés ágakból kerítést, ún. gyeput húztak, amely a bevetett földet védte a legelésző állatoktól, vadaktól. Az irtásföldet viszonylagos letisztítás után egy-két évig legelőnek hagyták. Az ágaktól, törzsektől megtisztított területen jól nőtt a fű, viszont szántani a törzsöktől, tuskóktól még nem lehetett egykönnyen. Egy-két év korhadás után ezeket már könnyűszerrel ki lehetett emelni, és megkezdődhetett a tényleges talajművelés.

129. Szántás, 1967.

A talaj feltörését, szántásra való előkészítését vidékünkön a „fölszeg” kifejezéssel jelölték. 1768-ban egy tárgyaláson „a kustánszegi Ns. Kustán Mihály elmondta, hogy Kustán Benedek a kiirtott erdőnek »föl szántására« több falubelit »segítségül maga mellé vevén, és nagyobb erővel lévén, úgy szegte föl az irtást«. Más periratokban is olvashatunk „föll szegett irtás földek”-ről. A felszeg kifejezés Takács szerint a „kemény föld felhasználását emelte ki, amelyet kétségtelen már ekével kellett végezni”. Az eke előtti talajtisztogatás pedig ásóval és kapával történt. A gödröket, hepehupás talajt el kellett egyengetni, a földet el kellett simítani, és ezt a munkát csak kapával végezheték. Akik már az első évben kísérletet tettek a szántásra, nehezen tudtak a tuskók között átvergődni ekéjükkel. A második szántás az ún. bakhátas szántással, „közökre szántással” kezdődött. A közök védték meg az árvizektől a vetést.

A talaj feltörését, szántásra való előkészítését vidékünkön a „fölszeg” kifejezéssel jelölték. 1768-ban egy tárgyaláson „a kustánszegi Ns. Kustán Mihály elmondta, hogy Kustán Benedek a kiirtott erdőnek »föl szántására« több falubelit »segítségül maga mellé vevén, és nagyobb erővel lévén, úgy szegte föl az irtást«. Más periratokban is olvashatunk „föll szegett irtás földek”-ről. A felszeg kifejezés Takács szerint a „kemény föld felhasználását emelte ki, amelyet kétségtelen már ekével kellett végezni”. Az eke előtti talajtisztogatás pedig ásóval és kapával történt. A gödröket, hepehupás talajt el kellett egyengetni, a földet el kellett simítani, és ezt a munkát csak kapával végezheték. Akik már az első évben kísérletet tettek a szántásra, nehezen tudtak a tuskók között átvergődni ekéjükkel. A második szántás az ún. bakhátas szántással, „közökre szántással” kezdődött. A közök védték meg az árvizektől a vetést.

„Noha az irtott terület a kitisztítással és a közökre szaggatással a szántók sorába került, és megkezdődött rajta az e vidéken szokásos szántóföldi művelés, irtásos jellegét korántsem veszítette el, éppúgy, mint a szegek többi szántója sem.” Ezen a vidéken ugyanis ismeretlen volt a nyomásos gazdálkodás, amely „általában jellemző volt a jobbágyparaszti gazdálkodásra. De ha pusztán a föld használatát, s a talaj művelésmódját tekintjük is, azonnal érthető, hiszen e szántók nagy része friss irtás, s amelyik nem friss, az is korábban erdő volt, míg a régi szántók fokozatosan erdővé váltak” írja Takács Lajos.

Szinte alig akad olyan göcseji település, amelynek dűlőneveit vizsgálva ne akadnánk irtásgazdálkodásra utaló elnevezésekre. A kerengtetésre, kerítésre vonatkozó helynevekkel Németfalu, Szentliszló, Milejszeg, Petrikeresztúr határában találkozunk. Az aszalás emlékét őrzi a vaspöri „Aszottas”, „Aszottasi-dáló”, a kálócfai, csesztregi „Aszallás”. Az égetésre utal Káváson az „Égetett sűrű”, Vaspörön az „Égetett vágás”. „Irtásföld”, „Irtás dűlő”, „Kis és nagy Irtás”, „Irtási árok”, „Irtási út”, „Irtások alja” pedig kivétel nélkül szinte minden faluhatárban akad. A parlagolás hagyományára is sok helynév utal, így például Káváson a „Kis kerek parag”, Salomváron a „Bogár parag”, Nemeshetésen a „Kósa parraga”, de Bocföldén vannak a „Parlagrétek”, Pusztamagyaródon a „Parlagszer”.

Miután a földet a fáktól, gallyaktól, törzsektől megtisztították, ásóval, kapával vagy éppen ekével feltörték, megkezdődhetett a növénytermesztés. Általános gyakorlattá vált, hogy az irtásföldbe elsőként kapásnövényeket ültettek. Többnyire két-három éven keresztül krumplit vagy kukoricát, ritkábban kölest vetettek el-

sőként. A kapás után búza, majd rozs, esetleg zab került a földbe. A búza alá egyszer, a rozs alá már háromszor szántottak.

Jellegzetes göcseji szántási mód volt a közre szántás, az ún. bakhátas szántás. Ezt a módot jól érzékelteti Pais Sándor becsvölgyi református lelkész „göcseji szóejtéssel” megfogalmazott leírása:

„A szántást mindég a köz szélén kezdik, tehát a régi brázdát beszántják. A közöket szélesszántják. Ami a köz közepe vót, ott marad a brázda. Vagy ha csak egy köz a föld, akkor eccer szélesszántják, asztán meg középben kezdik a brázda mellett és összeszántják. Ha összeszántják, akkor a két szélin marad a brázda. Ha szélesszántják, akkor csak a közepén. Középben nem szeretik egy köz földnél a brázdát, me az nem terem. Egy fogatás körülbellü egy jó arasz, 25 cm. Mikor 2–4 meter sávot földszántottak, az egy köz. A közöket egymástú a brázda vállasztja el. A földeket néha a közök számával jelölik. Öt köz föld vagy két köz. Vagy három nagy köz. A nagy föld tíz-tizenkét közbü áll. Mindég két félközbü lessz egy köz. A végén maradó féközöket utóllára bejárgyák. Eggyik föld széltú a másikra mennek szántanyi, tehát nem közvéltényü.

Amikor egy köz kezd elfonnyai, a végén csak hármás marad, akkor az ekét kissé föllebb veszik vagy a farsróffal vagy a kokast eggyel hátrább teszik. A kettesnél még föllebb veszik. A fogyasztóná asztán jó méllen leeresztik az ekét, hogy kü ne ugorgyék. ...Hajlatos földéknél a brázdákra keresztbe is fogatnak egyet, hogy a víz meg ne hordja, vagy azon follon el. A keresztbe szántott fogatás a víz gyors folását akadálózza. A lapos földön még levezeti a vizet.”

Említettük, hogy a szegek vidékén, a kismemesi irtásföldeken a nyomásos gazdálkodás kényszerét nem ismerték. A kétnyomásos földhasználati rendszer azonban néhány falu határában kimutatható. Zala megyében a háromnyomásos gazdálkodás még a reformkorban is igen kevéssé volt elterjedve, főként a jobbágyfalvak határhasználatában volt ismeretes. Ebben a tekintetben az ország legelmaradottabb vidékének tekinthető. A szegek vidékén többféle talajjavító módszert ismertek. A közelebbi földeken trágyáztak, de olyan gazda is akadt, aki a távolabbi irtásföldekre a búza alá hordott trágyát, de sokszor avarral is trágyáztak. Bükkönnyel, lucernával csak a múlt század végén kezdték el a talajt feljavítani. A hagyományos talajjavítási mód azonban a parlagolás volt.

A parlagolás, vagy más néven legelőváltó vagy talajváltó gazdálkodás lényege abból állt, hogy miután az addig műveletlen földet feltörték, esztendőkön át pihentetés nélkül gabonatermesztésre fordították. Mikor már kimerült, ismét parlagon hagyták, majd új földterületet törtek fel.

A parlagon hagyott föld a külterjes állattenyésztés kialakulásának kedvezett. Ugyanis az elhagyott földön magasra nőtt a „csádilos fű”, amely kitűnő lehetőségeket biztosított a szarvasmarha-, illetve juhtartásnak. A parlagföldeken többnyire a fenyő nőtt ki, jöllehet korábban lombos erdő állt rajta. A közeli fenyvesekből a szél ráhordta a magot az elhagyott szántókra, és egy-ként éven belül már egész kis csemeteerdő borította. Gyorsan nőtt a nyírfa, de felnőtt a bükk és a tölgy is. A göcseji erdőket járva még ma is feltűnnek a régi bakhátas szántások nyomai, hosszan nyúlnak a fák között a fúvel benőtt, avarral takart közök.

A 19. század derekára az irtásos-parlagoló földhasználati rendszer vidékünkön egyre inkább háttérbe szorult.

A parlagoló-irtásos földhasználat, a szétszórt településrend, a birtokok sajátos adásvétele, az öröklés rendje és sok más – eddig még nem kellően vizsgált – tényező alakította, formálta azt a paraszti birtokstruktúrát, amelynek fő jellemvonása a paraszti földbirtok nagyarányú elaprózódása volt. Nyugat-Zala általunk vizsgált területén még a 19. század második felében is felülmúlta a törpebirtokok aránya nemcsak a dunántúli, hanem a megyei átlagot is. „Az elaprózódás jelentősebb a kis- és középnemesi falvakban, egy kismemesi gazdaság már a feudalizmus utolsó éveiben is átlagosan lényegesen kevesebb földdel rendelkezett, mint egy jobbágygazdaság” – írja Simonffy Emil.

Voltak olyan gazdaságok, amelyek birtokai olykor 30–40 tagban is feküdtek szétszóródva a határban. A földbirtokok egy része más falu határába is átnyúlhatott, de a szórt településrend, a szűk határok „nem is tették nehezzé más határban lévő földterületek megművelését”. Egy 1842-ben keletkezett kustánszegi osztályos egyezségben például 48 tagban lévő földbirtokon osztozott „Ns. Németh Mihály András fia és Németh György György fia”. Az addig feltehetően nagy családban élő unokatestvérek először is két egymás melletti házhelyen és a körülöttük lévő ún. „gyümölcsös kaszáló nagy kert”-en osztoztak, majd a „kertek és rétek” felosztása következett. Megosztottak a „káposzta föld”-ön, a „kukorica és kender termő föld”-ön, egy „55 ölly” nagyságú telken, egy a házhoz és kertekhez közel fekvő „csekély kaszáló”-n, a „Bolhási kert”-en, a „Nemesi völgyi kert”-en, a „Boronnás rét”-en. Felosztásra került a „Ronai felső rét”, a „Pilise Kertben lévő kaszáló”, a „Hosszúkertben lévő ’s három közbül levő szántó föld”, és a „Polvák réteje”. „A mezzei Szántó földeknek felosztási” csak ez után következett. Az osztozkodó felek között osztásra került többek között a kertek közelében fekvő néhány szántó, a távolabbi „Balhási oldalban” és a „Tokáli völgyben levő négy földdarab”,

a „Rétek mellett lenek nyúló föld”, a „Marsola völgy melletti föld”, a „Két árok közi”, a „Nemesi kert melletti” földek. A sorban a 21-dik a „Csonka hegyháti völgyre nyúló pusztá vad parragh”, ezt a „Kis cseresznyefai föld”, a „Kerek töllesi föld”, a „Fenyős közti föld” felosztása követi. A távoli földek is szétosztásra kerültek. A jegyzék így zárul: „Vannak még más helyeken lévő földek... a’ mellyek már régen nem voltak használatosak, ha szántják, köztük közösen fel osztandók, a’ rétek pedig, kivált valahány helyen vagynak, mindenütt... minden esztendőben használatnak, nem közösen, hanem mérték szerént maradnak... más egyéb helyen is valahol csak találatnak ’s osztatlanul vagynak mindenik fél a’ fele reá néző jussát magának fent tarthatja.”

A kustánszegi Németh család csak egy volt a sok közül, amelynek szétszórt, szabadon foglalt birtokainak mennyiségét, nagyságát szinte lehetetlen áttekinteni, de a jobbágyföldek elaprózódott darabjain is nehezen lehetett eligazodni. Így nem csoda, hogy vidékünkön még a múlt század derekán is nehéz feladatnak bizonyult a paraszti birtoknagyságok pontos megállapítása.

A 18. századi Mária Terézia-féle úrbérrendezés alapján Zalában egy telkes jobbágyra 0,48 egész telek jutott, ami majdnem 14 hold telekátlagot jelentett. Ismeretes az is, hogy a paraszti sorban élő kisnemesek, akik „nemritkán más nemesi birtokosnál jobbágyteleket használó kurialisták voltak”, legtöbbször jóval kevesebb földdel rendelkeztek, mint a jobbágyok. „Birtokuk egyre kisebb darabokra hull szét, teljes elszegényesedésük ez idő tájt válik jellemző kortünetté” – írja Felhő Ibolya.

Simonffy Emil történész tett elsőként kísérletet arra, hogy megállapítsa, mennyi földdel rendelkezett a göcseji parasztság a 19. század második felében, a polgári korszak kezdeti szakaszában. Mivel Göcsej sohasem alkotott közigazgatási egységet, a vizsgálódást a megye egész nyugati részére kiterjesztette. A felmérés az 1935-ben érvényben lévő közigazgatási beosztás szerint az alsólendvai (lenti), letenyei, novai és zalaegerszegi járásokra és Zalaegerszeg városra terjesztette ki. Ez a terület Nemeshegyes kivételével magába foglalja az egész Göcsejt. A vizsgált nyugat-zalai terület 307 ezer kat. holdat foglalt magába, ebből a Gönczi által körülhatárolt göcseji rész 161 ezer kat. hold. Göcsej lakossága 1869-ben 38 ezer (Nyugat-Zaláé 75 ezer), 1930-ban 73 ezer (Nyugat-Zaláé 135 ezer) fő volt.

Összefoglalva a megyei és a göcseji művelési ágak arányát, a számítások szerint „Göcsej nagyobb részét foglalta el a szántóföld, nagyobb volt a kert, valamivel kisebb a rét és jelentősen kisebb a szőlő aránya, mint a megyében”. „Ez a négy intenzív művelési ág az összterület 59 százalékát tette ki, a legelő és az erdő 37 százalékot. A kis- és középnemesi falvakban viszont majdnem 70 százalékot ért el az intenzív művelési ágak területe, a szántó aránya is 52–55 százalék. Ezzel szemben az Eszterházy földesuraság alá tartozott falukban 49 százalék az erdő és 29 százalék a szőlő” – idézzük Simonffy Emilt. A parasztság egyéni földbirtokait vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy a kis- és középnemesi falvakban a „földterület egynegyedét elfoglaló legelő erdő nagy része is egyéni kistulajdonban volt”, míg ezek a jobbágyfalvakban a földesuraság tulajdonát képezték. A vizsgálat azt is megállapítja, hogy Göcsejben csak az „összterület 32 százalékát bírták az 5–50 kat. hold közötti földterülettel rendelkezők, 15 százalékot az 1–5 holdasok és 3 százalékot a kisebbek”. A számításokból az is kiderül, hogy „Göcsejben tulajdonképpen hiányzik a gazdagparaszti réteg, és igen jelentős a középirtokosság. A törpeirtokosság nagyobb súllyal jelentkezik a kis- és középnemesi falvakban”.

Nyugat-zalai területünkön a föld minősége lényegesen az országos átlag alatt maradt. Az úrbérrendezés során itt a földeket a II. és III. osztályba sorolták. A legrosszabb minőségű földek a szegek lakóinak jutottak, hiszen ők az utolsó betelepülők lévén, a mások által messze elkerült, legrosszabb feltételeket nyújtó területekre kerültek.

Az apró parcellákon gazdálkodó, és még a múlt század második felében is irtásos-parlagoló földművelést folytató kisnemesi gyökerű parasztság csak a saját szükségleteit elégítette ki. Ez az önálló életforma adhat magyarázatot arra is, hogy a szegek lakói jóval gyengébben gazdálkodtak, mint a jobbágyfalvak parasztsága, hiszen annyit termeltek csak, amennyi saját maguknak kellett. A jobbágyfalvakban azonban a „birtokrendezések is általában előbb folytak le... mint a kis- és középnemesi falvakban, és ezekhez viszonyítva a gazdálkodáshoz kedvezőbb parcellaviszonyokat is eredményezett a volt jobbágyok számára”. A kedvezőbb viszonyokat élvező jobbágyok pedig nagyobb szorgalommal és nagyobb munkaintenzitással dolgoztak, és így jobb eredményeket értek el. Ennek ellenére megállapítható – akár a szegek vidéke, akár a jobbágyfalvak gazdálkodását vizsgáljuk –, hogy „inkább a földbirtok elaprózásának, mint felhalmozásának tendenciája figyelhető meg”. És még 1935-ben is „igen kevés paraszt rendelkezett akkora földbirtokkal, hogy azon kapitalista módon gazdálkodó »életképes« mezőgazdasági kisüzemet kialakíthasson”.

Göcsej földművelése kapcsán azokat a hagyományos formákat kívántuk bemutatni, amelyek még a múlt század végén is jelentősen meghatározták a vidék paraszti gazdálkodását, és még századunk elején is befolyásolták modern irányba történő fejlődését.

A paraszti gazdaságok növénytermesztése is csak nehezen tudott elszakadni a századokon át termelt hagyományos fajtáktól. A gabonafélések közül szinte századunk közepéig nagy szerepet játszott a rozs meg a búza, és fontos takarmánygabona volt az őszi árpa. Zabot kevesebbet termesztettek, és csak a múlt század végén kezdték a szántóföldi takarmánynövények (a lóhere, bíborhere, lucerna stb.) termelését. Még századunk derekán is sok helyen vetettek tavasszal vagy nyáron a rozstarlóba kölest. Igen kedvelt növény volt, megszáritva, megtörve, sok jó régi ételféleség készítésére felhasználták. Hasonlóan régi növény volt a hajdina is, de ebből itt, Göcsejben nem termesztettek sokat. Aratás után szintén rozsföldbe vetették másodnövényként.

130. Burgonyatöltögetés, Nagypáli, 1962.

Felhasználása a köleséhez hasonlóan történt. Kásás ételeket, gánicát, prószát készítettek ebből is. Göcsejben nagy jelentősége volt még a kapásnövényeknek, és igen nagy múltja van a kender- és lentermelésnek is.

Tájunkon a jobbágy- és paraszti gazdaság szerves részét alkotta a szőlő is. Ám a szántóföldi művelésben termesztett növényektől eltérően, különleges talajadottságokat és azoktól eltérő művelési módokat igényelt ez a növény. Ezért is tartjuk szükségesnek, hogy a szőlő termesztésével kapcsolatos problémákat külön tárgyaljuk.

A zalai dombok lankái mindig is alkalmasak voltak a szőlőtermesztésre. Itt a szőlőművelés, a bortermelés igen nagy múltra tekint vissza, és egész sor adat tanúskodik arról, hogy a 15–16. században fejlett szőlőkultúra virágzott a göcseji dombokon.

A szőlőtermelés igen nagy és intenzív kézi munkát, gondozást igényelt a területet előkészítő irtástól, a telepítésen, a gyakori talajmunkákon keresztül a betakarításig. Talán éppen ez volt az oka annak, hogy a szőlőterületet mindenkor másképp tartották számon, mint a többi birtoktípust. A szőlő nem tartozott a jobbágy telki állományához, és nagyságát semmiféle alsó vagy felső határ nem korlátozta. Nemesnek, jobbágyinak, zsellérnek egyaránt lehetett szőlője, amit szabadon birtokolhatott. A jog azonban csak az ültetvényre vonatkozott, a föld földesúri tulajdona nem szűnt meg. Jobbágytól, zsellértől azonban csak akkor lehetett elvenni a szőlőt, ha azt nem gondozta rendesen vagy ha nem fizette meg az utána járó adót, de ebben az esetben figyelembe kellett venni az addig ráfordított munkát és az egyéb költségeket.

Az erdőirtások nemcsak a szántóföldnek és rétnak való területek irtására irányultak, a szőlőtermesztésre kiszemelt domboldalakat is ezzel a módszerrel alakították termővé. Bármilyen szabadon is birtokolhatták a jobbágyok a szőlőt, a terület irtásához itt is földesúri engedelemlevél kellett. A földesurak szőlőtelepítésre mindig szívesen adtak földterületet a jobbágyoknak, sőt ilyenkor hosszabb időre felmentették őket a hegyvám fizetése alól is. Így valójában mind a két fél jól járt. A földesúrnak ugyanis nem mindig voltak meg a feltételei, hogy szőlőit hasznosítsa. Részben nem volt pénze munkáltatásra, de vesződni se akart a szőlővel, „azért megelégedett a kisebb, de biztosabb jövedelemmel” – írja Holub József. A jobbágyoknak viszont nem volt földjük, hogy szőlőt telepítsenek, és ezért munkaerejüket szívesen használták a telepítést megelőző erdőirtásra, telepítésre és a terület állandó megmunkálására.

1622-ben Edericsen (Pusztaderics) két jobbágy szőlőt vett a falu és a szőlőhegy örökös urától. Úgy látszik, a vásárolt szőlő nagysága nem volt elég, mert „ugyan azon szőlőnek alatta csináltatnak erdőbül egy darab új szőlőt”. 1716-ban a tófeji és edericsi szőlőhegyek hegymestere és 12 esküdtje az edericsi szőlőhegyen „négy Embernek a szőlejét” felmérte, „... az mely szőlő az Régi időben el pusztult és nagy Erdőbül Csinyálván...” (A hegymesterekről, hegyvámról egy másik fejezetben még szó lesz). Egy másik 18. századi iratban is olvashatjuk, hogy valaki „szőlőt... nyers erdőbül irtván építette és csinálta”. Máshol azt olvashatjuk, hogy „... azon föl vett erdőnek ki irtásáru engedelmet kértek, hogy szőlővel be plántálhassák.” Bocföldén 1690-ben Terjék Ferenc özvegye jobbágyoknak szőlőtelepítésre adja régi, kiveszett szőlőhegyét, „a telepítés fejében 8 esztendeig szabadok a hegyvámtól, 8 év után 1/9-et adnak s holdanként 1 kappant”.

A szőlőföld nagyságát az egységes katasztrális hold bevezetéséig nem területmértékkel számolták. A mértékegység a „kapás szőlő” volt, ami eredetileg annyi szőlőterületet jelentett, amekkorát egy ember egy nap alatt meg tudott kapálni. Országos viszonylatban ez az alapegység vidékenként változott, mindenhol a talaj-

viszonyoktól és a helyi szokásoktól, normáktól függött. Göcsejben egy kapás szőlő 94 négyszögölt jelentett. Gönczi adatait idézve „az 1715. évi összeírás szerint az úrbéres népnek e vidéken – 14 községet és Hetést nem számítva – 1375 kapás szőlője volt, 129 250 négyszögöl, a mai kat. holdban 80”. A 20. század fordulóján Göcsejben 3762 kat. hold beültetett szőlő volt, műveletlenül pedig 339 kat. hold szőlő hevert.

1690-ben Bocföldén feljegyezték, hogy az itt élő kurialista nemeseknek 55 kapás szőlőjük volt összesen, és azt is, hogy „nagyon savanyú bor terem”. Edericsen 1708-ban 11 jobbágycsaládnak 86 kapás szőlője, két zsellér közül az egyiknek négy, a másiknak két kapásnyi szőlője volt. 1728-ban ugyanitt feljegyezték, hogy „1 kapásra 1 pozsonyi urna Silány, romlékony, a megyében 55 dénárért adható bor terem”. 1770-ben már 455 kapás szőlőt tartottak nyilván az edericsi szőlőhegyen. 1859-ben mintegy 100 hold, 156 468 négyszögöl szőlője volt a falunak. 1895-ben 66 katasztrális hold szőlőt birtokoltak, az összes művelhető földterület 3,5 százaléka.

Voltak olyan falvak, ahol egyesek szerint a szőlőhegy nagyobb területet foglalt el, mint a szántóföld. De sok falunak nem volt szőlőhegye. Ezek a szomszédos falvak hegyein vettek maguknak szőlőt. Előfordult, hogy megfelelő hegyet csak a negyedik, ötödik falu határában találtak. 1770-ben az edericsi szőlőhegyen 74 szőlőbirtokosnak volt összesen 455 kapás szőlője. A 74 szőlőbirtokos közül csak 27 volt helybeli, a többi más faluból járt a hegyre. 37-en pusztaszentlászlóiak, ketten pusztamogyoródiak, 16-an szentpéterföldi birtokosok voltak, egy gazda Szompácsról járt Edericsre. Ebergényben 1777-ben 36 helybeli és 79 külső, ún. extraneus gazda 757 kapás szőlőt művelt. Még manapság is nagyon sok szőlőhegyre járnak távolabbi falvakból a szőlősgazdák.

Korábban már említettük, hogy rendszerint a szőlőhegyek gerincén halad keresztül a széles kocsút, amelynek jobb és bal oldalán egymás mellett sorakozó pincék állnak. Ezek a pincék a szőlőterületnek a felső részére, az ún. „szőlőföld”-re épültek. Ezen a kis területen nincs szőlő, csupán néhány gyümölcsfa áll az épület mellett. Alatta, lefelé a völgybe ereszkedik a keskeny szőlőterület, az ún. „szőlőderék”. Az 5–6 sorból álló közt mindkét oldalon barázdák választják el a szomszéd szőlőjétől, ez a „megyeköz”. A szőlőterület alját „szőlőaljának” nevezik. Az egész szőlőhegyet még Gönczi idejében is ún. gyepűvel kerítették körbe. Szőlővenyigékből kb. egy méter magas falat húztak, amit évente megújítottak.

*„Megkapátuk a szőlőnket
Három ízbe is,
Nem sajnáltuk rá erűnket,
De van haszna is.”*

Még a sárhidai bordal szerint is a szőlőt háromszor kapálták. Az első volt a „paragára”, a második a „keverisre” kapálás, a következő meg a „harmadszori”. A századforduló éveiben már egyes helyeken ősszel negyedszer is kapálták a szőlőt. A sűrűn ültetett szőlőket tőkén nevelték. A metszést nem ollóval, hanem éles szőlőmetsző késsel végezték. A kapálások közti időszakban permetezték is a szőlőt.

Gönczi kutatásai idején a göcseji szőlőhegyeken is átvonult a filoxéravész és kipusztította a régi jó, bőtermő szőlőket. Ő még fel tudta kutatni, hogy „régén” milyen szőlőfajtákat termesztettek Göcsejben. A legrégebbi fajták a „tótszőlő”, a „fehérszőlő”, a „kadarka”, a „vörös- vagy rózsaszőlő”, a „birka vagy bárányfarkú”, a „csiri-csári”, a „hárslevelű”, a „tök”, a „kecskecsöcsű” és a „muskotaszőlő” voltak. Annak ellenére, hogy a filoxéravész után a legtöbb helyen a nova és otelló fajtájú direkt termő szőlők hódítottak teret, Göcsejben egyes helyeken a finomabb burgundi, rizling és oportó fajtákkal is kísérleteztek.

A zalai borokról sokszor olvashatjuk, hogy silányak és savanyúak voltak. Bizonyára nem mindenhol és nem mindig volt ez így, hiszen már a 16. századtól vannak adataink, hogy a göcseji borok kelendőek voltak.

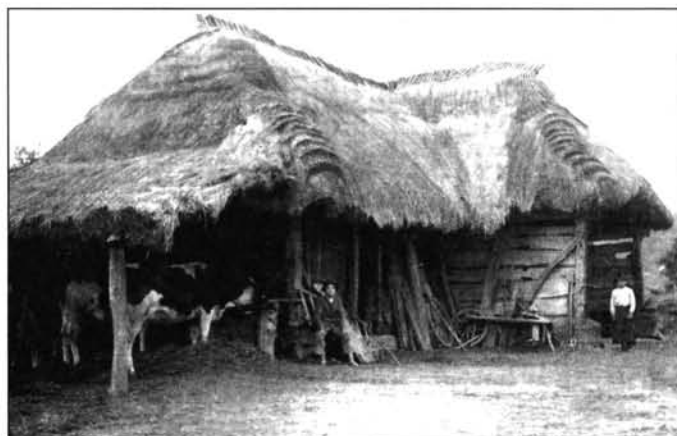
Ebergényben 1572-ben feljegyezték, hogy többek között eladtak „5 akót, egy pintet és egy harmadot... 5 forintért”. 1728-ban a hencsei határban lévő szőlők „silány, romlékony, a megyében 55 dénárért adható bort teremnek”. 1776-ban Edericsen „szőlő elég” volt, „bort el is adnak”, de úgy látszik, az edericsieknek annyi gyümölcsük termett, hogy abból is jutott eladásra.

A legjobb borokat Göcsej északi részén termelték, de híres volt a Kökényesmindszent határában termelt kőhegyi bor, s jó boroknak tartották a zalatárnoki, tófeji és a pákai szőlők levét is.

Állattartás

Az irtásos parlagoló gazdálkodás első szakasza – mint az eddigiekben láttuk – a földfoglalás, az irtás, tisztítás műveletéből állt. A terület termőfölddé alakítása, hasznosítása, majd kimerülése után parlagon maradt, és újra benőtte a fű, felverte az erdő. E gazdálkodási mód azonban szorosan összefüggött a legeltető állattartással. „Az elhagyott földek sem voltak használatlanok, hanem nagy számú állatnak, elsősorban a szarvasmarhák-nak váltak eltartóivá, a parlagföldek és az erdőkben kialakult legelők révén” – idézzük Takács Lajost. A külterjes, rideg állattartást főként a szegkek vidékén űzték legtovább, hiszen itt maradt fenn leghosszabb ideig a parlagoló földművelés is. A dús csapadék jó minőségű, gazdag fűvet nevelt, ami viszont nemcsak az erdei legeltetés, hanem az intenzív szénagazdálkodásra támaszkodó belterjes, istállózó állattartás alapjait is biztosította.

Göcsej állattartására főként a szarvasmarha-tenyésztés volt jellemző, de szép számmal tartottak sertést, juhot és kevés lovat. Plánder Ferenc leírása szerint: „Szép szarvasmarhákat, szálos, erős alkatású tartós lovakat, és számos sörtvéseket nevelnek: vannak, kiknek négy derék hámos ló, négy vonós erős ökör, három-négy csikó, tíz-tizenöt darab kisebb, 's nagyobb szarvasmarha ballag ki udvarábúl – lovat ha csak fajtáját változtatni nem akarják, ritkán vesznek, hanem mind önnön szükségükre, mind pénzre maguk nevelnek, nem egy találkozik köztük 'ki minden évben egy vagy két ön nevelte három esztendő csikót 100-200 pengő forintokon elád. A' Nemesek és nemesi szabadalmakkal bíró Agilisek általányossan, de néhol az adózók is szép számban tartanak birkákat, de azoknak nemesítésére nem mindnyájan törekednek.”

131. Pajta nyitott marhaállással, a „fészkerrel”, Bak, 1900 körül.

Az erdei legeltető rideg állattartásnak még napjainkban is számos emléke maradt fenn Göcsejben, a vele járó őrzés, őrizés hagyománya pedig egyes területeken ma is fontos része a paraszti munkának.

„A szarvasmarhatartás könnyű volt – emlékeztek az 1930-as években a milejiek -, nyáron megvolt a sok legelő, fű elég bőven volt. A gazdák leginkább ökröt tartottak. A takarmánynövényeket (lóhere, lucerna) nem ismerték. Egyedül amit a kertekben és a hegyeken tudtak takarni, az maradt télire. A teheneket reggel a pásztor kihajtotta, kint volt egész nap a csorda. Este hazahajtott, bekötötték az istállóba. Míg a tehenek az istállóba lettek bekötve, az ökrök kint a legelőn háltak, messze a falutól. Voltak olyan bizonyos helyek, ahova estére odatereltek a béresek. Az ökrök szinte lefeküdtek. Amikor megszürkült, felkeltek és indultak a hálásról legelni.” Milejen

mondták el szintén, hogy „az ökröket ha mindjárt hazahajtották is, nem kötötték be az istállóba, hanem kint az udvaron hálatták. A béres is ott feküdt közöttük. Amikor felébredt, kihajtotta őket legelni, más gazdának a kertjébe, vagy rétjébe és kölcsönösen bitangolták egymásnak a vagyoniát. Nem törődtek azzal, hogy marade annak a másiknak, vagy sem, csak az ökrei „lakjanak jól”.

Becsülgyén így emlékeztek: „Régen a legelőkön tartották az állatokat. A tehenek reggeltől estig kint voltak. Az ökrök éjjel legeltek. Őrzőjük velük hált az erdőn. Szilajmarhákat tartottak. Délelőtt szántottak velük, délután a legelőre hajtották őket. Sokszor a máséban legeltettek.” Az 1880-as évek előtt még bőven volt legelő, nem nagyon kaszáltak, az erdőben legeltettek télen-nyáron. „Sokszor alig tudták az állatokat kiteleltetni, széna alig volt. Tavasz felé az erdőn ágakat vágtak, vagy avart gyűjtöttek, azzal etettek” – mondták Várföldén az

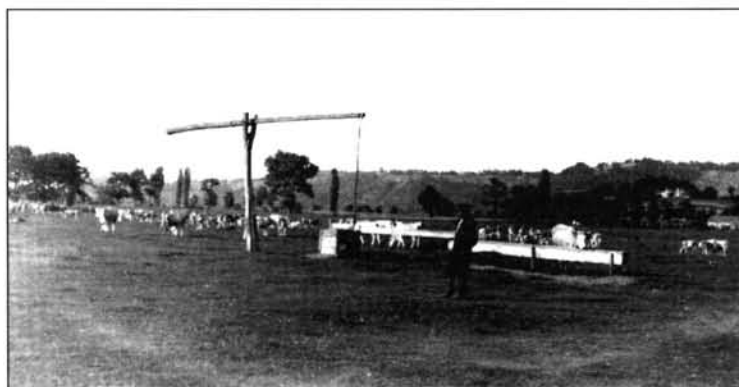
1960-as években. És azt is, hogy „80-90 évvel ezelőtt nem kaszáltak, hanem a rideg állatokat az erdőben legeltették télen-nyáron, a sertéseket makkoltatták”.

A korabeli leírások és a gyér visszaemlékezések alapján összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a göcseji szegkek vidékén a parasztok állataikat az erdei legelőkön, egymás erdeiben szinte egész éven át szabadon legeltették. A teheneket már sokszor kora tavasszal kihajtották a közeli legelőkre, de Szent György-napig a réteken is legeltették az állatokat. Szent György-nap után csak az erdei legelőket használhatták. Már kora reggel, napkelte előtt kihajtották őket a legelőhelyekre, közben a tókák vízből, vagy a legelőkre vezető utak, ún. csapások, vagy csapák mentén álló itatókutakból itattak. Délelőtt a teheneket rendszerint hazahajtották, otthon megfejték őket, a borjakat megszoptatták, majd pihenő után délután újra elhajtották a csordát a távolabbi legelőkre. Este visszatértek a faluba.

Az ökrök, vonómarhák kora tavasztól késő ősziig, sokszor még karácsonyig is a távoli legelőkön voltak. Éjjelre az ún. hálásra terelték őket, amely egy szabad terület, tisztás, vagy „lombos fákból összetákolt sátor volt”. A göcseji dülőneveket vizsgálva, gyakran találkozunk a „Hálási lap”-pal (Szentlisló), a „Hálás”-sal (Nagylengyel, Barlahida). Ezek mind a régi marhaállások, éjjeli menedékek helyét jelzik. Téltre azonban rendszerint a rideg marhákat is hazahajtották. A régi kerített házak istállóiba befogták a teheneket, de itt álltak a lovak is, a rideg marhák pedig a fészerben, a marhaállásokban, vagy a trágyadombon állva teleltek át. Plánder ezt írja: „A vonómarhák: lovak és ökrök istállóba tételnek, a’ tehenek és más rideg szarvasmarhák egész télen a’ fészerben szabadon állanak, az említett helyhezetű (korábban leírt trágyadomb) trágya közepén lévő vesszőből, font kerítésből, vagy kosárbul esznek. A négy oldalról kerített trágyadombos udvarok „az állatok karámjául, rekesztékjéül szolgáltak”.

Az állatok kiteleltetése, annak ellenére, hogy a réteken sok széna termett, néha igen nagy gondot jelentett. Igaz, a hatalmas szénapajtákban bőven lehetett téltre szénát fölhalmozni, Gönczi szerint „régebben mindenki annyi marhát tartott, amennyit kiteleltethetett”. Rossz szénatermés esetén tavasz felé a silányabb takarmányokat is igénybe kellett venni. Gönczi írja, hogy „a teleltetés legtöbbszörre szalmával történt”. Az is ismeretes, hogy a tél végén sokan az erdei avart kaparták össze, ezt etették fel, bár az avart inkább alomnak használták. Arról is tudunk, hogy tavasz felé, mikor még a rétre nem lehetett kihajtani, rügyező ágakat vágtak a marháknak. Így hát alig várták a gazdák, hogy újra legeltethessenek. A gyenge, friss fű azonban napokra megviselte a marhákat, elgyengültek, és csak a fű megerősödése után, lassan szoktak hozzá a legeléshez.

A 19. század vége felé azonban a rideg állattartás egyre inkább háttérbe szorult. „A régi formák bomlását mindenek előtt a tagosítás eredményezte – idézzük Takács Lajost –, amely Gönczi szerint is főleg a hagyományos állattenyésztésben éreztette átalakító hatását.” Az erdők, legelők felosztásával, a legelők szántófölddé alakításával és az erdők védelmét biztosító erdőtörvények életbe lépésével ugyanis erősen megcsapant az erdei legeltetés lehetősége. A takarmánynövények, a lucerna, lóhere, bükköny termesztésével, az arakok változatos elkészítésével, a marharepa, tök, kukoricaszár, a dara és korpa használatával pedig mindinkább az istállózó, belterjes állattartás esélyei növekedtek. Ez nem jelentette azonban azt, hogy az őrzés hagyománya teljesen kiveszett. Még a mai napig is – főként idősebb parasztok –, reggel és délután kihajtják marháikat a közeli dülőutakra, erdőszélekre, vagy saját háztáji rétjeikre legelni.

132. Legelő guja és itatás a Csácsi réten, Csácsbozsok, 1953.

133. Legeltetés az erdőszélen, Szentpéterföldre, 1944.

A hagyományos erdei legeltetés a sertés- és juhtartásban is igen nagy szerepet játszott, hiszen a 19. század végéig a szarvasmarha-tenyésztés mellett a sertés- és juhtartás is szépen virágzott Göcsejben. Részükre is bőven volt legelő. A disznókat a legelőktől távolabb, szintén az erdőben tartották, ahol sok makk termett. Ősre szépen kihíztak és „ólon nem is igen kellett őket etetni, készen lehetett ölni őket a makkról”. A sertéseket a tölgy- és bükkerdőkbe hajtották, délben rendszerint vízben bővelkedő delelőn pihentek, de esténként rendszerint hazahajtották őket. A régi boronaházak egyike mellől sem hiányozhattak a sertésólak és hidasok, amelyek gyakran „több rekesztékre osztva” fogadták be esténként a hazatérő állatokat.

134. Itatás vályúból a legelőn, 1908.

135. Juhász és bojtárja, Báránpusztá, 1910.

Gönczi Ferenc szerint az erdei makkoltatás olcsó és egyszerű volt. A disznótartás szinte alig került valamibe. Ő bizonyára a kisnemesi falvak szabadabb, kevésbé szabályozott makkoltatási lehetőségeire gondolt. A jobbágyfalvakban azonban igen szigorú rendelkezések szabályozták a sertések erdei makkoltatását. Számos 18-19. századi makkoltatási szerződés tanúskodik arról, hogy a jobbágyoknak makkbért kellett fizetniük földesuruknak. A bért általában a makkoltatott disznók száma után kellett fizetni, s többnyire pénzben. 1728-ban a tófeji Pankasz Györgyneknek, akiknek a közeli Hencsén volt zálogföldjük, „makkosaik révén a ritkán adódó makkérés idején hízott sertésekből 15 forint jövedelmük van”. Az is előfordult, hogy a makkoltatásért nem pénzt fizettek, hanem hízott disznót adtak. Ha több sertést makkoltattak év közben, mint amennyit a szerződés engedélyezett, ősszel, a behajtáskor a szerződött számon fölüli mennyiséget elkobozták. Arról is tudunk, hogy olyan falvakból, amelyeknek határában nem voltak makkot termő tölgyerdők, távoli falvak határába, olykor 20-30 kilométerre is elhajtották a disznókat makkoltatni. Ebben az esetben is szintén szerződés szabályozta a makkoltatást és a makkbért. A dülőnevek közül a disznólegeltető helyekre,

disznópihenőkre is sok utal. Így például Zalabesnyőn, Tófejen, Barlahidán találkozunk a „Disznólegelő” helynévvel, Becsehelyen „Disznódelelő”, Nemeshetésen „Disznóállás” jelzi a disznóórzéssel kapcsolatos helyeket.

A birkákat szintén a távoli erdőben, főleg a silány fűvet termő fenyvesekben legeltették. A marhalegelőkre nem szívesen hajtották a nyáját, mert ahol a birka járt, ott a marha egy-két hétig nem legelt. A módosabb parasztgazdák birkáik részére aklot is építettek. A 18. század végén pl. Nagylengyelben „Agilis Csepregi János... nyolcz esztendőös leánykája” többek között „egy juh akolt” is örökölt. Vaspörben 1785-ben Agg Ferenc árvája 9 birkát befogadó aklot örökölt. A számos sertés, juh azonban nem mindig fért el a házaknál. Gönczi azt írja, hogy „a sok juh és disznó részére a háznál elég hely nem lévén, a szőlőhegyen, szabad ég alatt, gulyaállás féle kerített hajlékokban vagy boronából készült akolban teleltették ki azokat”.

A 19. század végére a juhtartás Göcsejben, részben a gypjúkonjunktúra megszűnése, részben a legelő- és erdőterületek csökkenése miatt erősen megcsappant, és főként már csak az uradalmak tartottak nagyszámú juhot. Még a század közepén is egy-egy gazdának – a kisnemesi részeken – 20-25 juha volt, a módosabbak többet, egyesek 400-500 darabot is tartottak. A vidéken a merinói juh volt általános. Újra csak Gönczi számításaira hivatkozva elmondhatjuk, hogy 1895 és 1911 között a göcseji juhok száma 14,2 százalékkal csökkent.

Amilyen szabadon folyt a kisnemesi falvakban a legeltetés, annyira korlátozva volt a jobbágyfalvakban.

„A falusi földközösség a megyében a szántók és a rétek tekintetében már a 18. század elejére megszűnt” – írja Simonffy Emil. Ugyanis a jobbágyok szántó- és rétföldjeiket egyéni birtokukban tartották, de a legelő és az erdő közös használatban maradt köztük és a feudális tulajdonjog alapján a földesúrral is.”

A földesúr a 18-19. században mind jobban és jobban élt legeltetési jogával. A földesurak részben a mindinkább szakszerűvé váló erdőgazdálkodás, részben a makk- és gubacstermés saját céljaikra való hasznosítása miatt egyre inkább korlátozták, ill. megtiltották az erdei legeltetést. Többnyire csak időszakos korlátokat szabtak, de egyre többször „elfelejtették feloldani a zár alá vett erdőrészt”. Legtöbbször ezeket a legelőket azután bérbe adták a jobbágyoknak. A falusi legelők közösek voltak továbbra is, és csak 1836 után indult meg lassan a legelők és erdők elkülönítése, de még 1848 után is sok földesúri visszaélésről tudunk. Sokszor korábbi legeltetési jogokat sem vettek figyelembe a volt földesurak, és a volt közös legelőkből, vagy a legeltetett területek egy részéből gyakran ki akarták zárni a volt jobbágyokat. Legtöbb összetűzésre azonban az adott okot, hogy a volt földesúr minél kevesebb legelővel igyekezett kielégíteni volt jobbágyait. Sokszor rossz minőségű, marhalegeltetésre alkalmatlan legelőket mértek ki a parasztnak és jóval kevesebbet, mint amennyi telki állományuk után és marháik száma után megillette volna őket.

A feudális korszak utolsó évtizedeiben előfordult az is, hogy a jobbágyok a földesúr szántóföldjeire hajtották a legelő állataikat, s az is, hogy a földesúr állatait engedték a jobbágyok földjeire. Ilyenkor súlyos összetűzésekre is sor került. 1805-ben Kozmadombján az alábbi esetet jegyezték fel: „... a most múlt, 1804. Nagykarácsony ünnepén történt az, hogy a fenti falubeli juhász békésen legeltette az urasági birkákat a földesúr őszi vetésén, nyilván ritkítás céljából, de mikor látta, hogy a falubeli jobbágyok sertései szanaszét legelnek, ő is széteresztette a nyáját. Erre a falubeliek részint puskákkal, részint más öldöklő szereszekkel rárontottak, s folytonos lövöldözés közepette mindenéből kifosztották, sok urasági birkát megnyomorítottak, majd rátörtek az ispánházra, ott is lövöldöztek, iszonyúan káromkodtak, s ha az ispán és a cselédek rémületükben nem futottak volna, egy szálig leöldözték volna őket. Ez nem elég: éjjel-nappal őrzőket állítottak a juhászházhoz, fenyegetve a bentlevőket, hogy akár ember, akár állat lép ki a házból, azt agyonütik. Az uradalmi cselédek egyet a lesbenállók közül, ki különben is élcsahos volt az egész „feltámasztásban” megfogtak, s durungjával együtt Egerszegre cipelték tömlőcbe.” A földesúr végezetül könyörgő szóval fordult az alispánhoz, hogy miután „a belső tsendesség első boldogsága életünknek”, teremtsen rendet, szedje le a jobbágyok fegyvereit, a lázítókat pedig vetesse tömlőcbe.

A volt földesurak ahhoz azonban többnyire hozzájárultak, hogy a parasztnak a tarlóföldeken legeltesse. Amint a gabonakereszteket elhordták a földekről, megkezdődhetett a legeltetés. A sarjú betakarítása után pedig a marhákat a kaszálókra hajtották. A kaszálók azonban általában csak november 1. után szabadultak föl, így addig csak saját réten lehetett legeltetni. A legelők hiánya és az egyre nehezebb legeltetés miatt a parasztnak kénytelenek voltak az állatokat istállóban, szalastakarmányon tartani.

A széna megszerzése azonban szintén nagy gondot jelentett. Nován például a grófi erdők között sok olyan terület volt, amelyet rétként lehetett hasznosítani. Ezeket évente kiadták kaszálásra. Az ún. kaszálási jogot „licitálással” lehetett megszerezni. Licitálni kellett, hogy ki mennyi napszámot ígér a szénáért. „Egy parcellára (4-5 hold) 20-25 napszámot vállaltak, csak hogy megkaphassák. Előfordult, hogy 3 holdért 100 napszámot szolgáltak. De nehéz munkáért egy nap helyett kettőt számoltak el. 1920-ban ennek is örültek. Rosszabb, sásos rétéért kevesebbet szolgáltak. A jobb réteket ötödéből adta ki az uradalom, és annyi napszámért, amennyit a liciten megajánlottak a jelenlevők.” A hegyi kaszálókat bérbe adták ki.

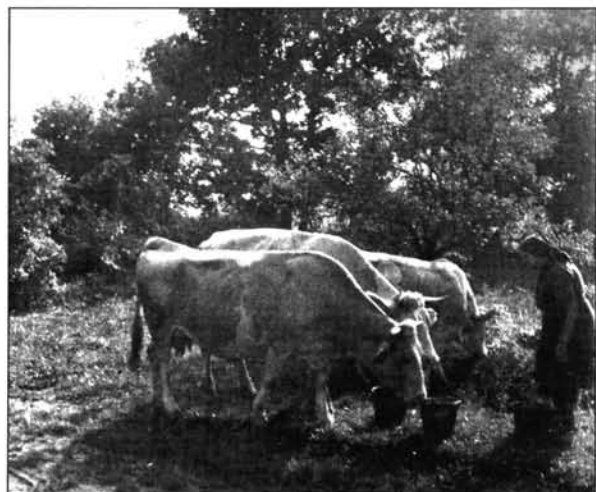
A már sokat idézett 18-19. századi göcseji inventáriumokat tanulmányozva, többek között azt is megtudhatjuk, hogy egy-egy kismemesi parasztagazdaságban mennyi állat volt, hiszen az állatállomány ugyanúgy az öröklés vagy osztozkodás részét képezte, mint a föld, a ház vagy a bútort.

1797-ben Kozmadombján Nemes Bertalan Imre Mihály és Lajos nevezetű kiskorú árvái a következő állatokat örökölték: „Öreg kos 3, Öreg ürü 5, Fejős 31, Tavali nyöstén 14, Tavali Ürü 14, Tavali kos 1, nyári ürü Bárány 9, Nyári kos Bárány 1, nyári nyöstén Bárány 12, Öszvösséggel pedig 92.” Másodsor: Találtatott 13 Öreg S. N. Sörtvéles és 18 tavaszi Malacz... Egy öregh kancza Ló Csikájával... egy herélt Pej ló... Egy pár 3 Esztendő ökör Tinó... Esztendő 3 Tinók... Egy igen vén tehén ... Hat Récze.”

136. Hazafelé a legelőről, Csesztég, 1954.

1842-ben a már korábban is említett kustánszegi Németh György és Németh Mihály fiai osztozkodtak. A sok tagba szakadt földön, a régi és új házon és különböző gazdasági épületeken kívül felosztásra került „a két öregebb Lovak, egy csikó, két alább való ökör, egy meddő tehén, egy esztendő borjú, két erősebb ökrök, két jármos tinó, egy borjas tehén borjajával, Egy esztendő vörös üsző tinó, egy másik üsző tinó”. A disznókból „mindenkinek jutottak, ilyen formán Mihálynak jutott két egyenlő öregebb disznó, egy malatkozóban lévő súdó, egy fejér esztendő ártány, meg is egy másik esztendő ártány, valamint egy fejér esztendő emese súdó hat idei malatzokkal együtt. Györgynek jutott egy szürke és tarka öregebb disznó, egy öregebb kan, egy

137. Itatás legeltetés után, 1966.

tarka ártány, egy másik esztendő göbe súdó, egy másik kék göbe súdó is, valamint az idei apró malatzok közül is hat ki választva általadattak... A közös birkák elhanyagoltak egyaránt egy-egy részre jutott 23... Méhekből jutott egy-egy részre 8 kassal.” Egy 1800-as Rózsásszegből származó hagyatéki leltárban a marhák és sertések felsorolása után számba vették a „majorságot is, mely szerint Lúd tojó 2, 8 tojással, Tyúk 10, Kakas 1” is az örökségben volt.

A kozmadombjai jobb módú kisnemesnek a számítások szerint 12 marhája, 31 sertése, 2 lova és 92 juha volt, a kustánszegi Németh családnak 12 marhája, 3 lova, 23 sertése és 23 juha volt. Természetesen ezek a kiragodott adatok nem adnak általános képet a kisnemesi gazdaságok állatállományáról. Voltak ennél szegényebb, de voltak módosabb gazdaságok. A jobbágyháztartások állatállományáról pedig egyáltalán nem tudunk pontos képet adni, mivel az ezt feltüntető adóösszeírások teljesen megbízhatatlanok.

Az erdei legeltető rideg állattartás fénykorában a göcsejiek a magyar szilaj marhát tartották. Gönczi idejében a „szilaj marhák tenyésztése, mondhatni, egészen megszűnt a kisgazdaságoknál”. Már a múlt század második felében a szarvasmarha-állomány többségét a „nemesebb nyugati fajok” alkották. Gönczi számításai szerint 1911-ben Göcsejben csak 575 darab magyarfajta volt, ezzel szemben a pirostarka száma 28 062, a borzderes és egyéb fajták száma pedig 442 darab volt. 15 év alatt a magyarfajta marha 2589-ről 575-re apadt. Göcsejben szép számmal tartottak – főleg a kisnemesi vidékeken – ökröket.

Gönczi szerint régebben a sima „sirokszörű” és hosszú orrú és derekú, sárga magyarfajta disznót tartották, a mangalica fajtájú „kondorszörű giczadisznók csak azután honosultak meg, miután a sirokszörűek kivesztek”. A századfordulón Göcsejben 25 459 sertés volt, 1911-re ez a szám 2246-tal emelkedett.

Lovakat főként Göcsej sík, lapos vidékein tartottak szép számmal. Lótenyésztésre a magas dombok, a meredek partok alkalmatlanok voltak. A századforduló éveiben az erős muraközi, vagy muraközivel keveredett lovak voltak túlsúlyban, régebben azonban „túlnyomóan magyar fajtát tenyésztettek, melyről most mint paragi lóról vagy maczkóról emlékeznek meg” – idézzük Gönczi Ferencet.

Természetesen a göcseji parasztgazdaságokban szép számmal tartottak baromfit. Ludat főként a tolláért, kacsát, tyúkot pedig annyit, hogy a család egész évi tojás- és húszükségletét fedezze.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy Göcsej feudális-kori gazdálkodásában az állattartásnak igen nagy jelentősége volt. „Ezt az állattartást azonban a közös legelők és a szintén elsősorban legelőnek használt erdők elkülönítése, illetve felosztása már a múlt század közepén jelentősen korlátozta.” Simonffy Emil számításai szerint a kisnemesi falvakban 1869-ben 4,1 számosállat jutott száz kat. hold termőterületre, „szemben a göcseji 16,2, illetve a nyugat-zalai 18,2 számosállattal”.

„A legelőkért folytatott harc a parasztság számára szomorú eredménnyel zárult – idézzük újra Simonffy Emilt –, a korábbi közös legelők tekintélyes részét elvesztették.” S ezt a rétek és a szántóföldi takarmánytermelés sem tudta pótolni. Ez a körülmény, különösen a korábban marhatenyésztésből élő falvak esetében, a parasztok elszegényedéséhez vezetett. A kisnemesi falvak helyzete – a rossz föld, a nagyobb méretű birtok-elaprózódás, a járhatatlan utak, a távoli értékesítési lehetőségek – az állattartásban is korlátokat szabtak és gátolták az intenzív gazdálkodási ágak kialakulását.

Erdőhasználat, erdőélés

*„Szép Zalában születtem,
A nagy erdő nevelt fel,
Fenyő erdő a hazám,
Minden leány hű babám”*

éneklük még ma is Hernyéken az idősebbek. Úgy hisszük azonban, hogy minden göcseji parasztember énekelhetné az ősi dallamú éneket, hiszen a nagy erdők közelsége életük jelentős meghatározója volt a kicsi gyerekkortól a késő öregségig. A göcsejiek valósággal „élték az erdőt”. A mocsárszéli bükkösök és fenyvesek nemcsak az irtás nehéz, fáradtságos munkáját, a töretlen föld termővé alakítását, s nemcsak a könnyebb-nehezebb legeltetést biztosították. Az erdő adta az épületfát, a tűzifát, az erdő fedte a paraszti munkához oly fontos szerszámnak valót, de a gazdaságok háztartási és gazdasági eszközkészletét is. Az önálló paraszti életforma élelmiszer-szükségletét is részben az erdő biztosította. Az erdei gyűjtögetés nemcsak sok gondot jelentett az arra rászorulóknak, de a nagy szakértelmet és

138. Fát szállító szekér a Lenti és Nova közötti erdei úton, 1930.

gyakorlatot kívánó gombászás, erdei gyümölcsszedés, gyógyfű- és vadmézszedés, madarászás sok örömet is adott. A fakitermelés és makkszedés, a szénégetés, a hamuzsírőzés pedig évszázadokon keresztül sok szegény parasztembernek nyújtott biztos jövedelmet.

Az erdők használata azonban korántsem folyt olyan szabadon, mint gondolnánk. Az erdőhasználati jogok szinte a 20. század közepéig szigorúan meghatározták, hogy az erdőt ki és milyen formában használhatta. Más jogok illették a jobbágyokat, mások a nemeseket. Más tilalmak szabályozták az erdőkielést a jobbágyfelszabadítás előtt, és mások nehezítették 1848 után. Az erdőhasználati jogok és módok bonyolult és szövevényes történetét vizsgálva elmondhatjuk, hogy a középkor folyamán a falvak erdeit jobbágy és földesúr közösen, szabadon használhatta. Csak a 16-17. században „hatalmasodott el az a szokás, hogy a földesurak kivonva az erdőket a jobbágyok kezéből, a megengedett erdők használatát külön megfizettették a jobbágyokkal” – írta Szabó István. Az erdők használata továbbra is közös maradt, de a közös erdők földesúri tulajdonba kerültek.

A jobbágyok a község határában lévő közös erdőkben „faizási” joggal rendelkeztek. A faizás a tűzi- és épületfa vágásának jogát jelentette, de a jobbágyok szerszámfát is vághattak, sőt ritkábban makkoltatási és gubacsszedési joguk is volt. Az ún. erdei haszonvételek mértéke községenként igen eltérő volt, s így „előfor-

dult, hogy a jobbágyok joga csak ágak szedésére és tuskók kiásására szorítkozott”. Olyan eset is előfordult, hogy a földesúr csak kijelölt fákat engedett kivágni. A faizásért azonban minden esetben vizsontszolgáltatás járt. Csak saját szükségletre, és nem eladásra vághattak fát – a jobbágyok ölfahordás, a zsellérek ölfavágás ellenében. A makkoltatásért és a gubacsszedésért azonban bért kellett fizetniük.

Sok helyen a faizás mértéke szekérszám szerint volt megállapítva, vagyis meghatározták, hogy egy-egy gazdának, egy-egy teleknek hány szekér fa jár egy évben. Az is előfordult, hogy a jobbágyok téli hónapokon hetente meghatározott napokon vághatták fát és ennek mennyisége szerint fizettek.

Annak ellenére, hogy Mária Terézia az úrbéri szolgáltatások 1767. évi általános rendezésébe belefoglaltatta a jobbágyok faizási jogának biztosítását és szabályozását, igen sok földesúr visszaélt ezzel, és csak szigorú megkötésekkel engedélyezte vagy éppenséggel tiltotta erdeiben az erdőlést.

1803-ban például a Lentikápolnán élő szabadosok könyörgő leveléből kiderült, hogy „ámbár szabad fáizás legyen nekik engedve szabados levelekben, még is a Tisztartó Úr fát nekik vágni nem enged. A réttyekben ártalmas fát le vágván meg büntették 5 forintban.”

Ez az önellátó gazdálkodás, amely elsősorban a legeltetésen alapult – de nem elhanyagolható forrását jelentette az erdei gyűjtögetés is –, nemcsak a megye földesúri függésben élő jobbágy és zsellér népességére, hanem a nagyszámú paraszti sorban élő kisnemesre és agilisre is jellemző volt, sőt a közbirtokosok egy részének gazdálkodását is meghatározta. A kisnemesi falvak erdeit a falusi közbirtokosság tartotta kézben. Ez azt jelentette, hogy a közbirtokosok résztulajdonosok voltak, s a közös erdők haszonvételeit közösen élvezték. Mint a későbbiekben látni fogjuk, a göcseji kisnemesi falvak közbirtokossági szervezete elég laza volt, és talán ezért gyakorolhatták a szabályzó tilalmak ellenére a szabad erdőfoglalást és erdőirtást még a 19. század első felében is. A falu körül elterülő erdőkből ugyanis – mint már tudjuk – mindenki szabadon foglalhatott magának irtásföldet, s így a szabad faizás gyakorlata is érthető. Több helyen az is előfordult, hogy a kisnemesi falvak erdeiből egy bizonyos rész a közbirtokosság tulajdonát képezte. Ezt az erdőt közösen gondozták. Az erdőből származó jövedelem a nemesi közbirtokosság vagyonát alkotta. A többi, szintén közös erdőből pedig mindenki saját szabad akarata és munkaereje szerint részesedett.

Egy már többször idézett, 1842-ből származó kustánszegi nemesi osztályos levélből kiderül, hogy a falu közbirtokossági erdeiben az erdei haszonvételek joga az osztozkodó feleket szabadon megillette: „mindenmű határbéli erdőbéli szabadságok, legeltetések, makkoltatások, fajásások, valamelyekhez eddig jussokat tartották, ez után is mind a 'két félnek szabad birtokába 's gyakorlatába engedessék”.

Az erdei haszonvételek földesúri-jobbágyi közösségének megszüntetése bonyolult és hosszadalmas problémát jelentett. Az 1836. évi törvények – mint láttuk – kísérletet tettek a legelő-elkülönítésekre, de az erdő-elkülönítések még nem tették lehetővé. Simonffy Emil idézve elmondhatjuk tehát, hogy „a jobbágyok 1848 tavaszán – joggal – azt hitték, hogy az úrbéri szolgáltatások is megszűntek. A községek egész sorában tagadták meg a vizsontszolgáltatások teljesítését. A megyében a legtöbb nyugtalanságot ... minden mást megelőzve ... az erdő problémája okozta ... s a szabadságharc leverése után tovább tartott a forrongás az erdei haszonvételek körül.” A vizsontszolgáltatásokat továbbra is megtagadták a volt jobbágyok. A volt földesúr éppen ezért nem engedte meg nekik többé, hogy fát vágjanak maguknak. Volt úgy, hogy a jobbágyok erőszakoskodtak és kiűzték az erdőből a földesúr cselédeit és nem engedték meg azt sem, hogy a volt földesúr az erdőt használja.

Sok összetűzésre adott okot az is, hogy a volt földesúr nem ismerte el a volt jobbágyok 1848 előtti faizási jogát, és éppen ezért megtagadta tőlük a fa kiadását.

A volt jobbágyok jogos követelései, az ezeket megtorló földesúri intézkedések és önhatalmú visszaélések, a tisztázatlan jogviszonyok egyre sürgetőbbé tették az erdő- elkülönítések és az erdei haszonvételek kérdésének tisztázását. Csak az 1853. évi úrbéri nyílt parancs rendelte el az erdei jogviszonyok rendezését.

„A jobbágyfelszabadítás után a közbirtokosság már nem lehetett nemesi jellegű, hanem a volt úrbéresek, egy-egy település parasztságának közösen bírt ingatlanaiból állt. A közbirtokosok a közös részeket vagyonuk arányában használhatták” – írja Simonffy Emil.

A szétosztandó erdők nagyságát aszerint állapították meg, hogy a volt jobbágyok birtokában voltak-e az erdei haszonvételi jogok, mennyi volt az úrbéri fajárandóságuk, mennyi vizsontszolgálattal tartoztak ezért és mennyi erdőterület felel meg a faizási jog gyakorlatának.

A hosszú és szövevényes elkülönítési perek eredményeként, Simonffy Emil számításai szerint, Zala megyében – 107 vizsgált község adatai szerint – átlagosan az úrbéresek 11,65 magyar hold erdőt és legelőt kaptak. Legtöbb faluban a legelő és az erdő területét külön nem határozták meg, hanem együtt állapították meg. A vizsgálatok eredményeképpen megállapítja, hogy a jobbágyfelszabadítást követő legelő- és erdő- elkülönítések során a „nagy- és középbirtokosok jelentős földterülettel tudták növelni birtokaikat” azáltal, hogy a sokszor jogtalan birtokrendezés következtében a parasztságot jelentős közös földterületektől, az erdőktől és

legelőktől megfosztották. A rendezések tehát a parasztság megrövidítését eredményezték, ami végül is sok zalai parasztgazdaság elszegényedéséhez vezetett.

Egyik-másik kismemesi falu erdejében a jobbágyfelszabadítást követően is tovább folyt a szabad erdőhasználat, s majd csak a 19. század végi általános erdőtagosítások teremtettek rendet az addig fennálló kusza tulajdonjogi problémákban.

A növekvő tűzifa szükséglet, az épület- és szerszámfák egyre bővülő igénye mind nagyobb fakitermelésre vezetett. A speciális erdei munkák, a faszénégetés, a hamuzsírgetés pedig szintén az erdők nagyfokú igénybevételét és egyre nagyobb pusztulását idézték elő. A gubacsszedők, a kéreghántók, ághegyvágók s a fiatal ágakat, vesszőket gyűjtő falusi iparosok is megrongálták az erdők faállományát.

A nagyarányú erdőpusztítás szükségessé tette az erdők védelmét. Az erdőirtást a 19. század elejére már szigorú törvényekkel szabályozták országszerte. Ezek a törvények egyaránt érvényesek voltak a földesúri és közbirtokossági erdőkre. Ebben az időben a rendeletek betartását erdőpásztorok, erdőkerülők, vagy ún. erdőmesterek őrizték. A pusztítások Göcsej erdeit sem kímélték. Szinte alig akadt olyan falu, ahol az országos erdővédő törvények mellett ne hoztak volna saját határbéli, fáikat védő rendeleteket. 1801-ben például a kozmadombjai Jáhom- és Tompapuszták uraságai erdeik védelmében elhatározták, hogy „engedély nélküli erdőpusztításért 24 Ft pénzbüntetést szabnak ki. Az erdők pusztítása abból származott, hogy a maguk szükségletén kívül nemcsak a száraz fára, hanem minden különbség nélkül, a fön állók le vágására másoknak kárával engedelmet adtak, rész szerint magok kereskedtek. Ezentúl másoknak fát eladni vagy kereskedni nem szabad. Épületfán kívül más célra fát levágni nem szabad. Nyersfát addig, amíg dúlt fa található, levágni tilos... Az erdővédelem érdekében két Conventios erdőpásztort fogadnak... Azok, akik a fenti rendelkezéseket megszegik, 24 pálcaütésekre ítéltetnek. Felhatalmazást kaptak arra is, hogy azok, akik fát váganak, lovaikat elvehessék és behajthassák. A büntetés alól a nemesek sem mentesek. A vármegye eskütyte 48 forint pénzbüntetést is kiszabhat. A büntetés fele a Curátusé. A legeltetés és makkoltatás közös. Makkot verni és gubacsot felszedni 24 Ft büntetést von maga után. A gubacsot a Curátornak 12 esztendeig át kell adni, annak árából fizeti a két erdőpásztort, a büntetés felébül pedig a maga részére fordított összegből végzi munkáját. A két erdőpásztort akkor is fizetni tartozik, ha nincs gubacstermés... Külső jobbágyok fát nem kaphatnak... erdőben makkoltatni tilos mindenkinek, még a maguk cselédjeinek is... Nem lehet levágni élő magtermőfát... A szénégetés részére fát kivágni nem lehet.”

Voltak azonban olyan haszonvételek is, amelyekkel az erdőt nem nagyon pusztították. Így például a szurokégetést több erdőben is megengedték. 1807-ben a „Helytartó Tanács kérésére... hogy vallyon a Szurok ezen Vármegyében nagyobb mennyiségben az erdők pusztítása nélkül készítették-e” a megye válasza a következő volt: „... a jelentések szerint novai, tárnoki, csödei, szilvágyi erdőkben égettetik ugyan szurok, és leginkább kalamász és mivel evégre csak fenyő fa gyökerek, ell készítésére pedig kevés fa kívántatik, annak tenyésztésével az erdők nem pusztulnak.”

A nagy állami erdővédő rendeletek nem minden esetben és nem minden területen érvényesültek. „A kisebb összefüggő erdőterületeken, különösen az úrbéresek közös erdeiben, leginkább az egyre bonyolultabbá vált birtoklási viszonyok akadályozták az erdőgazdálkodás javulását” – idézzük Takács Imrét.

Göcsej közös községi és nemesi közbirtokossági erdeiben inkább helyi és megyei erdővédő rendeletek érvényesültek, ezek azonban semmiképpen nem mondhattak ellent az országos erdővédő intézkedéseknek.

Igaz, hogy 1848 után közvetlenül is történtek intézkedések az erdők védelmében, de azok végrehajtásának hiányában az erdők tovább rongálódtak, pusztultak. Láttuk, hogy a jobbágyfelszabadítás az erdőhasználatot is új alapra helyezte. Az úrbériség megszüntetése következtében a múlt század ötvenes-hatvanas éveiben kiterjedt erdők kerültek a parasztok korlátlan tulajdonába. A volt jobbágyok a tulajdonukba került erdőkben csakhamar megkezdték a korlátlan irtást és a terület szántófölddé alakítását. A meghagyott erdőkben is ésszerűtlen fakitermelés folyt. A volt földesurak is „a szolgalmi jogi kötöttségektől szabadult erdőkben felhalmozott fatőke pazarlásával igyekeztek anyagi helyzetükön könnyíteni” – írja Takács Imre. Az 1848-at követő évtizedek mértéktelen erdőpusztításait nehezen lehetett megakadályozni. Csak az 1880. július 1-jén életbe lépett első 1879. évi erdőtörvény biztosította Magyarország erdeinek védelmét, üzemterv szerinti kezelését, gondozását. Ezután szakképzett erdőőrök vigyázták a rendeletek betartását. A közbirtokossági erdőt választott vezetőség gondozta. Nován a század elején „az elnök és helyettese mellett 12 tagú választmány intézte az ügyeket”. Ők intézkedtek a kitermelésről, gondoskodtak a telepítésről.

A göcseji erdei munkák menetét vizsgálva elmondhatjuk, hogy sok esetben még századunk első felében is hagyományos módon folyt a fakitermelés, fafeldolgozás, szállítás. Ennek jellegzetes formája a ritkítás, a száralás és a tarvágás, ill. irtás volt. Ide sorolható még a szárazfa-szedés is.

A legegyszerűbb és leggyorsabb műveletnek a ritkítást vagy gyérítést tartották. A fiatal erdők sűrű csemetefáit ritkították, esetleg a nemes faállomány közé keveredett vadcsemetéket vagy tuskés bokrokat vágták ki. Amikor az erdő öregebb lett, a szálalás következett. „A fakitermelés különböző módjai közül ez volt az erdőhasználatnak legnagyobb jelentőségű formája, mind folytonosságánál, mind méreteinél fogva” – olvashatjuk Hegyi Imre könyvében. A hasznavehetetlen, selejtes, pusztulásnak induló fák folyamatos kivágásával, az erdőket fiatal koruktól kezdve „teljes érettség koráig” (kb. 80-100-120 év) folyamatosan gondozták. A tarvágás vagy irtás az erdőterület teljes kivágását jelenti. Az irtás során nemcsak az állófát vágják ki, de a tuskókat, törzsököket is eltávolították. Tarvágáskor a törzsökök a földben maradtak. A területet néhány év múlva újra felverte az erdő, de tarvágás után általában újra ültettek. Vagy a magászó fák magjait hintették szét, vagy – főként uradalmi erdőkben – csemetéket is ültettek.

A fakitermelést ősztől tavaszig végezték. Igaz, hogy a 18. század második felében különféle országos erdei rendtartásokat vezettek be, s ezeknek „egyik praktikus ajánlása volt..., hogy a fakitermelés arra az időre essék, amikor a fák levelei lehullottak és a fák a földből már nem húzzák fel a tápláló nedvességet”, de melyik göcseji gazda ne tudta volna, hogy a fát legjobb „a hó levivel” kivágni, akkor tartósabb lesz. Mikor tavasszal „kiforr a fa leve”, nagyobb a veszélye annak, hogy „megromlik”, „bele esik a féreg”.

A régi göcseji paraszti gazdaságok egyikéből sem hiányozhattak a jellegzetes favágó eszközök. Ezek olyan értéket képviseltek, hogy még a hagyatéki osztozkodások leltáraiba is felvették a „bárd”-ot, a „nagy fejszé”-t, a „nagy fűrész”-t, a „szekercé”-t. A favágó emberek legfontosabb szerszáma a nagy fejsze volt. Nyele többnyire gyertyánfából készült, amit maguk faragtak. A fejet a kovácsokkal csináltatták. Gyakran kellett élezni. Ha elvásott, vasmetszővel köszörülték, élezték, de köszörűkövön is köszörülték. Hántoláshoz, faragáshoz a bárdot, plankácsot és a szekercét használták. Többféle fűrész is tartozott a szerszámkészlethez. A keresztfűrész, az ágfűrész favágáshoz és a kitermeléshez használták, a hasítófűrész vagy gattert a deszkának való fa felfűrészeléséhez. A fűrészfogakat szintén vasmetszővel vagy reszelővel élesítették. A keresztfűrészhez tartozott az ún. tok, amit a fűrész szállításához készítettek. Ez kb. egy méter hosszú, hornyolt fatok volt, aminek hornyolt vajatába helyezték a fűrészlapot. A tok két végére spárgát kötöttek, vállra akasztva vitték az erdőre. Az ún. rámás fűrész otthoni faragómunkánál használták inkább.

A fakitermelők fontos szerszáma volt a sukka. Gyertyán- vagy bükkfából faragták a nagy fejű, vékony nyelű szerszámot. Favágáskor a nagyobb fák hasításánál a fejsze fejére ütöttek vele, így nagyobb erővel ékelődött a fába. A favágók hegyes kovácsoltvas éket is vittek magukkal. Ezt többnyire a rönkök hasításánál használták. A rönk fejszével megkezdett hasítékába szúrták, sukka vagy fejszével ütötték, míg a fa ketté nem hasadt. A csapató is fontos szerszám volt: faragáskor az egyenes vágás megjelölésére használták piros festékbe mártva a forgó keretre felcsavart madzagot.

Miután a döntésre szánt fát kiválasztották, esetleg megjelölték, kezdődhetett a vágás. Várföldén elmondták, hogy mikor a favágók kora reggel megérkeztek az erdőbe, első dolguk az volt, hogy tüzet raktak, tarisznyájukat, szerszámaikat köré helyezték. A tűz mellé ültek, ha megpihentek, s ha magukkal vitt elemózsiájukat fogyasztották.

A fadöntés szakszerű figyelmet kívánt. Először megnézték, hogy merre is van a fa húzása, merre dőlhet kivágáskor. Hogy dőlésben ne hasadjon, alul a törzsét „behokkálták”: ék alakú részt vágtak rajta. Ellenkező oldalon kezdték fűrészelni, s addig fűrészelték, míg le nem dőlt. Ha nem „hagat”-ott, vagyis nem dőlt, akkor a fűrész kivették, a nyílásba éket vertek, fejszével vagy sukka ütötték, míg ropogni nem kezdett. Ekkor félreálltak, sőt nagy kiáltásokkal is jelezték, hogy merre dől a fa. A fát vigyázva kellett dönteni, mert ha egy másik fán fönnakadt, az baj volt, abból adódott a legtöbb baleset.

Ledöntés után megkezdtek a feldolgozást. Először az ágakat vagdalták le fejszével, a vastagabbakat fűrészrel. Mikor ezzel a munkával megvoltak, a fát a felhasználás módja szerint darabolták fel. A rönköt, a szerszámoknak való, a tűzifát külön-külön rakták. A levágott fa legértékesebb része a rönk. Kettő- és hatméteres, vagy még ennél is hosszabb rönköt vágak. Épületfának, deszkának, pallónak használták fel, és a faragását már az erdőn megkezdtek. Itt kérgezték, hasították, bárdolták, de a finomításokat már otthon végezték. Az eladásra szánt rönköket feldolgozatlanul szállították el. A rönkfát „műfának” is nevezték Göcsejben.

A visszamaradó fából készült az ölfá. A fákat keresztfűrészrel egy méter hosszúságúra darabolták, de a fejszét, sukka, éket is használták. Az ölfát összehasogatás után karók közé, ún. méterekbe rakták. Az erdei méter magassága régen 120-125 cm volt, újabban már 130-135 cm magas métereket raktak. Négy méter tett ki egy öl fát. Az ágfát és a rőzsét is mind méterekbe rakták. Göcsejben a favágók ölfát csak eladásra készítettek. Saját használatra a fát ún. „szekérhosszára” hagták, és otthon dolgozták föl.

Természetesen nem minden fajta fából készítettek rönkfát és nem mindent vágak fel ölfának. Tűzifát is csak bizonyos fából készítettek. A cser és gyertyánfa nehezen hasad, ezért leginkább ölfának dolgozták fel.

A fenyőrönkből épületfát készítettek. Fája nagy lánggal égett, éppen ezért tűzifának nem szívesen használták. Viszont a fenyőtörzsökökből hasították az ún. „gyántás fát” vagy „zsíros fát”, ami a tüzet begyújtotta. A bődei „gyántások” a csomókba kötött gyújtósfát a zalaegerszegi piacon árulták. A legértékesebb fa a tölgy volt. Rönkjéből a boronaházak talpfáit készítették, de ajtó- és ablaktoknak, bútornak is felhasználták. A bükkfa rönkjéből épületfa, szerszám készült leginkább. Tölgyfából, cser-, akác-, fenyő- és bükkfából meggyertyánból készült a bányafa. Az erdei gyümölcsfák rönkjét bútorok és háztartási eszközök készítésére használták fel. Ezekből faragták régen a hatalmas prések orsóit is.

Az erdei fakitermelést zömmel olyan szegény községbeli parasztok végezték, akiknek egyáltalán nem, vagy csak nagyon kevés erdejük volt, évi tűzifaszükségletüket favágással keresték meg. Voltak azonban olyan szegődött munkások is – ezek főként a bevándorlók-ból kerültek ki, – akik nyáron az aratási munkáknál dolgoztak, ősztől tavaszig pedig fakitermelést folytattak pénzért és természetbeni juttatásért.

Göcsejben a leghíresebb favágók a várföldiek voltak. Ebben a faluban – úgy tudjuk – a fakitermelést „ölfavágó dinasztiák” végezték. Október végétől 3-4-5 fős bandákba verődve vállalták a favágás nehéz munkáját. Három-négy hónap alatt 4-500 méter fát kellett kitermelniük, ezért fejenként 80 pengőt kaptak. A fakoronát favágáskor a „gyepübe” döntötték, itt maradt egész télen, és csak az ölfa kitermelése után kezdtek hozzá feldolgozásához. A fakoronát ún. „fanapszámért” megvehették a kitermelők. Ez azt jelentette, hogy a fa árát nyáron kötelesek voltak ledolgozni. Kb. száz méternyi fáért 30 napot kellett dolgozni. Ez nagyon kifizetődő volt, hiszen a száz méter fából saját szükségleteiken túl eladásra is került.

Nován az uradalmi erdőkben a fakitermelést főként „részéért” végezték. Attól függően, hogy milyen fát vágta ki, minden harmadik, negyedik vagy ötödik „kupóc” lett a favágóé. Ezt az uradalom döntötte el. Napszámért is lehetett fát termelni. Egyméternyi ágfáért, amiben két-három méter hosszú és nyolc-tíz cm átmérőjű ágak lehettek, nyolc napszámot kellett dolgozni. Az ágfát tüzelésen kívül a házi tégláégetéshez használták.

A szilvágyiak közül sokan a hercegi erdőkben vállaltak munkát. Az ölfa „részébe” dolgozták föl, az ágfát napszámomunka ellenében kapták. Sok fát adtak el Zalaegerszegen. Szilvágyon is ismeretes volt a göcseji faárusok híres mondása, vagyis mikor a megrakott szekér partnak ment föl, a tengelyt ezt nyikorogta: „segítség, segítség, segítség”, partról lefelé pedig: „ha segítők, ha nem is, oda hajtok anélkül is”. De sokszor úgy vélték, hogy azt nyikorogta: „fát vüszök, kenyeret hozok”. A szilvágyi határban a századfordulón az Eszterházy uradalom erdeiben a régi tarvágások helyén új erdőket ültettek. Erdőültetés fejében is ágfát kaptak a parasztok.

A 19. század második felében a vasutak építésével megnövekedett a vasúti talpfák szükséglete is. Szilvágy, Pórszombat, Bárszentmihályfa, Kustánszeg, Nova, Zalabaksa talpfavágói messze földön híresek voltak. Még a Bakonyba is eljártak vasúti talpfát faragni.

A magas, meredek „partokról”, árkos, szakadékos domboldalokról igen nehezen lehetett a fát elszállítani. A hatalmas rönköket nem mindig tudták szekérre rakni. Ilyenkor a rönköt hosszú láncsal átkötötték, a lánc végét egy kisebb fához akasztották, és így húzták le lovakkal. Ha nagy hó esett, szánnal szállították, másszor ún. pórszekéren. Volt külön erős kerekű és tengelyű rönkszállító szekér is. Ezekre rúdon hengergették fel a rönköket, két-három rönk fért el rajta. A pórszekéren szállították a faragott fát is, de az ölfa és tűzifa hordozására oldalas szekeret használtak.

A fakiközelitést és a szállítást azok a módosabb parasztok vállalták, akiknek erős vonóállataik voltak. Ökrökkel, lovakkal szállították a fát haza, vagy ha eladásra került, akkor a központi depókra, az ún. „rakodókra”.

139. Rönkszállítás Szilvágyon, 1952.

A csömödéri vasútállomás egyike volt azoknak a központi depóhelyeknek, ahová a környékbeli fakitermelők az eladni való fát szállították.

A századforduló táján például Csömödéren, Nován, Lentiben a vasutak közelében fűrésztelepek is létesültek, ahol a fafeldolgozó ipar sok szegény embernek adott új munkalehetőséget.

A fakitermelés a legnehezebb és legnagyobb szakértelmet kívánó erdei munka volt. Az erdő azonban még számos más munkalehetőséget kínált a göcsejieknek. Ilyen erdei munka volt többek között a szénégetés, a szurokégetés, a hamuzsírfozós.

A göcseji helyneveket vizsgálva feltűnik, hogy milyen sok falu határában van „Szénégető árok”, „Szenes kert”, „Szénégető gödör”, „Szénégető” nevű dűlő.

A szénégetésben különösen a várföldiek jeleskedtek. A 18. század végén Várföldén 32 helyen égettek faszénét. A pajzsszegieket pedig még csúfolták is: „Pajzsszeg község nem élhet, hacsak szenet nem éget.”

Szénnek mindennemű fa jó volt, kivéve a pudvásat, meg a korhadtat. Az ún. „szenyegető placcok”-ra hordták a felhasználandó fát. Itt nagy „kupócba” állították a vastagabb-vékonyabb darabokat. Átlag tíz méter fát raktak itt össze. Mikor a kúp alakú kupac vagy boksa elkészült, kívül vékonyabb fákkal betakarták, majd levelet, mohát terítettek az egészre. A boksa tetején rakták meg a tüzet, és mikor jó nagy tűz volt, a tetőt is mohával, majd szénporral befedték. Az így elfojtott tűz már nem aludt el, hanem a boksában lefelé égett. 15-16 napig tartott az égetés. A boksákat éjjel-nappal őrizték. Miután kiégett, vízzel lelocsolták, és ha kihűlt, kivetették a szenet.

A szénégetők égetés idején a tűz közelében épített kunyhókban laktak, és egymást váltva vigyáztak a bokskára. Legfontosabb eszközüik a fejsze, a gereblye, a lapát és a kosár volt.

A szenet kovácsoknak adták el, bár többnyire azok is égettek maguknak. Sok vasalószenet is készítettek, de ezzel „sokat köllött csavarognyi házrú házra. Kódónyi köllött vele.” A vasalószenet főként a szabók vették. „A szénégetés piszkos munka, de böcsületes kenyeret ad” – mondták a szénégetők.

Az üveg-, textil- és szappangyártás alapanyaga a hamuzsír volt. A 18. században országos viszonylatban is rengeteg erdőt égettek hamuvá. A jól jövedelmező hamuégetés a göcseji erdőket sem kerülte el. A pölöskei, söjtöri, bucsuszentlászlói „Hamuház” elnevezésű helynevek a hamuzsírt készítő helyekre utalnak.

Sok helynév utal az egykori szurokégetésre is. Tormaföldén a „Szurkos-árokban”, Csödén a „Szurkos-ke mencében”, Csesztregen a „Szurkos-parragon” égették a szurkot. Szilvágyon a „Szurokszeren”, Nován a „Szurkosszeren” laktak a szurokégetők.

A régi időkben a fakitermelés, szénégetés és egyéb nehezebb munkák mellett nagy jelentősége volt a makkszedésnek, jó hasznot hozott a gubacsszedés és jól jövedelmezett a fenyőtoboz is. Még az 1900-as évek elején is sok városi kereskedő járta a göcseji falvakat és jó pénzért felvásárolta a bőrcserzésre és tintakészítésre használatos gubacsot, a magot adó fenyőtobozt.

A jobbágyvilágban a földesúri erdőkben tiltották a gubacs- és makkgyűjtést. Tiltva volt azonban az erdei vadgyümölcs- és a gombaszedés, a gyógynövények, gyógyfüvek gyűjtése, de az alomnak való avar összeszedése is. Ha valakit engedély nélküli erdei gyűjtögetésen kaptak, megbüntették. Az 1900-as évek elején ha valakit Nován, a grófi erdőben gombászáson kaptak, büntetésből egy egész nap facsémétét kellett kapálnia. Ennek ellenére sokan vállalták, hogy egy kis róka gombáért, „nyulicáért”, „galambicáért”, vargányáért bemelegedjenek a tiltott erdőbe. Saját erdejében azonban mindenki szabadon járhatott. Azt tartották, hogy minden, ami az erdőben terem, közös tulajdon. „Ősi jogunk volt az erdő” – idéz Kerecsényi Edit egy Zala megyei öregasszonyt.

Elképzeltető tehát, hogy a vadon termő sok gyümölcs, a gomba, a virág, fű, mag, levél mennyi lehetőséget kínált a göcseji parasztság élelmiszer-szükségletének kiegészítésére, sőt olykor jól jövedelmező kereseti forrásnak is bizonyult.

Erdőn járva főként asszonyok és gyerekek szedték szívesen a vadalmát, vadkörtét, amiből otthon gyümölcs-ecetet készítettek. A tüskeszedret és földiepret háncsból készült kosárkákba gyűjtötték, lekvárt főztek belőle. A vadrózsa terméséből, a csicskenyéből szintén lekvárt főztek, de teának is felhasználták. Szívesen böngésztek a szamócát, de a dércsípte kökényt és galagonyát is leszedték. Ha sokat találtak, került belőle eladásra is.

Az erdei gyűjtögetés talán mindenki számára legszebb és legizgalmasabb tevékenysége a gombászás volt. Igaz, leginkább az asszonyok szedték a gombát, de esténként, amikor az őrzésből vagy erdei munkából hazatérő férfiak tarisznyájukat kibontották, ők is büszkén rakták az asztalra a változatos gombaféléket, és teszik ezt ma is.

Gombászásra rendszerint a kora reggeli órákat választották. Eső után szinte naponta jártak az erdőre gombáért, de megszólták azt, aki vasárnap is gombászott. „Rendes ember vasárnap nem szed gombát” – mondták ilyenkor. Rendszerint kis, kengyeles kosarat vittek magukkal, ebben nem tört össze a gomba.

Március végén, április elején már szedhető volt a mindenütt megtalálható „szömöröcsök”. Április utoljából termett a csirkegomba. A „galambicát” (galambgomba) főként tölgyfák alatt keresték, a „nyulica” (nyúl-gomba) mindenütt megtermett. Aratás idején már volt keserűgomba. Az ún. kenyérgombát, amely főleg bükk-ösökben élt, nyersen is sokan megették. Az úrgombát augusztusban szedték, fenyőerdőben tenyészett. Szerették a törzsökgombát is. Augusztus utolján főleg a „paragokon” nőtt a „csepörke”. Az igazi gombászást azonban a vargányaszedés jelentette. A „rozsvargányát” rozsvirágzáskor lehetett szedni, de szerették a „búzavargányát” és az ősszel érő, fekete kalapú, „hajdinavargányát” és a „vetővargányát” is. A vargánya többnyire cserfaerdőkben nőtt. Késő ősszel szedték a „fenyőalja” gombát. A gombából nyersen, de szárítva is többféle ételt készítettek. Nyár végén, ősz elején még ma is nagy igyekezettel szárítják a vargányaféléket. Télen vöröshagymás zsírral kitűnő tejfölös vargányaleveseket főznek belőle. A göcseji szegek vidékéről régen is, ma is sok nyers vagy szárított vargánya kerül a zalaegerszegi piacra.

Az erdőt járó, gyümölcsöt, gombát szedő asszonyok figyelmét nem kerülte el a megannyi gyógyfű, gyógyvirág sem. Ezeket is nagy hozzáértéssel gyűjtögették, hogy azután megszáritva, megfőzve maguk orvosolják bajukat. Mindegyikről tudták, hogy milyen betegségre jó.

A lila virágú belladonnát a bükkvágásokban találták. Dohánnyal 2:1 arányban keverve kellett a levelét elszívni. Asztma ellen volt jó. „Kehe” ellen főztek teát az ezerjófűből, „a vadmajsterből”, a péterbojtorjánból és a „veronikafűből”. Hűlés ellen a hársfavirág és a fodormenta teát itták. Kakukkbors (kakukkfű) főztével a sebeket mosták, a forró vízbe rakott papsajt levében fájós lábukat áztatták. Az édesgyökeret gyerekek rágcsálták szívesen, de megették a vadmurok édes gyökerét is.

Az erdei, mezei füveknek, a különböző fáknek a göcsejiek sokszor bűvös varázserőt is tulajdonítottak. A varázsszereket hajnalban, napfelkelte előtt kellett összegyűjteni, mert napfelkelte után erejük „elenyészik”.

Nagy varázssereje volt a nyírfának. A villám ellen például Pákán a nagyszombati szentelt barkát, úrnap rózsát nyírfaággal keverték össze, konyhában rakott tűzre dobták. A távozó füst a villámot megakasztotta – hitték a pákaiak. A nyírfát azonban boszorkányok elüldözésére és különböző babonás célokra is felhasználták. Szárított „gyöténvirágot” (gyujtoványfű) porrá kellett őrölni, egy pohár borban elkeverve kellett megitatni olyan lánnyal, akivel azt akarták elérni, hogy „legény után bolonduljon”.

Más fáknek és füveknek is nagy varázserőt tulajdonítottak, de ezeknek továbbra is inkább betegségűző szerepük volt.

Szemfájás ellen nagyon jó volt az ökörfarkfű. Kiszigeten megfőzték, két kis darab cukrot, egy kanál mézet, egy kanál írósvajot és kilenc csepp vizet tettek bele, majd egy kis üvegbe öntötték. Az üveget kenyértészta tába tették úgy, hogy ne lehessen látni. Mikor a kenyeret bevetették a kemencébe, kilenctől gyorsan visszafelé számoltak és ezt mondták: „olyan hamar gyógyuljon, mind milyen hamar elmondom”. Amikor a kenyér megsült, kivették belőle az üveget, és tartalmával a beteg hályogos szemét kengették.

Hosszan sorolhatnánk még az ehető gombák, a szárított füvek és más növények Göcsejben kedvelt változatait és felhasználási módjukat, de most térjünk át a gyűjtögetés más területére és az erdei madár- és vadfogás helyi jellegzetességeire.

Erdőn-mezőn járva, a nyári és téli erdei munkák mellett a férfiak számára is sok izgalmat, szórakozást nyújtó mellékfoglalkozás adódott. Mint minden erdővel, tágas mezővel körülvett vidéken, Göcsejben is nagy előszeretettel orozták el az erdei vadméhek egész nyáron összegyűjtött mézkészletét. Az erdei mézszedés menetét Szentlislón így mesélték: „Ősszel, Kisasszony nap táján, amikor már kevés a virág, és az egész évi gyűjtött méz együtt van, a mézgyűjtő fogott egy bögre mézet és kiment az erdő szélére. Keresett

140. Gombaszárítás, 1962.

egy gyűjtögető méhet, amit rácsalogatott a mézalapra. Miután teleszedte magát, elszállt az odúba. Az ember, amíg tudta követni, ment utána. Amikor eltűnt előle, várt, míg a méh többedmagával megjelent és újra rászállt a bögre mézre. Ezután addig követte őket, míg az odúhoz nem ért, ahol a méhraj volt. Másnap hajnalban edényekkel felszerelve megjelent a helyen. Füsttel befojtotta a méhet, majd az odú nyílását besározta. Mi-re kivilágosodott, a méhek el voltak fojtva. Azután fejszével kivágták a fa odvét, kiszedték a mézet. Előfordult, hogy télen, favágás közben vágtak ki olyan fát, amiben méhek voltak. Hazavitték, védett, napos helyen elhelyezték. Az odú felesleges nyílását besározták, csak a kijáró nyílást hagyták szabadon. Így megszelídítették a méheket." Az erdei méhészkedés igazi kalandot jelentett. Azoknak, akik nagy zsákmánnyal tértek haza, még tekintélyük is volt társaik előtt.

A göcseji férfiak azonban a madár- és vadfogásban jeleskedtek. Jóllehet, az erdei gyűjtögetés tilalmai a vadászásra is vonatkoztak, de egyik erdőt járó férfi sem mulasztotta el az erdő nyújtotta élelemszerző lehetőségek kihasználását. Nemcsak az őrző gyerekek szórakozása volt a fészekfosztogatás, a madártojások, a madárfiókák megkaparintása. Az erdei munkások, a szénégetők és még sok vállalkozó kedvű parasztembernek is kedvtelése volt a madarászás.

A madárfogásra igen sok érdekes megoldást találtak ki. Egyik legegyszerűbb, de sok előkészületet igénylő módját Zalabaksán mesélték az 1930-as években. „Erdőben, erdőszélen nyírfáról ágakat vagdalnak le. Ezzel körülrakják a fát sátorszerűen. Oda, ahol az ágak érintik a fa törzsét, enyves vesszőket raknak ki. A madárfogó ember beül a sátorba, előveszi „bergyükjét”, „dorombját” és fújja. A „riguk” és a „szajkuk” rámennek az enyves vesszőre. A madárfogó ember elbeszélése szerint megtörtént vele, hogy 40 madarat fogott egyszerre.” A madárfogó emberek nyár vége felé kezdték gyűjteni a madárenyv alapját, a fagyöngyöt. Legjobb volt erre a célra a bükk- és cserfáról szedett fagyöngy. A bogyókat edénybe rakták, és annyi vizet öntöttek rá, amennyi ellepte. Lassú tűzön nyúlóssá főzték, kevés hamut, olajat vagy petróleumot gyúrtak közé. A kész enyvot ládikóba tették és felhasználásig félrerakták. Rigászaskor belemártották a vesszőket.

A rigászok más megoldást is ismertek. A madárenyvbe mártott vesszőket ágak közé rakták, a madár oda ragadt, vagy vesszővel együtt leesett.

A rigászás hasonló módjairól, a csapdák változatairól Pável Ágoston is írt, aki a közeli őrségi és Vend vidéki rigászást dolgozta fel. A nyugat-dunántúli rigászás szokását Faludi Ferenc, feltehetően a 18. század derekán, németújvári vagy rohonci tartózkodása idején írt versében így örökítette meg:

*„Madarászok lépvesszőkkel
Rakják készült fájokat;
Gunnyhójokban mesterséggel
Fújják csalárd sípjokat.*

*Jó a rigó, harkály, szarka,
Felzendül a tollas nép.
Mátyás kiált, oda farka;
Sok baglyokat fog a lép.”*

Gyér adatok szerint a rigókat nyársra fűzve, parázs fölött megsütve ették. Sokan azonban városi felvásárlóknak adták el jó pénzen.

A madárfogás egy másik változata a hurkos fogás volt. A várföldi szénégetők az így fogott madaraktól gyakran 10-12-t is megsütöttek úgy, hogy agyaggal bevonták, majd az izzó boksába dugták őket. Az agyagban megpuhultak és ízletes, meleg falatokat kínáltak a napokig erdőn élő szénégetőknek.

Zalabaksa vidékén szívesen ették a kányalevest is. Kányafogásra is sok csalafinta csapdát találtak ki. Ilyen volt az ún. kányafogó tőr, vagy kukoricás tőr. A lószórból készült hurokkal foglyot és szarkát fogtak. A verebet, galambot föltámasztott törekrosta alá szórt magokkal csalták. Mikor a madarak a rosta alá értek, a föltámasztó pálcika végére kötött madzagot a lesben álló meghúzta. A rosta lecsapódott a madarak fölött.

A madarászás nemcsak a kiegészítő élelemszerzés céljából volt hasznos. A nagyobb uradalmakban és földesúri falvakban ismeretes volt az ún. madárfejjel való adózás. A kártékony madarakat, a kányát, szarkát, hollót, verebet, stb. szinte földesúri parancsra kellett irtani, s a levágott madárfejeket be kellett szolgáltatni. A sasok becserkészése különösen a vadvédelem szempontjából volt fontos, hiszen az újszülött kis őzeket, a nyulat, a fácánt a sasok nagy mennyiségben pusztították. A „madárfejadó” a jobbágyokra és a nemesekre egyaránt érvényes volt. A madárfejek mennyiségétől függően bizonyos földesúri szolgáltatások alól mentesültek a jobbágyok.

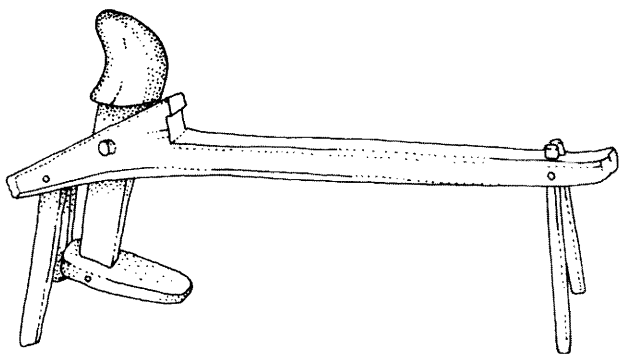
141. Ősbükkös. Tormafölde, 2000.

A nagyobb vadakat vas- és facsapdákkal fogták. Az orvvadászok részére jó kereseti lehetőséget biztosított a divatos prém. A Göcsej déli részén lévő uradalmi erdőkben még az 1930-as években is dívott az orvvadászat. Nyáron, aratás idején az aratómunkások éjjel bemerészkedtek az erdőbe, s csapdákat felállítva várták a szerencsét. Mások a téli nyest bőréért 120, egy nyúlboréért két pengőt kaptak a felvásárlóktól. A téli rókaprém ára 40 pengő volt. (Ebben az időben egy kaszás napszámért 80 fillért fizettek.) Szarvasra és vad-disznóra is vadásztak. Az orvvadászok lőfegyvereket is használtak. Páka és Várfölde környékén egyesek szerint 1936-37-ben 40 lőfegyvert szedtek össze a csendőrök. A vadőrök és vadorzók azonban jól megfértek egymással. A vadőr bizonyára busás részesedést kapott azért, hogy szemét behunyva tudomásul vette és megengedte a tiltott vadfogást.

Kézműipar, népművészet

Szinte ma is alig akad olyan göcseji parasztház, amelynek egyik-másik zugában, kevésbé használt kamrájában ne állna egy-egy gyalupad vagy régi faragószék. Körülöttük vagy fölöttük a falon ne sorakoznának a régi fúró-faragó szerszámok: vésők, fúrók, kések, cifra gyaluk. Joggal büszkélkedhetnek a göcsejiek szépen felszerelt faragókamrájukkal, hiszen még ma is sokan vannak, akik paraszti gazdaságuk régebbi eszközeit saját maguk javítgatják. Néhányan készítenek azonban újakat is, sőt olykor eladásra is kerül egy-egy „grábla” vagy „vella”. Akik viszont kevésbé értenek a faragáshoz, a hosszú téli napokon manapság is szívesen kötnek söp-rút, kosarat, s még olyan idősebb ember is akad Göcsejben, aki érti a véka- és kópickötés csinját-bínját.

A régi hagyományos paraszti világban pedig, amikor a rossz utak, a nagy távolságok megnehezítették, gátolták az árutermelés és árukereskedelem kibontakozását, még inkább önellátásra voltak kényszerülve. Gazdaságuk teljes eszköztanyagát, háztartásuk használati és berendezési tárgyait, ruházatuk kellékeit jobbra maguk állították elő. A hagyományos paraszti kézműiparnak igen széles skálája jött létre vidékünkön, s termékei még ma is fellelhetők. Sokan mesterségszerűen újták a fontosabb eszközök készítését, többnyire azonban csak saját szükségletükre dolgoztak.

142. Faragószék.

Pländer Ferenc így ír a göcseji fafeldolgozókról: „... többnyire úgy intézkednek, hogy a mezei gazdaság folytatására szükséges minden eszközöket ön maguk elkészíthessék, általánosan mind jó faragók, de különösen minden családban van egy, ki a' szekér keréken kívül az egész szekeret elkészítette, új csöbröket, vedröket, bucskákat, kisebb-nagyobb boroshordókat csinál, mellyeket egy másik, ki a' Kovács mesterséget vagy a családnak előregült tagjától, vagy vidék helyen tanulta, kovács munkával ellátja, egyéb eszközeiket úgy külső ruházatjaikat a' köztük itt-ott letelepedett szizmadiáktól, vargáktól, szűcsöktől, szabóktól, asztalosoktól, lakatosoktól vagy nagyobb városokban szerzik meg maguknak.”

A fa megmunkálása igen nagy hozzáértést kívánt. Ismerni kellett a fa tulajdonságát, s tudni kellett, hogy milyen fából lehet a legjobb szerszámot elkészíteni. A fafaragók tudták, hogy a tölgyfa, a lucfenyő és a vörösfenyő a legtartósabb, s hamar tönkremegy a cser, de a levágás után a bükkfát, a gyertyánt is azonnal le kellett hántolni, különben megpuhvásodott. Következésképpen tudták, hogy milyen fából lehet jó szerszámnyelet, kaszanyelet, jó favillát és gereblyét készíteni, s hogy melyik fa jó a szekérhez, vagy melyik jó szekérrúdnak, lócsnek, járomnak, s melyikből lehet kisebb-nagyobb háztartási eszközöket faragni.

A fafaragó ember legfontosabb eszköze az erdőn a fejsze, a bárd és a fűrész volt. Az otthoni munkához pedig a faragószéket, az ún. „szívószéket”, a vonókést, a „szívókést” használták, de nem hiányozhattak a faragókamrából a kisebb-nagyobb cigányfúrók, vésők, körzők, gyaluk sokféle változatai, s még sok apró-cseprő szerszám sem. A módosabbak gyalupadot, esztergagépet is szereztek maguknak, és drágább szorítófákkal, mérőfákkal és vaseszközökkel is fel tudták szerelni ezermester műhelyüket.

A legegyszerűbb, de mégis sok türelmet és hozzáértést kívánó munka a szerszámnyelek készítése volt. Az erre alkalmas fát – többnyire a bükkfát – lehántolták, majd feldarabolás után a faragószék fejébe szorítva rögzítették. Ráültek a faragószékre és vonókéssel faragták meg a megfelelő méretre és formára a fejszenyelet, kaspanyelet, gereblye- és vellanyelet. A kisebb szerszámnyeleket esztergálták.

Göcsejben minden ember tudott gereblyét készíteni. Az erdőn járva állandóan keresték a megfelelő fákat, s ha rátaláltak és kiszemelték a legjobbat, nem vágták le azonnal. Arra vártak, hogy kicsit nőjön a fa, vigyáztak rá és már a magukénak tartották. Ha pedig valaki más, egy szemfülesebb ember elorozta, sajnálkozva mondták: „Valaki gazember ellopta a jó kis grábla nyelemet, most másikat köll lesnem.” A nyélhez a juhart és a mogyorófát használták leginkább, a gereblyefogakat gledícsiából (lepényfából), kökény-, cser- és szilfából faragták. A gereblye fejét szil-, bükk- és gyertyánfából készítették. Ékeléshez lapos gyertyánfát vagy bükköt metszettek. A faragást télen, dologtalan időben végezték, és már gyermekkorban meg kellett tanulni legalább a gereblyeszeg faragását. Az egész művelet „sziókással”, „szívókással” (faragókés), gyaluval történt, de szegfúrot, éles késeket is használtak.

A parasztgazdaságban minden családtagnak saját gereblyéje volt. Mindenki a pajtába akasztotta a magáét, és munkába induláskor így osztották: „ez az apátoké, ez a Rozijé”. Vállon vitték a mezőre, és szénagyűjtéskor használták leginkább. De kézbe fogták az elhullott takarmány összeszedésére, az udvar tisztítására is. A széles, „tarlógráblát” aratás után a tarlón maradt hulladék összegyűjtésére használták.

Sokkal nagyobb szakértelmet kívánt a szénahordó villák készítése, azokat nem akárki tudta megcsinálni. Híresek voltak a várföldi vellások, akik megyeszerte kereskedtek is a szénahordó favillákkal. A villákat egyenes, gallymentes bükkfából készítették. A fát az uradalmi erdőből vették. A feldarabolás és hántolás után megfaragták a nyelet. Ennek leginkább a bükkfa külső, fehér karimája volt a legalkalmasabb, a villa ágának a fa belső piros részét, a „szívét” használták. Az ágat kifaragták, aztán kifőző üstbe rakták és vízben jól kifőzték, majd egy villagörbítő formába szorítva két-három napig szárították. Így az ág enyhe görbületet kapott. Ezután az ágakat összeszerelték a nyéllal, s egy szárítósínben kötegelve felrakták. Rövid száradás után lassú tűzön többször, 2–3 napon keresztül piritották. Ettől kapta a favilla szép érett, sajátos vörös színét. A főzés, piritás, füstölés rögzítette az ág görbületét. A várföldiek vásárokon árulták jól jövedelmező villáikat.

A kézicsép nyelét legtöbbször mogyorófából, a hadarót fiatal tölgyből vagy gyertyánból faragták. A csépejet és az összekötő szíjat marha- vagy disznóbőről hasították.

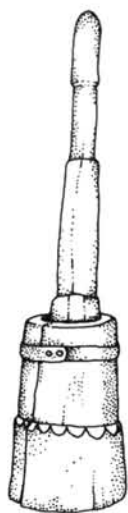
A faragóemberek szívesen készítették el a kisebb használati tárgyakat is. Otthon készültek a tokmányok, kévekötő fák, mozsarak és mozsártörők, a foklatartók és mécstalpak, kanalak és kanáltartók, és még sorolhatnánk a sok kisebb-nagyobb használati eszközt.

A kaszakótartó tokmányt, a „vadírt” a gazdák akkor készítgették, amikor a rossz idő miatt nem mehettek sehova. „Ehhez vesz egy darab fát, abba belefúr, a lyukat vésővel készíti s midőn eléggé kivágta, kívülről a fát megfelelő mértékben befaragja. Azután a domborúan hagyott részébe lyukat fúrnak és abba szíjat vagy madzagot húznak, ezzel akasztják föl... Most a legtöbben marhaszarvat használnak vadírul.” Így írta le Gönczi Ferenc a tokmány házi készítését. Akik pedig cifrább vagy modernebb kaszakótartót akartak, esztergályoztak maguknak vagy vettek.

Nagy fáradtsággal járt a kisebb bors- és sőtörő mozsarak, meg a nagyobb, a köles- vagy hajdinatörő mozsarak, és a hatalmas, nehéz „lükők” megmunkálása. A göcsejiek még a századfordulón is foglalkoztak mozsárfaragással. A mozsarakat körte-, cseresznye- vagy fiatal tölgyfából készítették. Az e célra kitermelt fát éveken át szárították, s csak ezután fogtak hozzá a kivájáshoz, ami igen érdekes módon történt. A mozsár kifúrandó szájnnyílására egy fazekat tettek, s ennek száj- vagy fenékmérete alapján rajzolták ki a mozsár belső kerületét. A körön belül kezdték a lyukat rövidebb-hosszabb vésőkkel véteni. Mikor már vésővel nem dolgozhattak, a lyukakat égetni kezdték. Az addig kifúrt lyukba porrá zúzott cserfakérgyet szórtak, erre parazsat raktak. A készülő mozsarat oldalra fektették és forgatták, hogy egyenletesen égjen ki a lyuk. Ha a tűz kialudt, vizet ronggyal hűtötték és a szenet kivakarták. Ezt az eljárást addig ismételték, míg kellő mélységhez és szélességhez nem jutottak. Voltak, akik köveket tüzesítettek s a lyukra téve azzal éget-

143. Útban szénaszárogatáshoz, 1980-as évek.

144. Borstörő.

ték, de taplót is használtak a kiegészítéshez. A mozsarak külső alakja igen változatos volt. Némelyiken meghagyták a fa kéréget, de általában inkább lehántották. A simára faragott külső oldalt gyakran rovátkolt bevágásokkal díszítették, volt olyan is, amire évszámot és monogramot is véstek. Ha meghasadt a mozsár fala, vasabronccsal szorították össze.

Szintén köles- és hajdinahántolásra használták a nagyméretű „lüköket”. Ezek hatalmas, alig mozdítható tölgyfarönkök voltak, szögletesre kifaragva: a felső lap egyik szélén lyukat égettek, a másikra mozgatható bilenős törőfejet erősítettek. A törőfej a lyukba ütődött. Lábbal működtették, helye a tornác, az ereszalja volt.

Igényesebb munka volt a bútorkészítés. A legegyszerűbbek a fúrott lábú padok és kisszékek voltak. Ezeket tölgyfából faragták. A bárdolt-faragott ülőlappra négy lyukat fúrtak, és faragott lábat tettek bele. Kisebbszámban változataik még ma is megtalálhatók a nyugat-dunántúli otthonokban. Tölgyből készítették a gyermeknek való állószékeket, valamint az ágylábakat vagy a szőlőhegyi présházák ácsolt dikóit. A támlás padokhoz, a falipolcokhoz, a támlásszékekhez inkább fenyőt használtak. A padok és polcok karélyosan ívelt részeit fűrészszel vágják ki, a hátasszék cifrán faragott támláit szintén fűrészszel, vésőkkel alakították.

Se szeri, se száma nem volt az ácsolt ládáknak. Lapos és koporsótetejű formájuk egyaránt elterjedt Göcsejben. Tölgyfából, bükkfából bárdolt-faragott oldaldeszkáik zsilipeléssel illeszkedtek a lábak hornyolt vájtaiba. Oldalaikat, a hátsó kivételével, geometrikus mintákkal cifrázták.

A göcseji faragókamrákban készültek a teknőlábak, az egyszerűbb és díszesebb kanáltartók, sütőlapátok, szénvonók, a polcok, a kender- és lentilolók, s a szövés-fonás kellékei, a lapickák (mosófa), dergálók (lenfésű), rokkapálcák, de a szövőszék is.

A fafaragók azonban nemcsak a háztartást látták el egyes és hasznos tárgyakkal. A legkisebbek, a gyermekek örömét is keresve, sok szép játékszert faragtak. Kisekét, kispereblyét, kisszekeret, kardot, pisztolyt, kiskatonát a fiúknak, fababát, széket, asztalkát, kisteknőt, apró állatokat a kislányoknak. De a gyerekek is ügyeskedtek. Az egyszerű íjakat, nyilakat, parittyákat, sípokat, ostornyeleket maguk farigcsálták.

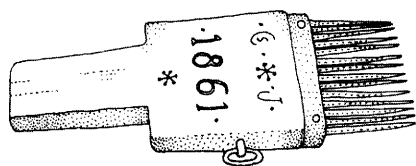
Híresek, ma is lenyűgözőek a göcseji szőlőhegyek présházaiban álló 18–19. századi hatalmas prések. Ezek melencéjét, főfáját vagy bábánját tölgyfából, a vastag orsókat körte- vagy meggyfából faragták. A főfákat, a tartóoszlopokat rovátkált, karcolt, vésett és festett motívumokkal díszítették. A főfák közepére sokszor befaragták a megrendelő vagy a készítő nevét, a készítés időpontját is. Sokszor még ma is szívesebben használják ezeket a nagy préseket, mint a gáriákat.

Az ekéket, eketaligát, a szekéralkatrészeket, az igákat is sokan elkészítették otthoni kis faragókamrájukban, az igényesebbek azonban bognárokkal dolgoztattak.

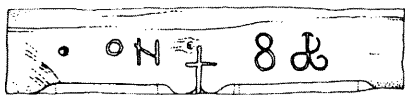
A fúró-faragó ezermester parasztemberek a mindennapi életet, a gazdaságot, a háztartást szolgáló használati tárgyakat készítették. Munkásságuk nagy múltú, évszázadokon át tartó foglalatosság volt. A tárgyakat nemcsak elkészítették, de néha ki is cifrázták maguk, családjuk és megrendelőik örömére. Jóllehet a nyugati határszél széles erdősávjában szinte minden férfiember életében fontos szerepe volt a fafaragásnak, a tárgyak formájában és díszítőmunkájában semmiféle jellegzetes helyi stílust nem tudunk felfedezni. Az azonos technikával készült, s az egyszerű geometrikus motívumokkal díszített használati tárgyak készítőit nem ismerjük, mégis az ő munkájuk nyomán is közelebb juthatunk ahhoz a hagyományos paraszti világhoz, amely a nyugati határsáv és így Göcsej életformáját, életmódját szinte a 19. század végéig meghatározta.

Fiatal legények, ifjú férjek szívesen faragtak kedveseiknek, feleségüknek ajándékba cifra mángorlókat, ún. „döngölő lapickákat”. Ezek többnyire bükkfából készültek. A fából hasított lapot szekercével kinagyolták, majd sziószékbe szorítva, sziókéssel letisztították, simára faragták. A mángorlók felső lapjába éles vésővel, faragókéssel vájták, metszették bele a legváltozatosabb mintákat. Leginkább az egyszerű, geometrikus motívumokat kedvelték: karcolt, vésett kazettákat, rácsozott mintákat, négyszögeket, csavart fonatokat. Ezek a díszek a legrégebbiek. A stilizált, karcolt virágfüzérék, levélindák, szív alakok, tulipán- és rozmarinmotívumok már igényesebb ízlésvilágról árulkodnak. Sokan kedvesük monogramját vagy saját nevüket is rávéstek a mángorlólapra, de néha a készítés idejét sem felejtették el kimetszeni. Voltak olyan fafaragók, akik megrendelésre dolgoztak, ők a megrendelő nevét vagy annak kezdőbetűit tüntették fel.

A faragó parasztek mellett azonban igen nagy jelentősége volt a falvakban dolgozó iparosoknak is. Már a 18. századi összeírások is megemlítenek egy-egy falusi iparost, és számuk a múlt század folyamán egyre nőtt. Ők a nagyobb, nehezen megmunkálható vagy nagyobb mesterségbeli tudást, gyakorlatot igénylő ter-

145. Lendergáló.

146. Egyszerű mintával faragott gerenda.

mékek elkészítésére voltak hivatottak. Termékeiket, áruikat megrendelésre készítették. A nagy gonddal és tudással előállított eszközöket változatosan díszítették. A szerszámokat, eszközöket néha csak karcolással, véséssel, rovátkolással szépítették, a bútorok formái, festett-faragott díszítményei azonban néha rendkívül magas színvonalú művészi ízlésvilágról tanúskodnak. Igen sok asztalos, bognár, pintér élt és dolgozott a göcseji falvakban. Az asztalosok (tislérek) az igényesebb, divatosabb bútorokat készítették egyszerűbb és díszesebb, a kor igényeinek megfelelő változatokban. A bognárok a szekérgyártástól a gazdasági és háztartási szerszámokig, eszközökig szintén sokféle tárgyat készítettek. Az ekék, boronák, igák többnyire az ő kezük alól kerültek ki. A kádárok, pintérek a köpülők, dézsák, puttonyok, hordók és egyéb dongás edények készítői voltak. Az esztergályosok is korán megjelentek vidékünkön. Mozsarak, fűszertartók, fatányérok, dobozok kerültek le az esztergapadokról. Ezeket a tárgyakat is gyakran cifrázták, de még az igák főfáira is karcoltak egyszerű geometrikus vagy stilizált rozmaringmintákat.

A göcseji famunkák legigényesebb és legszebb tárgyai azonban a pásztorok keze alól kerültek ki. Ők igen jól ismerték a faragható fákat. Nemcsak saját használatukra, a megrendelő falubeliek számára is dolgoztak. Elsősorban azonban olyan tárgyakat készítettek, amelyek a munkájukkal függtek össze: a botok, ostorok, juhászkampók az őrzés és terelés munkaeszközei voltak. Az állatokkal való munkához kellett a sokféle juhjeggy, „rovás”, amit az elletésnél azonosításra alkalmaztak, azonban az igényes faragásokat a tükrösök, ivópoharak, késnyelek és egyéb használati tárgyak őrizték meg igazán.

A göcseji pásztorfaragások legkorábbi darabjai a 19. század elejéről valók. A dunántúli pásztorművészet innét, a nyugati határszélről indult el a 18–19. század fordulóján, s igen gyorsan az egész országrészen virágzó népművészetté vált. A Sopron, Győr és Zala megyei pásztorok alkalmazták először az Ausztriában már korábban divatossá vált spanyolozást. Ez a díszítő eljárás Veszprém, Somogy és Baranya megye pásztorai közt is gyorsan terjedt. A dunántúli pásztorművészetben igen sok helyi vonás, sajátos egyéni stílus is felfedezhető. Ez többnyire annak köszönhető, hogy a pásztorfaragókat név szerint is ismerték. Nevüket, monogramjukat többnyire rákarcolták a tárgyakra, de ha ezt nem tették, a sok díszítés és egyéni motívum alapján a faragványok akkor is személyükhöz köthetők. E zalai pásztorfaragók közül Breglovics Kálmán és Kiss István volt a két legismertebb. Kiss István a 19. század második felében, Breglovics a 20. század elején dolgozott. Annak ellenére, hogy nem teremtettek önálló stílust, mindketten magas művészi szinten munkálkodó pásztorok voltak. Sokszor azonban a paraszti és a pásztorfaragás emlékényaga sem választható ketté. A 18. század második feléből származó egyszerű, mértanias díszítésű tárgyakat egyaránt készíthették parasztok és pásztorok, s csak a század fordulóján divatba jött színező spanyolozás és a naturalisztikus szemléletre épülő motívumkincs, s annak megkomponált elrendezése vont éles határt a két művészet közé.

A pásztorok egyaránt faragtak egyszerűbb és díszesebb tárgyakat. Legszebbek és legékesebbek azok a mángorlók, amelyek emberalakokat, állatokat, főként bárányokat, madarakat ábrázoltak. Budafáról előkerült olyan is, amelyre készítője egész jelenetet komponált: fák, asztal, rajta borosüveg és pohár, mellette nő és férfialak népviseletben. Pirossal, zölddel és feketével spanyolozott levélindás motívumok keretezik a jelenetet.

Egészen furfangos, leleményes technikával készült az a mángorló, amelyet Szentgyörgyvölgyön találtak. A mángorló lapjába két négyszögletes ablakocskát vágott készítője, ezeket két rátolható fedéllel lehet lezárni. Az egyik ablakba tükröt helyezett, a másikba egy papírlapot ragasztott. A papíron ez olvasható: „Nemes Szabó Theresiának emlékéül készítette Nagy István Zala Egerszegben 1833 dik Évben”. A fedeleken és körülöttük a mángorló egész lapján fekete, piros spanyolviasszal színezett virágos, indás, karcolt díszítés teszi még gazdagabbá a szép ajándékot. Hasonló színes technikával készültek azok a kis tükrösök, amelyeknek kerek, téglalap és négyzetes formájuk egyaránt ismert volt, de igényesen díszítették az egy- vagy többrekeszes borotvatartókat is. Ezekhez jól faragható vadkörtefát vagy szilvafát választottak. Díszítésük leginkább

147. Fafaragó. Breglovics Kálmán népművész, Pölöske, 1953.

geometrikus mintákból állt, de itt is alkalmazták néha a virágos, indás ornamentikákat. Az alakos kompozícióknak pedig se szeri, se száma nem volt e kis tárgyak között. Külön figyelmet érdemelnek az ún. kusztorakések. Ezeknek mind a fa, mind a vas részét a pásztorok készítették. A késnyeleket általában piros, zöld spanyolviasszal díszítették, néha a faragásokat ólommal öntötték ki.

A botokra leggyakrabban spirálosan fölkúszó kígyókat faragtak, de a virágmotívumok és levélindák is kedveltek voltak. A bot feje legtöbbször madár-, kutya-, lófejet ábrázolt, de nagy ügyességről árulkodnak azok is, amelyek csont- és ólomberakással készültek.

Az ivópoharak oldalára, fakanalak, favillák nyelére virágmotívumokat faragtak, de ismertek a pásztoralakok, betyárjelenetek ábrázolása is. Pásztorok faragták a pipanyeleteket, ostornyeleteket, botokat, kampókat is. Leginkább maguknak faragtak, de készítettek megrendelésre is mindenféle díszes árut. Igen szépek a jelene-
teket ábrázoló botok,

Karcolással, véséssel nemcsak a fatárgyakat díszítették. A geometrikus és virágábrázolások sokféle változatát megtalálhatjuk a marhaszarvból készült lóportartókon, de a szarutárgyak között a legszebbek az alakos díszítésű kürtök.

A faragott, festett mángorlók, díszes tükrösök, borotvatartók, pásztorbotok, lőporszaruk már eltűntek a göcseji paraszti otthonokból. Néhány igen szép és színes példány azonban a múzeumok raktáraiban és a kiállításokon őrzi a magas színvonalú zalai pásztorművészet emlékét.

Ugyancsak múzeumban, nevezetesen a Göcseji Falumúzeumban látható azoknak a faragott-festett lakóházoromzatoknak a gyűjteménye is, amelyek a történeti Magyarország határain belül szinte egyedülállóak.

Eredeti helyükön már csak egy-kettő maradt belőlük, Hegyhátszentpéteren (Vas megye), Zalalövön, (Zala megye). Ezek, és a szabadtéri múzeumokban telepített néhány ház díszes oromzata és a Göcseji Falumúzeumban kiállított gyűjtemény őrzi a nyugati végek 19.századi népi építőművészetének megkapóan szép alkotásait.

A kontyolt tetőszerkezetek oromgerendáit, deszkázott oromfalait többféle módon díszítették. A keresztbe futó oromgerendák legegyszerűbb díszítő motívuma a rovátkolt díszítés volt. Az alsó koszorúgerendák szegőléceit gyakran karélyosan ívelt, hullámos, csipkés mintázatokra faragták vagy fűrészelték. A hullámos ívelést a lécz közepe táján a rovátkák játéka követte, másutt fogazott, fűrészfogas, négyzetes kivágású vagy U alakú díszítmények sora váltotta fel. Ezeket a vésett, vájt mintákat is színesre festették, de a színezetlen, csak vésett díszítőelem is kedvelt és elterjedt volt. A díszítősorok egy-egy motívuma gyakran ismétlődik. A különféle díszítőelemek ritmikus játéka, s az élénk színek együttese igen harmonikus, valóságos

148. Mángorló díszítése.

esztétikai hatást keltett és kelthet utólag, akár a kritikus nézőben is. De ennél nagyobb változatosságot mutatnak a faragott-festett oromdeszkázatok. A puhafa deszkák hosszanti széléit rendszerint fűrésszel cifrázták. A deszkaszélekre a minta egyik felét faragták ki. Két egymás mellé illesztett deszka faragott széle azután együttesen adta ki a kívánt motívumot: orsó alakú kiképzéseket, szíveket, kelyheket, kereszteteket. Néhol zsaluval ellátott ablakocskákkal lazították az oromzatot, vagy kerek likakat, áttört virágokat használtak. Olykor a faragott díszek között rozettákkal festették tele. A házoromzatokon éppúgy megtalálhatók a centrálisan elhelyezett festett motívumok, mint a szétszórt vagy az egész táblát betöltő kompozíciók változata, amelyeket faragott szélű deszkákkal tagoltak.

A festett oromdíszítések legegyszerűbb díszítőelemét a közepére tömörített virág vagy naturalisztikus ábrázolás együttese alkotta. A díszítmény középpontjában rendszerint szakrális jellegű motívumot: keresztet, kelyhet, szentségtartót, gyertyatartót, Krisztus-monogramot festettek, melléjük gyakran egy-egy tulipánt, rozsmaringot pingáltak.

Ismerünk olyan díszítményeket is, ahol a „fő mondanivalót” középre festett „figurális” ábrázolások – például szűz Mária, Szt. Flórián naiv képe – alkották, körülöttük pedig az egész táblát betöltő ornamentális motívumok sorakoztak.

Az oromdíszítmények archaikus változatai a hornyolt, vésett, rovátkolt és domborúra faragott geometrikus minták. Az arányosan tervezett és kiképzett díszítőelemek egész sorát használták fel a gerendavégek,

szegélyek cifrázására. A festett oromzatok díszítményein – egyes vélemények szerint – a kései reneszánsz stílus változatos motívumai ismerhetők fel. A temperával, majd földfestéssel színezett, szabadon rajzolt növényi díszítőelemek (vázából, szívdombból kinövő virágcsokrok, tulipánok stb.) valóban mind, mind a reneszánsz kései stílusjegyének mondhatók. A növénydíszes minták közé iktatott figurális ábrázolások: bibliai alakok, madarak és más állatok (bárány, teknősbéka) rajzai azonban a falusi festőmesterek színesedő fantáziájáról tanúskodnak.

A díszítések színvilága nagyon egyszerű volt. Szívesen használták a fehéret, pirosat, kéket, kontúrként a feketét, fehéret, sárgát. A sárgásbarna színárnyalat a teljes felületet betöltő díszítmények alapszínéként szerepelt. A díszített oromzatokra gyakran festették az építetők, építők neveit, amit esetenként bibliai szöveggel és évszámokkal egészítettek ki.

Kik is voltak azok a faragó-festő mesterek, akik faragásaikkal, színes festékeikkel a nyugat-dunántúli parasztházak oromzatait feldíszítették? Nevük többnyire ismeretlen maradt. Az egyik legszebb, de már elpusztult mikekarácsonyfai házoromzatot egy bánokszentgyörgyi asztalosmester festette, faragta. Az oromzatra csak ennyit vésett: „Simon Gábor pingátotta házo elejit Bánok Szentgyörgyi tislér 1865”. Ismeretlen mester készítette a salomvári, a nagykutasai, a kerkateskándi, a vaspőri házoromzatokat is. Tőke János festő-asztalos nevét azonban a Vas megyei Hegyháton, de a Göcsejben is jól ismerték. 1869–1891 között működött. Legszebb alkotásai közé tartozik a Vas megyei Hegyhátszentpéteren még ma is álló lakóház házoromzata. Zalai munkái közül híres volt a Hagyárosböröndön 1885-ben épült lakóház festett oromdeszkázata.

Tőke János mester és névtelen faragó-festő társai feltehetően ugyanazok voltak, akik a falusi templomok mennyezetét festették, s a parasztotthonok tulipános ládáit, bútorait készítették, vagyis az ún. festő-asztalosok. Feltételezhető, hogy ezek a mennyezetfestő, bútorfestő asztalosok honosították meg a festett házoromzatok divatját is. Munkájukat, díszítéseiket, mintáikat azután ügyes kezű, leleményes háziiparosok ellesték, eltanulták és továbbfejlesztették. A maguk és megrendelőik ízlése szerint variálták, át- meg átszőtték archaikus motívumokkal és a saját képzeletviláguk formakincseivel.

Az adatok szerint az első díszes oromzatok a 19. század első évtizedeiben készülhettek. Virágkoruk a század 50–60-as éveire tehető, s ettől kezdve fokozatos hanyatlásnak indultak. A díszített házoromzatok megszűnésének fő oka az építőanyagokban történő változás volt. A század második felében ugyanis a hagyományos faépítkezés a tiltások, az egyre nehezebben beszerezhető faanyag, a városiasodás, a modernebb életformára törekvő igény és egyéb gazdasági okok következtében mindjobban háttérbe szorult. Az átalakulás a paraszti életformával, így a népi építészeti kultúrával való fokozatos szakítás jegyében zajlott le. Az építkezés új anyaga, s az új életforma nyilvánvalóan új építészeti stílust alakított ki, az épületek külső kiképzése, díszítése is új formákat öltött.

149. Faragott-festett díszes házoromzat Káváson, 1959.

150. Geometrikus mintákkal díszített oromgerendázat, Milejszeg, 1951.

Még hosszan írhatnánk a göcseji famunkákról, a szerszámkészítés sok titkáról, a pásztorfaragásokról és alkotóikról. Többet mondhatnánk a festő-asztalosokról, és talán nemcsak a híres házoromzatokról, hanem a jellegzetes göcseji festett ládákról, szekrényekről, falipolcokról is meg kellett volna emlékeznünk. Ezek mellett sorolhatnánk szép számmal azokat a kisebb-nagyobb fatárgyakat is, amelyek nem faragással, véséssel, esztergályozással és asztalosmunkával készültek, hanem vesszőből, forgácsból, fakéregből, vagy éppen a fa

151. Vésett, karcolt, faragott, festett mintákkal díszített oromgerendák, deszkák, Vaspör, 1959.

és zsúpszalma keverékéből. A göcseji férfiak hosszú téli estéken a füstöskonyhákban vagy a jó meleg szobai cserépkályhák mellett szívesen vettek maguk elé egy-egy köteg fűzfavesszőt, amiből vesszőkosarokat, méhkasokat, csirkeborítókat, vagy éppen a söprűket kötötték. Az ún. sziaácsból, vagyis a vékonyra hasított mogyoróvesszőből kötötték az erdei gombaszedésre vagy eperés málnaszedésre alkalmas kis hosszúságú, hasas, kengyeles kosárcákát. Csavart zsúpszalmából sziaácsal kötötték a híres terménytárolók, a kópicok változatos formáit, a gyümölcsaszaló lészákat, asztalkarikákat, a vékákat, varrókosarokat.

Végül, de nem utolsósorban meg kell emlékeznünk az asszonyok háziipari munkájáról, a szövésről és annak előkészítéséről. „... a' len és kender a' némberek közös munkájával egészen a' fonhatóság elkészít-

etik... mind egyik asszony... a' szövőt megfonja... ön maga meg szövi, és az így megkészített vászonyból férjének és gyermekeinek inget, gatyát, tarisznyát varr, a' tarisznyának kengyelét, melyly közönségesen egy tenyérnyi széles vászon, olly mesterségesen kiismeri, hogy bár melly kitanult kisasszonytól sem lehetne különbet várni, és ha egyszer fejez ruha neműekkel szükségéi pótolva vannak, szabadságában áll, felesleges vásznát akár nyersen eladva, akár inggé vagy gatyává készítve vásárra vinni 's ennek árából személyes szükségéit pótolni” – írja Plánder Ferenc a göcseji asszonyokról.

Alig akadt olyan göcseji család, amelyben ne tudtak volna az asszonyok a kenderrel, lennel bánni és ne lett volna mindegyikük a szövés-fonás mestere még az 1900-as évek derekán is.

A göcsejiek a kenderrel dolgoztak szívesebben, lent inkább Hetésben és a közeli Őrségben termesztettek. Nagyon sok a kenderrel kapcsolatos zalai dűlőnevünk. A legtöbb göcseji falu határában van „Kenderáztató”, „Kenderáztató-patak”, „Kenderek-köze”, sok a „Kenderáztató-tóka”, a „Kenderföld” és a „Kenderes” elnevezésű, de Mumor határában van egy „Lenáztató” is.

Hosszadalmas és alapos munkát kellett annak végeznie, aki kenderfeldolgozással foglalkozott. Amikor a kender megnőtt, kézzel tövestül kiszaggatták, „kinyűtték”. Azután a kenderáztató tókában, patakban 5–8 napig áztatták, majd kimosták és kis kévékbe állítva kitették száradni. Száradás után kendervágóval elvágták, szárát megtörték, tilolóval „eltílták”. A megtílt kendert meg is gerebenezték. A szálát és a kóciát külön-külön félretették, s télen át megfonták rokkával. A kenderkóciát felkötötték a rokkapálcára, és megcsavarva fonalat sodortak belőle, amit a rokka orsójára „töltöttek”. A rokkát lábbal hajtották. Mikor az orsó megtelt, a megfont kendert „leáspolták”, vagyis föltekerték a motollára.

A fonás téli munka volt, és mire kitavaszkodott, már lehetett is fehéríteni a fonalat. Volt, aki beáztatott hamuba tette, de olyan asszony is akadt, aki zabszalma közé csavarva a trágyadombba, a ganaj közé ásta egy éjszakára. Így tisztult a fonál. Azután a patakra vitték, itt kiáztatták. Utána megszáritották, majd pároló sajtárba rakták, forró hamulúgos vízzel „megpárolták”. Újra megszáritották, azután a gombolyítóra tekerték és gombolyagokba hajtották.

Több hónap telt el a kender kinyűvésétől a fonál felgombolyításáig, és a házi dolgok elvégzése mellett úgyszólván egész nap, késő estig ezzel foglalkoztak a lányok, asszonyok. Hogy a világítással is takarékoskodjanak, és vidámabb is legyen ez a hosszadalmas munka, esténként egy-egy háznál többen is összejöttek fenni. Volt amikor, hogy minden héten máshoz mentek, ilyenkor négy napon át maguknak fontak, az ötödiken annak, akinél éppen voltak. Ahol nem fokla világított, hanem már petróleum, ott általában összeadták a pénz olajra.

A fonóba járás a falusi társas összejövetelek egyik igen vidám formája volt. Énekeltek, meséltek egymásnak, megbeszéltek mindennapi gondjaikat, így az egész falu asszonya, lánya egy egész télen át, ha kisebb közösségekben is, de együtt volt. Még a pólyás gyermeküket is elvitték a fonóba.

Vitték magukkal a kendert, a rokkát, és dolgoztak. Egy szép szentlislói fonódal is megemlékezik a fonóbeli együttlétről:

*„Szellislői menyecskék, kisangyalom,
A fonyóba eljárnak, kisangyalom,
Vöszi rokkát, rokkafát,
Hónya alatt a pólát, kisangyalom.”*

A jobbágyfalvak asszonyai azonban nemcsak maguknak fontak. Egy 1715-ből származó összeírás szerint a várföldei asszonyok jobbágytelkeként hat font „fonyáskötelezettség”-gel tartoztak az uradalomnak.

A felgombolyított fonál már csak a szövésre várt. A kisnemesi falvakban többnyire takácsokkal dolgoztattak, de ezekben is akadt olyan asszony, aki foglalkozott szövéssel. A jobbágyfalvakban pedig maguk készítették vászonneműiket is. A család minden nőtagjának meg kellett tanulnia szőni. Gönczi Ferenc szerint Pákán, Zebeckén, Kisszigeten, Bördöcén, Dömeföldön, Kányaváron, Bánokszentgyörgyön, Várhelyen és Ol-tárcon, de a Göcsej melletti Hetésben is, a szegényebb sorsú lány addig nem mehetett férjhez, míg szőni meg nem tanult. A szövés szintén téli munka volt. Egy-egy asszony 16–20 rőföt is szőtt egy téli időszakban.

Maguk szőtték az ágyiruhákat, terítőket, szakasztóruhákat, törülközőket, a ruhának való vásznat, zsákokat, ponyvákat. A ruhának való és az ágyiruhavászon fehér volt, és hogy finomabb legyen, sok helyen már a 18. század végén is pamutos fonállal keverték a tiszta kenderfonalat. A terítők, szakasztóruhák, dísz-törülközők többnyire hímesek voltak. Szélesebb, keskenyebb piros mintasort szőtték a fehér vászonba. A hetési szőttesek voltak a vidéken a leghíresebbek, de azért a göcsejieknek sem kellett szégyenkezniük. Itt is igen ügyesen szőtték a piros felszedett mintákat. A minták közül itt is szívesen alkalmazták a „csillagos”-t, a „lánc”-ot, a „hétszillagos”-ot, a „fogas”-t. Göcsejben állítólag a leghíresebbek a kisszigeti és zebeckei szövőasszonyok voltak, akik nemcsak a maguk szükségleteire szőtték hímes vásznaikat, hanem pénzért is dolgoztak. Nováról és a környék több falvából a módosabb parasztasszonyok velük szövették a háztartásukban szükséges vászonholmikat. Sokszor alig lehetett megkülönböztetni a parasztszöttést a takácsszöttéstől. Nemcsak a sok hasonló minta, de az igényes hibátlan munka is megtévesztette a hozzáértő szemlélőt. A parasztszöttéseken többnyire a geometrikus mintákat alkalmazták, a takácsok a geometrikus minták mellett figurális motívumokat – főként egymással szembeforduló madaras mintákat – szőtték a vászonba. Göcsejből pelikános mintájú takácsszöttéseket is ismerünk, ezeket leginkább halottaslepedők végeire szőtték.

A hímes, de az egyszerű szőttesek is igen nagy értéket képviseltek egy-egy parasztházban. A vásznat maguknak szőtték, vagy lányaik stafírunkját állították ki belőle. Eladásra kevesen dolgoztak. A maradék türetvásznat inkább elrakták, mintsem valakinek is eladjanak belőle. A vászonmű még ha avított, rongyos volt is, osztzkodás tárgyát képezte, az örökségbe is beletartozott.

Egy 1789-ből való leltárban, amely Kálmán Mihály hetési (Nemeshetés) nemes árváinak örökségét veszi sorba, a vászonműket is külön feltüntetik. Az árvákra maradt többek között egy „Vánkos föl vonyott vörös hímes”, egy „Parasztvánkos”, egy jó „Sávolos abrosz”, egy másik rongyos „Sávolos abrosz”, „Négy új vászon, egy hímes, három fehér varrásos abrosz”, „Három új hímes és egy varrott vánkos héj vörös”, „Három vánkos Tóth hím vörös pamukos új”, „Négy fölső Lepődő 2 Tóth hímes 1 fehér varrásos, másik vásot”, „Egy új vászon paraszt abrosz”, „Három asztal keszkenyő és Negyedik sávolos, jó”. Az árvák huszonkét rőf kendervásznat is örököltek. Egy másik hagyatéki leltár szintén „tót hímes lepedőt”, „vánkos héj”-at, „paraszt-abrosz”-t, „több fölszedett rongyos abrosz”-t és „vastag paraszt vászonabrosz”-t sorol fel. Idézhetnénk tovább az összeírások adatait, hiszen mind a nemesi, mind a jobbágyi hagyatékokban sok és sokféle vászonműt találunk. Még manapság is lehet találni a göcseji, hetési falvakban olyan családokat, ahol féltve őrzik a régi abroszokat, díszes szakasztóruhákat, de a durva fogású házivászon lepedőket is. Sok helyen ünnepi alkalmakkor felteszik anyáik, nagyanyáik díszes szöttéseit az asztalra. Az idősebbek pedig még mindig szívesebben fekszenek a régi, megszokott vászonlepedőn, mint a gyári, vékony ágyneműn.

A göcseji asszonyok ügyességéről árulkodnak a hímezett vánkosok, törülközők is, de messze földön híresek voltak a fehérrel hímezett ingmellek, kézelők, kötények, fejkendők és zsebkendők is. E téren szintén a zebeckei asszonyok tűntek ki. A rózsás, fenyőágas, tulipános, rozmaringos, szőlőfejes kivarrásokat szerették leginkább. Kihímezték a vászontarisznyák tenyérszerű széles madzagját is. Erre a „darázslépes” hímet varrták. Gönczi Ferenc szerint „a Csertamelléken addig nem mehetett férjhez a leány, míg a tarisznyamadzagot koc-

kásan, vagyis darázslépesen ki nem tudta hímezni. Ha szépen kivarrta, ilyen dicsérő szókat mondtak rá: »Ebből lesz én a derik asszon, ez osztán kitudta kurvanyázni a tarisnyamazzagot!« Vőlegénynek a gatyát, inget az eskövőre a lánynak kellett elkészíteni.” A régi hímzőasszonyok kezemunkáját már csak a múzeumok őrzik.

Önálló ipart űztek a kovácsok. Egy-egy faluban több kovács is működött, és voltak olyanok, akik a mezőgazdasági munkát és a kovácsmesterséget egyszerre művelték. A századfordulón Zalaövön 13, Söjtörön 11, Tófejen 9, Pusztamagyaródon 8, Zalabaksán, Pákán, Lentiben 7–7, Bánokszentgyörgyön 6 kovács működött.

A cipész, a csizmadia sem hiányzott a göcseji falvakból, sőt némelyikében több is akadt. Szabó mester inkább csak Zalaegerszegen tudott a munkájából megélni. Itt az 1900-as években 109 szabó működött, de az előző évszázadban is híresek lehettek, hiszen adataink vannak arra vonatkozóan, hogy a göcseji szegek nemesi zalaegerszegi szabókkal dolgoztattak.

A göcseji falusi kézműipar egy másik ágát tekintve szólnunk kell még a fazekasmesterségről.

Az 1772. évi Zala megyei adóösszeírás 213 fazekast említ. A foglalkozásokat és a mesterségeket műveléséből származó forintjövedelmeket felsoroló statisztika 440 zalai település közül 43-ban számolta össze a fazekasmestereket. De ennél jóval több működhetett a megyében, ti. az összeírások nem minden falut vizsgáltak. A göcseji Bödeházán például 15 fazekas működött, Kozmadombján 2, Pákán 2, Szentpéterföldén 2, Várföldén 2, Zalaegerszegen 15. Ezek a fazekasmesterek céhekbe tömörültek. A legrégebbi Zala megyei fazekascéh, a nagykanizsai 1670-ben alakult, a zalaegerszegi 1690-ben, a pákai 1778-ban, a bánokszentgyörgyi 1779-ben.

Miután a fazekascéhek megszűntek, már nem lehetett nyomon követni a fazekasok számát, ugyanis ezután általában csak azokat a mestereket vették föl a nyilvántartásba, akik mázas edényeket készítettek. Zalaegerszegen azonban inkább a mázatlan edényeket készítő és főleg paraszti munkát is végző háziiparos fazekasok működtek. Ők tehát az iparosokat nyilvántartó összeírásokban nem szerepeltek. Kerecsényi Edit kutatásai szerint Zala megyében 1875-ben 170 fazekasiparos működött csak, de ez a szám 1900-ra 288-ra nőtt.

Zala megye helyneveit vizsgálva feltűnik, hogy milyen sok dűlőnév utal az „agyagipar”, a gerencsármesterség igen korai meglétére. Egy 14. századi oklevél Milejszeg vidékéről egy „Agyaguswth”-at említ. Markó Imre Lehel szerint azonban ebből nem lehet pontosan

152. Edényszárítás, Nova, 1959.

megállapítani, hogy „az »agyagos« jelző az út minőségére vonatkozik-e, avagy egy Agyagos nevű területre, ahol agyagbánya volt. A ma is élő földrajzi neveket tanulmányozva azonban igen sok olyan helynevet lehet találni, amely a fazekasipar tevékenységét őrzi. Erre utal például a becsvölgyi „Fősső-fazék-fődes”, a nemeshegyi „Fejjéres”, a kálócfai „Fejjérfődes-gödör”. Minden valószínűség szerint a gerencsármesterségre utal a Csonkahegyhát határában található „Gerencsér-lik”. A zalaegerszegi fazekasok innét hozták az agyagot. De Kerkeutason is van „Gerencsér-ritás” (irtás), Kustánszegen „Gerencsér-kút”, Becsvölgyén „Gerencsér-kúti rétek”, Pórszombaton „Gerencsér-lik”, Barlahidán „Gerencsér utca”. Sok esetben előfordulhat, hogy ezek a nevek személynévhez kötődnek, többnyire azonban a háziipari tevékenység emlékét őrzik. 1674-ben Hernyékéről azt írják, hogy „Ezen falu határában vagy két helyen Gerencsér Mester Embereknek mesterségnek folytatására való föld, melytől akik abbul dolgoznak a végén specificalt taxa szerint arendát fizetnek.” A hernyéki határban ma már semmi sem utal arra, hogy itt valaha fazekasok működtek.

A fazekasmesterséget csupán háziiparként űző parasztok többnyire a téli időszakban korongolták, és tavasszal égették cserepeiket. Az év többi részében földjüket, szőlőjüket művelték. A tavaszi égetés után többnyire az ismerősök még a háztól elhordták az árut. A megmaradt portékát a fazekasok szekérre rakva, a környező falvakba vagy nagyobb városokba vitték eladni. Munkájuk nagy részét használati edények készítése tette ki, s csak nagyon ritkán szánták rá magukat díszesebb darabok gyártására.

Novának híres fazekasipara volt. Évtizedeken keresztül készítették a szebbnél szebb edényeket, de kezük alól szép dísztárgyak is kikerültek. Vaska Miklós Nováról írt munkájában a Rituper, a Német, a Beke, a Magyar és a Varga családokat emeli ki, akik minden olyan fazekasárut elő tudtak állítani, amire a falusi lakosoknak szüksége volt. A cserép tintatartókat, lábasokat, szűrőket, korsókat, fazekakat szívesen vásárolták tőlük, de a polgárosodó parasztok háztartásába a virágvázák, tortástálak, gyertyatartók, lámpák is az ő termékeik közül kerültek be. Az 1920-as években épült cseréptető házakra Rituper Kopsi József érdekes állat- és ember alakú csücsdíszeket is készített.

Az edények formája változatos és egyszerű volt. A díszítés egy-egy virágágra, levélindára korlátozódott. A megyében a parasztfazekasok körében nem alakult ki egységes, „zalai” vagy „göcseji” fazekasmesterség sajátos, regionális stílus. Kerecsényi Edit szerint ennek az a magyarázata, hogy sok „paraszi fazekas”, aki még a 19. század második felében szinte ellepte a göcseji falvakat, inkább a maga egyéni ízlése szerint dolgozott, és így a tárgyak formája, alakja, díszítése is szinte faluról falura változott. A sok tejesfazékért, a „bugyigás” korsókért, kisebb-nagyobb főzőfazekakért, kalácssütőkért, cseréppoharakért a fazekasok leginkább gabonát kaptak cserébe. Általában annyit, amennyi egyszer-kétszer az edénybe fért. Voltak olyanok is, akik korsókat borért cserélték, mások pénzért árulták.

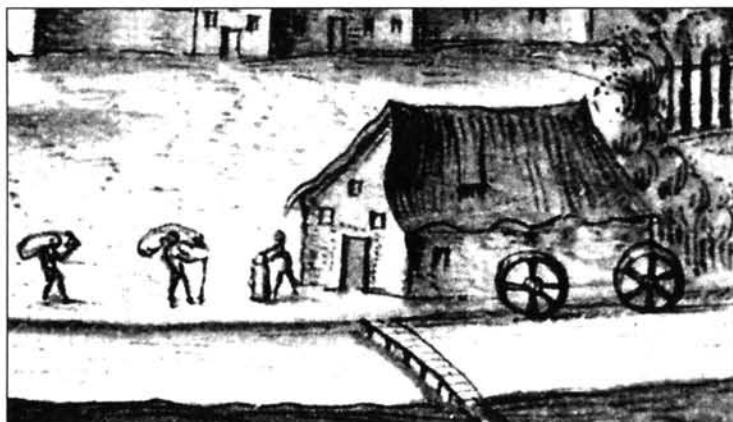
Messze földön híresek voltak a vétyemi üveghuta termékei. Szinte alig volt olyan göcseji parasztház, amelyben ne akadt volna egy-egy szép formájú pálinkásüveg vagy vastag talpú, egyenes falú boros- és pálinkáspohár, de Vétyemen készültek az üvegmécsesek és az ablaküvegek, a különféle kocsmai edények is. Az üveghutát 1806-ban alapította Vajta Ferenc. Az üzem 1877-ig működött. „A huta legnagyobb számban megmaradt – ezért legismertebb – termékei az ún. parasztüvegek. Ezek nem készítőikről, hanem használóikról kapták nevüket.” A poharak és pálinkásüvegek mellett itt készültek a nagyméretű, zöldes színű tárolóedények, befőttes és ecetesüvegek, de itt fújhatták a jellegzetes „ejtett vállú”, hosszú nyakú, karcolt díszítésű kortesüvegeket és esküvői üvegeket is. A színes talpas poharak, kancsók, vázák inkább a polgári otthonok tárgyai lettek, de egyházi célra is készültek itt üveg-edények.

A gyorsfolyású vizek mellett épült malmok már a középkorban behálózták egész Zala megye területét. A 16. századból hiányosan és töredékesen fennmaradt források azt mutatják, hogy a megyében már feltűnően sok malom működött: „A Zalán Lovótól Bérig több mint 40, a Kerkán 90, az Egregyen 20, a Lendván 20, a Kanizsa vizén 20, összesen tehát kb. 200 malmot számolhatunk össze” – Holub József számításai szerint. A göcsejiek a Zala, a Kerka, a Cserta és a Válicka mellett épült malmokba jártak a gabonát őröltetni. A 18. század eleji adóösszeírásban például Bánokszentgyörgyön, Karácsonyfán, Pákán, Szentlislón, Várföldén egy-egy, Lentikápolnán három malmot sorolnak föl. Ennél viszont jóval több volt a malom száma, mivel csak a közterheket viselő tulajdonosok malmait vették számításba az összeírók. 1900 körül Göcsejben 108 malom működött, ezenkívül Zalaegerszegen hat malom állt.

A malomtartás joga a földesurakat illette, akik azonban a jobbágyaiknak vagy vállalkozó idegeneknek adták bérbe a malmot. A malom jól jövedelmezett mind a földesúrnak, mind a molnárnak. Lentikápolnán 1720-ban feljegyezték, hogy „van itt három malom a Kerkán, különböző lakosok birtokában, az első évente 4, a második 5, a harmadik 6 forintot jövedelmez”. 1728-ból pedig már a következőt közölték Lentikápolnáról: „van 3 úradó alá eső malom, az első két kerékre jár Kerkán, ez egy barabási, egy reszneki és egy redicsi lakosé, 50 forintot jövedelmez. A második szintén 2 kerekű, ugyancsak a Kerkán van, ez Kósa Miklóssé és Kaszás Mihályé, 40 forintot jövedelmez. A harmadik 1 kerékre jár, két helybeli, egy mumori és egy tottfalusi lakosé, 10 forintot jövedelmez.” Ha földesúr volt a tulajdonos, a molnár részt adott neki a jövedelemből vagy bért fizetett.

A molnárok a céhes világban céhbe tömörültek, és szigorú rendtartás mellett dolgoztak. Állandó ellenőrzés alatt álltak, s bármilyen rendellenesség esetén pénzbüntetést fizettek.

A malomház a folyó vagy patak partjára épült, csak a malomkerék ért a vízbe. Az épület a falu, a vidék jellegzetes építési anyagát stílusát követte, így sövényből, faboronából vagy vastag deszkapallóból, esetenként kőből, téglából épült. Ebben volt a malom őrőlszerkezete, amelyet a hatalmas tölgyfából készült kerék

153. Malomábrázolás, Szentgrót (Zalaszentgrót), 17. század.

hajtott. Az alulcsapós kereket a víz forgatta. Külön kis szobában tartózkodtak az őrlők és a molnárlegények. A molnár lakóháza a közelben állt, amely szintén a jellegzetes hagyományos paraszti építkezés jegyeit hordozta. A házhoz szántó föld és kert is tartozott.

A malomszerkezet javítása, de az újak készítése is a molnár feladata volt. Nemcsak a falusi parasztemberek jeleskedtek a faragásban. A gyakran „faragómolnárok”-nak nevezett molnárok is kiválóan értették a mesterséget. Ők malmaik és szerszámaik építésével, az egyes részek díszes kifaragásával tűntek ki, de mint tudjuk, előfordult, hogy bútorkészítéssel is foglalkoztak.

A malmokba a férfiak jártak, az öröltetés az ő munkájuk volt. A „malomba járás” mindig nagy eseménynek számított, hiszen hétről hétre itt találkoztak a távolabbi falvakban élő ismerősök, barátok, régi cimborák. Itt, a malom előtt várakozva adták át egymásnak a világ híreit, itt tudták meg a nagy eseményeket, beszélgettek erről-arról, mindenkit érintő dolgokról, érdekes esetekről, történetekről.

A falun kívüli közösségi élet másik jelentős színtere a piac, a vásár volt. A Zala megyei vásárokról már 16. század eleji oklevelek tanuskodnak. Országos viszonylatban is magas arányú volt a történeti Zala megye vásártartó helyeinek száma. A számítások szerint az említett időszakban 41 helységben tartottak vásárokat. Ebből 38 helyen hetipiacokat is és 14 helyen sokadalmakat. A számításokat Kubinyi András végezte. A számadatok jóllehet a középkori Zala megye vásáraihoz vonatkoznak, és inkább a megye keleti feléről valók, a göcseji területekre és attól nyugatabbra eső vidékek vásártartó szokásaira is érdekes adatokat nyújtanak.

A vásártartó helyek, a vásárok, piacok ideje a későbbi évszázadokban se sokat változott, így talán a 18–19. században is érvényes lehetett Kubinyi Andrásnak az a feltevése, hogy „Zala megyében gyakorlatilag nem lehet olyan helységet találni, ahonnan egy héten legalább öt napon ne lehetett volna egy hetipiacot felkeresni. Bizonyára a legeludogottabb göcseji faluból is elszekereztek közelebbi-távolabbi vásárokra-piacokra.

154. Cserépvásár Zalaegerszegen, 1930.

Az előző fejezetekben többször is olvashattunk arról, hogy mennyibe került például a 18. század végén egy-egy cseréptál, vasserpenyő, kályha, hogy mennyire becsülték a nemesi árva ingóságait, mennyire tartották az állatokat, mennyit kellett fizetni a szép kelmékért, üvegekért... Ezeket az árakat itt, ebben a könyvben csupán összehasonlíthatjuk és érdekességként megállapíthatjuk, hogy egy láda árából hány cserépedényt lehetett venni, egy új vasserpenyő ára hogyan viszonyult például a fatányérok árához. A korabeli vagyoneleltárak vizsgálata arról győz meg bennünket, hogy falvanként, családonként más-más becsértéke volt egy-egy újabb, kopottabb, jobb vagy rosszabb tárgynak. Külön témát igényelne an-

nak felmérése, hogy az árjegyzékek alapján hogyan alakult a „Mester emberek Míveinek árazása” egy évszázadon keresztül. Egyáltalán mi jelentett akkoriban értéket? Mennyit áldoztak az újabb és újabb portékákért? Mennyiért kínálták a piacokon, vásárokon a férfiak a maguk-készítette gráblákat, vellákat, s az asszonyok a maguk-szötte hímes vászonneműt? Tudjuk, nemcsak pénzben mérték, s mérik ma sem mindig az értéket... Néprajzi gyűjtőútjainkon sokszor találkoztunk olyanokkal, akik nem váltak meg családi emlékektől... egy ládától, egy falitékától... egy Bibliától... egy régi tejesköcsögtől – még akkor sem, ha tudták, hogy azok a tárgyak múzeumba kerülnek s ott örökké megmaradnak. Mert ezek emlékek voltak és valóban értéket, a családi múlt egy-egy „vagyontárgyát” jelentették. S akik átadták...? Örültek, hogy a tárgyak múzeumba kerülnek, megmaradnak és fennmarad az eladó, az adományozó neve is... örökké. Találkoztunk olyan asszonnyal is, aki mikor eladta szép, piros hímes abroszát a múzeumnak, azt mondta: „ebből a pénzből szoknyaanyagot veszek magamnak, hogy elmondhassam, ez az Édesanyám abroszából van”. Ennek a zalai parasztasszonynak édesanyja abrosza jelentette az értéket... és még ennél is többet.

Falu és társadalom

Göcsej történetét tárgyaló fejezetünkben a korai századokban betelepült várjobbágyok, várnépek, határőrök és idegen jövevények szétszóródását és letelepedésük körülményeit vizsgáltuk. Felvázoltuk, hogy a királyi várispánságok felbomlása után hogyan és miképpen szállták meg a megyénk közelebbi-távolabbi területeit.

Láttuk, hogy az azonos természeti feltételek, a közös történelmi múlt hogyan befolyásolta az egymás mellett élő különböző társadalmi rétegzettségű lakosság településeinek kialakulását, paraszti gazdálkodásuk menetét.

Hogyan is kapcsolódott egybe és milyen kritériumok választották szét az itt élő parasztság életmódját, paraszti-nemesi életformáját? Erre keresünk választ a következőkben Göcsej kismemesi-jobbágyi, majd az 1848 utáni idők lassan polgárosuló társadalma életmódjának felvázolásával.

Az előző fejezetekből is kitűnik, hogy Göcsej középső, de inkább északi részén helyezkedtek el azok a kismemesi falvak, amelyeknek társadalma szinte teljesen vagyontalan volt, és sokszor az egy jobbágyteleknél sem nagyobb saját nemesi telkén paraszti módon élő kismemesekből tevődött össze. Göcsej északi és keleti peremén a középbirtokos nemesek földesurasága alá tartozó falvak kerültek el. A déli részeket az Eszterházy hercegek lenti uradalma foglalta el, de voltak olyan falvak is, amelyek más főnemesek földesurasága alá tartoztak, például a pölöskei Széchenyi uradalomhoz. Több falu pedig egyházi földesúr alá, mint például a két mezőváros, Zalaegerszeg és Nova, a szombathelyi püspök alá.

Magyarországon a 18–19. században a magyar nemesség arányszáma elérte az összlakosságnak majdnem a 6%-át. Zala megye azok közé a megyék közé tartozott, amelyekben a legtöbb nemes élt, és szinte az egyetlen volt, ahol a viszonylag legtöbb parasztsorban élő kismemes, ún. egytelkes nemes lakott. 1754–55-ben, az országos nemesi összeírás alkalmával, Zala megyében összesen 2031 nemes férfit vettek számba. Közülük csupán 220 tartozott az előkelő, vagyonosabb csoporthoz.

1719-ben a megyében az összes kiváltságos rendek több mint 87 %-át, a főnemesi címmel nem rendelkező nemességnek pedig majd 92%-át tette ki a szegénysége miatt parasztsorban élő nemesség.

A legtöbb ilyen parasztsorban élő nemes külön falvakban lakott. Az eddigi kutatások szerint elég homályos adataink vannak arra vonatkozóan, hogy például az 1720-as összeírásban melyik községeket ismerték el nemesi falvaknak, melyek számítottak minden kétséget kizáróan annak, vagy melyek voltak azok, amelyeknek a nemesi voltát később fogadták el.

1848 előtt Zalában 89 község vallotta magát, hogy szabad, nemesi község volt. Közülük az 1720-as összeírásban csak 46-ot minősítettek nemesi, kurialista községnek. Ezek közül is Gomboszeg, Gyórfiszeg, Barabásszeg, Paizsszeg, Kustánszeg, Rózsásszeg, Pálfiszeg, Csonkahegyhát a mindent kizáróan nemesi községek közé tartozott. A Kerka melléki Kozmadombja és Zalabaksa községek nemesi voltát 1720-ban például nem jegyezték fel, de utóbb elismerték. Ugyanígy jártak el Bókaháza, Gellénháza, Kislengyel, Hottó, Gutorföldre nemesi falvak esetében is. Sorolhatnánk tovább a középkor óta kifejezetten egytelkes vagy birtokos nemesek által lakott falvakat, de – Degré Alajos véleménye szerint – „abból, hogy nagyobb számú egytelkes nemes volt a faluban, távolról sem következett, hogy valamennyinek elismerték nemesi jellegét. Kétségtelen, hogy a háborúk, a helységi lakosok és a földesurak erőinek változása sokszor változtatta meg a helység jogállását.”

A nemesi falvak többnyire tömbszerűen, egymással határos csoportokban települtek. Volt olyan is, amely jobbágyközségek között vagy több összefüggő jobbágyfalutól elválasztva helyezkedett el.

A nemesi falvak nagysága koronként, évszázadonként változott. Tudjuk, hogy a települések lakossága a török elől többször is elmenekült lakóhelyéről, de előfordult, hogy más okok miatt költöztek távolabbi falvakba. Adataink vannak arra is, hogy egy-egy nemesi családtól elvették a birtokát, vagy elzálogosítások

következtében kellett megválnia tőle, ezért elhagyta az ősi földet, máshol telepedett le. Néhány korabeli összeírás azonban hozzávetőlegesen képet adhat arról, hogy a göcseji kishemesi falvak lakossága hogyan is változott az évszázadok során.

Petrikeresztúrról tudjuk, hogy több kisebb faluból, illetve szegből tevődött össze, sőt Petri és Keresztúr a középkorban két külön helység volt. Petriben a 16. század elején „Czupi Albertnek, Vasperi Jánosnak, Szegi Péter özvegyének 1–1 adózó jobbágyportája volt. Ugyanitt egytelkes nemesek voltak a Lajos-, a két Vas-, a két Baza-, a két Czizma-, a Számár-, Rencsei-, Herczeg- és Kovács családok”. Az 1513. évi adólajstrom szerint Keresztúron Keresztúri Jánosnak egy adózó jobbágyportája volt. Egytelkes nemesek ekkor Csíkos Benedek, Keresztúri Benedek özvegye, Győrffy András, Patai Péter és László voltak. 1600-ban az adatok szerint 15, 1690-ben 18 nemes család lakott Petrikeresztúron. Ebben az időben 5 zsellércsalád és 7 jobbágy család is lakott a faluban.

A falu a török korban elnéptelenedett, pusztá lett. Az itt megtelepedett jobbágy lakosság révén „tisztá úrbéres község” lett, „a Keresztúri-, Pais-, Győrffy- és Gombos családok örökölt birtoka, akik között az alábbi libertinusok találhatók: Szabados (libertini) 11, ebből molnár (molitor) 1, bíró 1, velük élő fivérek 1, fiaik 4. Jobbágytelkek nincsenek.” 1748-ban a falu összlakossága 282, 1778-ban 363, 1828-ban 169, 1869-ben 248, 1910-ben 456 fő volt.

Böde községben 1513-ban három egytelkes nemes család lakott, 1690-ben kilenc negyedtelkes nemes és három zsellércsalád lakja a falut. 1770-ben a faluban összeírt családok száma 50 volt 130 lélekkel. A nemeseket külön számolták. 25 nemes családot (86 lélek) vettek fel. 1785 után így alakult a falu népessége: 1785-ben 339, 1828-ban 215, 1910-ben 511 fő. Mileyben 1690-ben 59 negyedtelkes nemes volt. Jobbágytelkek még 1728-ban sem volt a faluban.

A göcseji szegekben szinte alig akadnak jobbágy családok, s ha igen, akkor is a 18. századi települések szintje kivétel nélkül nemesi kurialista falvakként szerepelnek. Göcsej északkeleti községei – így például Ebergény is – a 18. század végére középbirtokos nemesek és nagyszámú jobbágyaik telephelyei lettek.

Ebergény 1728-ban az Ebergényi család és Huszár István örökölt birtoka volt, és a nemeseken kívül 12 szabados lakta. 1778-ra igen megnőtt a falu lakossága. Az Ebergényi családnak harminc házaspár zsellérje, a Csillag örökösöknek tíz házaspár zsellérje volt.

A nemesi kiváltságjogok egyik fő jellemzője a nemesi egyenlőség. Ebből arra következtethetnénk, hogy a belső társadalma viszonylag egységes volt. A tények azonban nem ezt mutatják. A nemesi öntudat összefűzte ugyan a falu lakosságát, de az ősi jogon megnemesített családokat egy bizonyos fokú megkülönböztetés elválasztotta azoktól, akik később emelkedtek nemesi rangra. A választóvonal nem volt éles, hiszen azonos, szegényparaszti szinten folyt az életük.

Az ősi nemesi családok között szép számmal éltek ún. armalista nemesek, akik csak címeres nemesi levelet kaptak, de birtokot nem. Többnyire hűséges szolgálataikért kiemelt jobbágyok voltak ezek. Sokszor előfordult azonban az is, hogy egy-egy nemesi család annyira elszegényedett, hogy a nálánál módosabb jobbágytól kölcsönpénzt vett fel. Hálája jeléül jobbágyát a jobbágyterhek alól felszabadította, és lehetőséget biztosított számára, hogy nemesi sorba emelkedjen. 1699-ben Lentikápolnán Esterhás Gábor Kaszás Jánostól és Kaszás Györgytől, akik szabadosok voltak, ezer forintot vett fel. Ezért „egy egész fertály sessiót, az kin mostan maguk lagnak... más két quarta sessiókkal együtt és minden ezekhez tartozó javakkal nekik adja, őket minden adózás nélküli birtoklásban megerősíti... azonkívül irtásföldeket, s hasonló képen az alsó Tótfalusy hegyvám szőlejeket is felszabadítottuk... Ha kedvek tartya, armalist is szerezhessenek maguknak és azzal, mint nemes emberek élhessenek.”

Kerkabarabáson szintén 1699-ben „Szechődy Ferenc és felesége, méltányolva Szabó János, Gergely és Ferenc... szolgálatait... mert tőlük 800 rhenusi forintot vettek fel – ezért őket és mindkét nemű örökösüket a jobbágyterhektől mentesíték és megengedik, hogy armális levelet szerezzenek.” „A jobbágytelkeket... amelyen laktak... a hozzátartozó szántóföldekkel és réttel örök jogon nekik adják.” Az armalisták azonban legtöbbször továbbra is adózók maradtak, mivel a „paraszttelek nemesi birtokká a földesúri szolgálat megváltásával s a jobbágy megnemesítésével sem válhatott, a közhatalom a telek után továbbra is adóztatta őket; az egykorú jogszabályok szerint ugyanis az armalista nemessége csak személynek szólt és nem paraszti eredetű jószágának is” – írta Szabó István.

A Zala megyei nemesi falvakban igen nagy számban éltek olyan nemtelen férfiak is, akik nemesi származású nőt vettek feleségül, s olyanok, akik az ilyen vegyes házasságból születtek. Ezeket „a 18. századtól kezdve általában az agilis jelző alkalmazásával különböztették meg a magyar társadalom többi tagjától” – idézzük Szabó Bélát.

A paraszti sorban élő nemesek évszázadokon keresztül nagy egymásraturaltságban éltek a velük együtt lakó vagy a környező falvakban élő jobbágyokkal. A jobbágyok között szép számmal voltak olyanok, akiknek

vagyona nemhogy elérte a nemesekét, de jóval meg is haladta azt. Így nem csoda, hogy egy-egy szegény nemescsalád hozzájárult, sőt szívesen is vette, ha eladósorba került leányát módosabb jobbágyfi kérte feleségül. Ezeket a jobbágyfiakat a nemesi család befogadta, őket és a házasságból született utódokat nemesnek tekintette. Az agilisek nemes feleségük birtokain gazdálkodtak, s mint nemesek a nemesi közbirtokossággal egyként viselték a közbirtokosságra háruló munkát és élvezték a közösség jövedelmét. Azonban az agilisek helyzetében is érvényesült az a gyakorlat, amit az armalista nemesek esetében elmondtunk. Történetesen az, hogy „nem a birtok, hanem a származás a nemesség igazi kritériuma”. Így tehát a jogi helyzetük révén a 18. századra ők is adófizetőkké váltak.

Zala megyében a 18. század végén a nemesek és agilisek fele-fel arányban fordultak elő. Ez a nagyszámú agilis közel egy évszázadon keresztül próbálta az adómentességet kivívni. A Zala megyei agilisek 1743-ban indították el mozgalmukat, de helyzetük javítása érdekében soha nem értek el kedvező eredményt.

A nemesi falu belső differenciáltságát nemcsak az szabta meg, hogy ki hogyan és milyen módon vált nemesse. A rétegzettséget nagymértékben befolyásolta a vagyoni helyzet is. A birtokos nemesek közül sokan elszegényedtek, mások elköltöztek, s vagyonukat ügyes, falubeli birtokosok szerezték meg, növelve saját birtokaikat. Közülük többen a megye ügyeit intéző birtokos nemesek soraiba is bekerültek.

A birtoktalan egytelkes nemesek között is voltak olyanok, akiknek sikerült a birtokos nemesek soraiba kerülni. Egyike-másika jobbágyként kezdte, és ügyeskedéssel, „jó papírok beszerzésével”, előnyös házasságkötéssel, megyei tisztviselői funkciók vállalásával egyre magasabbra került a ranglétrán, és közel száz év alatt jobbágyból birtokos nemes lett. Ez azonban nagyon ritkán fordulhatott elő. Többen voltak azok, akik teljesen elszegényedtek, és nemesi telkük nem lévén, jobb híján jobbágytelket szereztek maguknak. Ezek a jobbágytelken élő szegény nemesek úrbéres terheket viseltek, de állami adót nem fizettek. Némelyik a módos jobbágytársa birtokán vállalt munkát. A nemesi falu társadalmában ott találjuk azokat a nemeseket is, akik valamilyen ipart, molnárságot, kovács- vagy mészárosmesterséget is folytattak.

A nemesi falu közbirtokossági szervezetet alkotott. „A közbirtokosság bizonyos dolgoknak és jogoknak közös használatát jelentette, amit a közös vagyon felosztása után az osztályos testvérek és jogutódai – háztelkeik arányában – osztatlanul élveztek. A közös vagyon tulajdonjoga a közbirtokosokat együttesen illette, akik földesúri jogokat gyakoroltak” – idézzük Kállay Istvánt.

A kisenemesi falvak társadalmi szervezetéről nem tudunk sokat. Degré Alajos szerint elképzelhető, hogy a 16. század előtt az egytelkes nemesekből álló falunak nem volt szilárd szervezeti formája. Az adatok azonban arról vallanak, hogy a 18. század elejétől kezdődően a nemesi közbirtokossági falvakban megindult és a század közepére általánossá vált a szabályos községi szervezet megalakítása tisztségviselőkkel, akik a község nevében eljártek.

Általánosságban elmondhatjuk, hogy a göcseji nemesi falvak birtokos közössége élén a közös vagyont kezelő „perceptor” állt, akit néha gondviselőnek is neveztek. Megbízata egy évre szólt, Szent György napjától a következő év Szent György napjáig. A későbbiekben már csak 2–4 évenként választották. Mellette állt az öreg esküdt, egy-két számadó bormester és a vásárbíró. Évi fizetésért dolgoztak, hol egyiknek, hol másiknak volt magasabb-alacsonyabb a fizetése. Évente közgyűléseket tartottak. Ez a községi előljáróság nem volt egyforma, szervezeti felépítésük falvanként változott. Voltak olyan falvak, mint például Kustánszeg, ahol a falu élén a főesküdt állt, a perceptor a jegyző volt. Perceptornak gyakran a falu tanítóját választották. Nemeszetesen 1813-ban évi 60 forintért külső ügyvédet fogadtak, aki a „nemes község rendelt ügyésze” címmel írta alá a jegyzőkönyveket.

A nemesi falu előljáróságának fő funkciója a közbirtokossági vagyon kezelése, a közös jövedelem elosztása, a közrend fenntartása, a panaszok meghallgatása, esetleg a felek közötti egyezés létrehozása volt. A közbirtokossági közös vagyont a malomjog, kocsmajog, mészárszékjog jelentette, de a legtöbb faluban ennek minősült a legelő, esetleg a rét vagy a közös erdőrés. Voltak olyan falvak, amelyekben szigorúbban, voltak olyanok, ahol lazábban működtek az előljárók. A nemesi falvak önkormányzati szervezetének tagoltsága azonban nagymértékben függött a falu nagyságától. A törpefalvaknál különösebb szervezeti differenciáltságra nem volt szükség.

A világi vagy egyházi uraságokhoz tartozó göcseji jobbágyfalvak belső szervezeti felépítettsége a többi magyarországi jobbágyfalvakéhoz hasonlóan alakult. „A falu társadalmának a tagolódása egyet jelentett a társadalmi differenciálódással, és valójában a jobbágyfalu sem volt egységes. A vagyonos jobbágygazdát – aki, mint láttuk, urát sokszor magas összegekkel is kiségitette – a valóságban nagy úr választotta el a jobbágyországban vele osztályos társától, a más háta mögött lakó szegény zsellértől... – írja Szabó István.

Talán nem érdektelen, ha itt mondjuk el, milyen ruhadarabokból állt még a 19. század elején is egy-egy parasztcsalád ruhatára, milyen ruhát viseltek a korabeli kisenemesek.

Plánder Ferenc szerint a 19. század elején a göcseji férfiak szinte kivétel nélkül nyak nélküli, fehér vagy kék vászoninget viseltek, hozzá széles, fehér vászongatyát. Egyeseknek volt rövid szűrje, a módosabbaknak rövid és hosszú bundája. Ünnepeken hímzett fehér inget és ezüstgombos fekete mellényt viseltek. A szegényebbek bocskorban, a módosabbak csizmában jártak. Az asszonyok a maguk által szőtt vászon „péntőt”, szoknyát és inget viselték, hordták a réklit, de szívesen vettek magukra boltokban vásárolt kötényeket, „mellyest... fehér patyolat főrevalót, tarka kendőt... a pénzesebb asszonyok 's lányok különféle színű réklit, virágokra kivarrott ködmönt, 's némelyek kurta mentét viselnek”. A 19. század elején jöhetett divatba a „fekete kordován” (szattyánbőr) női csizma, ami a korábbi sárga kordován csizmát váltotta fel. A

fehérneműkből – anyagi helyzetüktől függően – több váltást is készítettek. Sok fehér vászonholmi olykor évekig a ládákban lapulva várta, hogy használatba kerüljön.

A szegény nemesi családok ruhatára főként a vászonnemű tekintetében, jobbára azonos volt a jobbágyokéval. Egy-két magára többet adó, vagy esetleg módosabb nemescsalád ruhatára azonban értékesebb szőrme holmival, aransujtásos és ezüstgombos mentével, selyemzsinóros nadrággal, selyemszoknyával, csipkés ingekkel, arancszipkés fejkötővel is kiegészült.

Sok-sok női és férfi ruhadarabot sorolhatnánk föl a hagyatéki leltárak listái alapján. A ládákban, a ruhatartó almáriumokban a vászoningek, gatyák, szoknyák mellett finom kelméket, drága selyemszoknyákat, fejrevaló kendőket, keszkenőket találtak a leltározó hivatalnokok. A jobbágyi összeírások is bővelkednek a különböző viseleti darabok felsorolásában. Mindennél többet mondanak azonban azok az ábrázolások, amelyek a 18. század végén készültek Zala megyében. Tomasich János Csáktornya térképére rajzolta le a csáktornyai uraságnak hódoló, a környező vidékekről érkezett parasztokat, nemeseket.

Ezek az ábrázolások hű képet festenek a korabeli paraszti és nemesi viseletekről. Azokról, amelyek éppen akkor voltak divatban, amikor az általunk idézett vagyoni összeírások készültek. Akkor, amikor még használták a régebbi, ódivatúbb ruhadarabokat, s viselték is azokat, és az újakról amelyek még hosszú évtizedeken keresztül használatban maradtak.

A csáktornyai térképen látható egy paraszttasszony, aki egy kislányt vezet kézen fogva. Az asszony vászonszoknyája festett, előkötője fehér vászon. Ingválta bevarrott ujjú, kezelővel vagy csipkefodorral díszítve. Könyökénél húzott. Válla fűzött, ún. magyar váll. Dereán sálöv. Fején ún. pacsá. Ez a fejrevaló lepel Itália és Horvátország felől érkezett hazánkba és egész Dunántúlon ismert volt. A képen látható egyszerű, fehér gyolcsból készült kendőt a 19. század első felében még hordták itt Zala megyében is. Később, sőt a 20. század elején is viselték a pacsát, de már díszesen kivarrrva, színes szalaggal, keskeny kendővel lekötve. A legény hosszú szűk vászongatyában hosszú, kívül hordott borjúsájú ingben derékfűzővel áll a nő mellett, fején kis kalap van.

A képen két parasztembert is látunk. Az egyik bocskort hord. Szűk vászonnadrágja van. Vállra vetett szűrt, alatta nyitott borjúsájú inget és mellényt visel. Fején süveg, ún. csákos süveg. Alóla kilátszik copfba font haja. A másik férfi lábán bokabakancs, vagy csizma van. Ő is szűk vászonnadrágot hord. Szűrposztó dolmányban van, ami szűrszabó műhelyben készült. Vállán ujjas, szíjjal. Új divatú keskeny karimájú kalap van a fején.

155. Női viselet, paraszttasszony a jellegzetes zalai fejjedővel, a „pacsával”, 1700-as évek vége.

156. Két parasztember, 18. század vége.

A másik képen három nemesember áll egymás mellett, a felirat szerint „Kis Csernecz”-ről valók. Az első, aki a legfiatalabb, „sárga” szattyán csizma van. Magyar nadrágot hord. Hét pár zsinórgombos dolmányt visel, aminek az ujjja, az ún. kutyafül vissza van hajtva. Vállán fekete prémmel szegett és bélelt mente látható. Fején tollal díszített süveget, ún. barkás süveget hord. A második nemes lábán csizma. Ő is magyar nadrágot hord. Mentéjét, ami világos szőrmével van prémezve, felvette. Egyenes szálú haja vállig ér. A harmadik, idősebb férfi, akinek öltözete kissé divatja múlt. Lábán papucs. Oldalt varrott kapcás nadrágot hord. 11 pár zsinórgombos dolmányt visel, zsinórövvel. A dolmányon mentekötővel vállra fogott prémezett, szőrmével szegett, szőrmével bélelt, combközépig érő mentét visel.

A göcseji parasztcsaládok ruhatára az 1860–70-es évekre sem sokat változott. A férfiak továbbra is vászongatyát és vászoninget hordtak, télen kabátot, bőrbundát, csizmát. Egyik férfi öltözetéből sem hiányozhatott a „kötin”, a kékfestő vászon félkötény. Az asszonyok is többnyire házivászon ruhában jártak, de ingük szélesre szabott ujjja már gyolcsból készült, s könyvekben színes szalaggal átkötötték. Az asszonyi viseletben az igazi fordulatot a századvég jelentette, amikor egyre inkább teret hódított a polgárosuló ruhadivat. A férfiak még sokáig vászongatyát hordtak, és ha valaki városi pantallót vett fel, megszólták: „biztos azért nem vett gatyát, mert szegénynek nincs”.

A gyerekek is többnyire vászonruhákban jártak, a kislányok is vászoninget kaptak, és csak 5–6 éves koruktól hordtak gatyát.

A 19. századi göcseji falvak pásztortársadalma nemcsak életformájával és viselkedésével különült el a parasztoktól, viseletük is teljesen eltérő volt azokétól. Szerették a divatos, sőt elegáns holmikat. Más volt a béresek, más a juhászok, és megint más a kanászok öltözéke. A juhászok derékban szépen ráncba szedett, 10–16 szélből varrt „kékített, vasalt szélgyatyát” viseltek, hozzá gombos mellényt és kabátot hordtak. Vállukon könnyű bőrtarisznya lógott, lábukra magas sarkú, ráncos szárú csizmát húztak. A kanászok nem szerették a széles gatyát, ők megelégedtek a 2–3 szélből készült vászongatyával. Bocskort vagy csizmát hordtak. Fényes gombokkal kivarrott bőrtarisznájuk volt, és soha nem hiányozhatott a fényesre csiszolt balta sem. A béresek ujjas, vagy „befenekelt ujjú”, kivarrott szűrt, s pörge kalapot viseltek. Zsinóros nadrágjuk és kabátjuk volt, „szüksarkú magas csizmát hordtak”. Ruhájukra mindannyian kényesek voltak.

A földművelő és állattenyésztő jobbágyfalvak társadalmához – a nemesi falvakéhoz hasonlóan – a jobbágszinten élő falusi iparosok is hozzá tartoztak. A juhászok, csordások, kanászok és ezek szolgálói azonban külön réteget alkottak. A teheneket a csordás vagy pásztor őrizte, az ökrök őrzőjét béresnek nevezték. Az öregebb béresek mellett gyerekek segédkeztek az őrzésben. Az őrizők Szent György napjától a következő év Szent György napjáig szegődtek a gazdákhöz.

A 19. század végén a szeged vidékén kétféle őrzőcselédet tartottak. A kommenciósok feleségeikkel együtt kerültek a faluba, saját kosztjukon éltek, kb. egy hold földet, pár mázsa gabonát, pénzt kaptak. Saját marhát is tarthattak, de őrzés idején messzire vitték a gulyát, és mint öregebb béresek kint aludtak a marhákkal a hálásokon. Mellettük segédkeztek az ún. „őrzőgyerekek” vagy „szógagyerekek”, akik rendszerint szegényebb családok 12–13 éves fiai voltak, és kosztért, egy-egy olcsó öltönyért szegődtek a módosabb gazdákhöz, néha kevés gabonát is kaptak munkájukért. Az öreg béresek mellett segédkező gyerekek szállása a háláson rendszerint ágakból tákolt, szalmával fedett pásztorkalyibában volt. A háláson alvók magukkal vitték ennivalójukat, kenyeret, szalonnát, hájat. Lefekvéskor együtt imádkoztak. Az öreg béresek reggel korán kihajtottak, s csak később keltették fel a gyerekeket és adták át nekik az őrzést. Voltak azonban olyanok is, akik a gyerekeket korán felverték. Leveles faágot adtak kezükbe, hogy előttük húzva az úton, elverjék a harmatot.

A módos parasztagazdák bentkosztos cselédeket is tartottak, akik rendszerint katonaság előtt álló fiatal leányok voltak. Feladatuk a fejősállatok gondozása, legeltetése és etetése. Többnyire az istállóban álló szalmaágyon, a „dikón” vagy a füstökonyhákban, rozoga ágyon aludtak, de a gazdával együtt kosztoltak. Szegényebb parasztagazdák csak őrző szolgálgyerekeket fogadtak. Még a 20. század 30-as éveiben is szívesen tartottak módosabb családok őrzőgyerekeket. Őrzéskor a gyerekek sokszor bandákba verődve járták az erdőt,

157. Három nemes ember a csáktornyai térképről.

s néha a marhákról is megfélekedve madarásztak, vadásztak, ágakat vágtak, faragtak, vad gyümölcsöt szedtek.

A községi kanász őrizte a disznókat. Volt olyan falu, ahol 8–10 kanászt is tartottak. A módos gazdák külön kanászt fogadtak. „A közös kanász komenciós volt – írja Gönczi – járandóságát négy ízben (fertálykor) vetik ki, a sertések száma szerint, pénzben és terményben, néhol kenyérben és tojásban.”

A juhászok vagy birkások rangos tagjai voltak a falu pásztortársadalmának. „Általában 8–9 közönséges gazda tartott egy juhászt, kinek szintén volt birkatartási joga. A »tartásos ihász« kosztot, gabonát és szabad legeltetést kapott. Birkái együtt jártak a gazdáéival. Az ilyen tartásos ihászok közül az öreg bojtár 30–60 s a bojtár 20 darab juhot tarthatott a maga részére. A göcseji juhászok Szent Vendel napján Milejen tartották a búcsújukat. A juhászbúcsúra messze földről összeverődtek a juhászok. Nagy zászlójuk volt Szent Vendel képével” – olvashatjuk egy leírásban. A 19. század végén a juhászat megszűnt, de a búcsú továbbra is megmaradt. A helybeliek mai napig tartják. A juhászok régi zászlaja a mileji templomban látható. Ezek a pásztoremberek mindig elkülönültek a falvak paraszttársadalmától. Büszkéek és rátartiak voltak. Mulatságokban félrehúzódtak, külön csoportokban szórakoztak. Nem vegyültek a többiekkel.

A jobbágyfalu társadalmának belső életét, a falu önkormányzatát a falusi bíró igazgatta. Körülötte az esküdtekből alakult a tanács, a jegyzővel. A bírót és az esküdteket a falu jobbágyságai közül választotta a faluközösség. Megbízásuk egy évre szólt. A falu önkormányzatához tartozott a falu javainak gondozása és megtartása; a bíró szedte be az adót; ő osztotta be jobbágytársait robotra; felelős volt a közbiztonságért; ítéleteket és parancsokat osztogathatott. Fizetése kevés volt, de megbízásuk idején nem kellett adót és dézsmát fizetnie. Kisebb ügyekben büntethetett. A nagyobb peres ügyek az úriszék elé kerültek, súlyos esetekben a vármegyei bíróság döntött.

Azokban a falvakban, ahol kisnemesek és jobbágyok együtt éltek, a jobbágyok bírója a nemeseket képviselő főesküdt alárendeltje volt. A jobbágybíró nem szólhatott bele a nemesek dolgába. Nemesetesen a zseléreknek is külön bírójuk volt.

A reformáció óta a faluközösségeken belül kisebb, de igen jelentős demokratikus önkormányzati szervezet volt a protestáns egyháztanács, a presbitérium. Élén az elnök, a mindenkori lelkész állt, tagjai a gondnok vagy gondnokok és a presbiterek voltak. Számuk a református egyházközösség létszámától függően változott. Kisebb gyülekezetekben 5–6, nagyobbakban 10–15 tagja volt az egyháztanácsnak. A tagokat mindig a falu értelmesebb, olykor tehetősebb férfi tagjaiból választotta a presbitérium. A választás mindig szavazással történt. A presbiterek tisztségüknél fogva beleszóltak az egyházi vezetés ügyeibe, jelentős, esetenként döntő szerepük volt az egyházközösség irányításában, de a lelkészválasztásban is. Fontos tisztséget töltött be a gondnok, a kurátor. Ő volt felelős az egyházközösség vagyonának rendben tartásáért, ő szedte be az egyházi adót, s

a lelkésznek járó természetbeni járandóságokat. Gondoskodnia kellett a templom, a paplak, esetleg az iskola karbantartásáról, működésük feltételeinek biztonságáról. A presbitérium minden tagjának kötelessége volt az egyházi normák szellemében őrködni az egyházközösség közérkölcsei fölött.

A faluközösségen kívül más csoportulások is alakultak. Ilyenek szerveződtek a szőlőhegyeken. A szőlőhegyeken – akár nemesi, akár jobbágyi falvakhoz tartoztak – a hegyközségi szervezet törvényei érvényesültek. A hegyközségek elsősorban a faluközösség tagjaiból, más távolabbi falunak jobbágyaiból, sőt nemesekből és polgárokból tevődött össze. A hegyközségi szervezet szigorú rendtartás szerint működött évszázadokon keresztül szinte az 1940-es évek közepéig. A hegyközségi rendeletek többször változtak ugyan, de mindig a századokon át kialakult hagyományokhoz igazodtak.

A régi időkben a hegyközség tagjai hegyvámot fizettek a földesúrnak. Ebergény tipikus hegyközségi falu volt, lakói a szőlőhegyen laktak. Több más falubeli parasztgazda (extraneus) is birtokolt szőlőt a hegyen. A termésből tizedet, egy csibét és egy kappant adtak hegyvámként. A hegyközség élén a hegybíró vagy a hegymester állt. Ő ítélkezett a szőlőperekben, ellenőrizte a hegy rendjét, ő határozta meg a szüret kezdetét, de ő fogadta föl a szőlőpásztorokat is. Több helyen a hegy mestert 6–12 esküdtekből álló előljárárság segítette munkájában.

158. Pásztor Fenékpusztán 1908-ban.

Nován 1929-ben az elnök (hegymester), a hegybíró és a szőlőpásztor voltak a hegyközség tisztviselői. „Az elnök saját pincéjénél hívta össze a gyűlést szőlőpásztor fogadására. Vitás ügyekben a bíróval közösen állapították meg a tényt, és közösen döntöttek. A bíró ügyiratokat és pénzt kezel, fizette a szőlőpásztort. Akinek nem volt szőlője, az nem mustot, hanem pénzt fizetett a pénztárba. Ebből az összegből fizették a fegyvert (pisztolyt) és a lőszert a szőlőpásztor részére és fedezték az esetleges kiadásokat” – írja Vaska Miklós.

Szüretkor a szőlőpásztor üres hordót vitt fel a hegyre. Családjával sorra járta a szőlősgazdák pincéit. Vödreiket megtöltve, s a hordóba öntve sokszor 500–600 liter must is összegyűlt.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a feudális kor göcseji, de más magyar parasztfalvak birtokos és egytelkes nemessége életmódját, jobbágyainak életformáját nem választotta el éles határ. Területünk kurialista falvainak nemesi lakossága is ugyanúgy paraszt módra élt, mint a körülöttük vagy velük együtt élő jobbágyok. Szabó István szavait idézve: „látóhatáruk nem lépte át a falu határát, s fából vagy sárból-fából készített házaikban a falu jobbágyainak töredelmes, fáradságos élete pergett le”.

Azt, hogy a göcseji nemesi és jobbágyfalvak 1848 után hogyan váltak egységes parasztfalvakká, az előbbi fejezetekben már érzékeltettük. Életmódjuk, életformájuk változásait a következőkben kíséreljük meg felvázolni.

Göcsej lakói színmagyarnak mondhatók. A megye nyugati részein a Hetéshez is számítható vend-vidék, délen a Nagykanizsa környéki német települések, keleti, dél-keleti területeken a zalavári apátság 18. századi telepítésű német falvak övezik Göcsejt és környékét. E nemzetiségi területek paraszti kultúrája nem sokban tér el az általunk vizsgált térség hagyományos műveltségétől. Ezt vizsgálva sok hasonlóságot, azonoságot találunk mind az építkezésben, a lakáskultúrában, mind az életmód, életforma alakulásában, a nemzetiségi és magyarlakta területek között. Vallásukra nézve nagyobb részt katolikusok, kisebb mértékben reformátusok, de kevés evangélikus is található köztük. Évszázadokon keresztül a göcseji falvak többségében paraszti-kereskedői szinten mozgó kisszámú zsidó lakosság is élt. A göcseji szegek lakói szinte a reformációt követő évtizedektől a református vallást gyakorolták. Göcsej északi, keleti és déli részén a falvak katolikusok. A Bánfiak alsólendvai uradalmához tartozó falvak jobbágylakossága uruk példáját kényszerűen követve, a katolikus vallásról a kálvinista hitre tértek, majd a vallási ellentétek elmérgesedésével újra visszavettek a katolikus vallást. Göcsej vallási történetét vizsgálva sok adatot találunk arra vonatkozóan, hogy a 16. századtól a vallási forrongások mennyire befolyásolták a lakosok hit életét. A protestáns hitet „csak ott tartották meg a lakosok, ahol nem tartoztak földesúri hatalom alá: a szegek vidékén és pedig Becsvölgyön Kustánszegen, Csonkahegyháton és Milejben” – írja Gönczi Ferenc.

Feltételezések szerint a református vallás terjesztője ezen a vidéken Dévai Bíró Mátyás volt. A reformáció kálvini iránya a 16. század végére az új vallás iránt elkötelezett követőkre talált a szegek vidékén. De nem sokáig gyakorolhatták új hitüket, mert az ellenreformáció vallásüldözései a göcseji falvakat sem kímélték. 1655-ben Csesztregről kiverték a kálvinista lakosságot. Ezzel kezdődött Göcsejben a vallásüldözés, és a prédikátorok elkergetésével, a templomok átmeneti vagy végleges elfoglalásával folytatódott. 1718-ban Milejből Hollósi Gáspár és Ivánczi Nagy Mózes prédikátorokat üldözték el, a reformátusok templomát pedig elvették. A két prédikátor 1720-tól „Becsvölgyén tűnik fel, ahol a reformátusok szabad vallásgyakorlata mindvégig megmaradt. A református prédikátorok sok zaklatásnak voltak kitéve akkor is, ha kereszteltek, eskettek és temettek. A falvak katolikus és református lakosai is állandóan torzsalkodtak egymással. Barabásszegen és Kustánszegen 1762-ben például a kálvinisták nem eresztik be a pápista halottal együtt a plébánost és a pápista mestert. A református temetőbe csak a halottvivőket engedik be” – írja Pais Sándor református lelkipásztor. A reformátusoknak sem volt joguk katolikus temetőbe temetkezni. 1780-ban a mileji katolikus plé-

159. Hegypásztorok mustszedése, Babosdöbréte, 1951.

bános „vallási gyűlöletből felosztotta a temetőt, külön mérette, hogy a reformátusok például a római katolikusok közé ne temetkezzenek”.

Barabásszegen a vallási ellentétek mérséklésére a reformátusok megkapták a Szent Adrián tiszteletére épített kis katolikus kápolnát, ami kicsinek bizonyult. Új templomot nem építhettek, így más megoldáshoz folyamodtak. A parókia mellett ugyanis „Építettett a' pajta, a melyben attól fogva szokott lenni vasárnapokon a reggeli órákon az Isteni tisztelet a templom elkészüléséig.” 37 éven keresztül ebben a boronapajtában tartották az istentiszteleteket.

A 18. század végére Becsvölgye lett a göcseji reformátusok központja. Ide és az 1803-ig fennálló kustánszegi kis fatemplomba jártak istentiszteletre a Vas megyei Őrség református hívei is. Az 1732-ben templomuktól megfosztott őrségi árvaegyházak népének ugyanis Becsvölgye lett az anyaegyháza. A Vas megyeiek Kustánszegre vezető útját, amely a keményfai határon vezetett keresztül, ma is „Kálomista völgy”-nek, az

ottani kutat „Kálomista kút”-nak nevezik. Kustánszeg 4–5 kilométerrel közelebb fekszik az Őrséghez, mint Becsvölgye. Így érthető, hogy inkább oda jártak az őrségiek. Mivel a kis fatemplomba nem fértek be, a templomot körülvevő hatalmas fák alatt tartották az istentiszteletet. Ennek emlékére 1948-ig – Pais Sándor református lelkész szolgálata idején minden év májusában a kustánszegi új templom előtti szilfa alatt emlékező istentiszteletet tartottak.

A göcseji nép vallásosságát Pländer Ferenc, a novai plébános így jellemzi: „Az adózó nép általánosan szereti az Isten házát, örömmel tanul, a' vallás dolgában állapotjához képest jártas, jámbor, Istent féltő és tiszta erkölcsű, azért tzégéres gonoszokat vagy elfajult tisztátalanokat ezek közt ritkán találni.” A göcseji szegek vidékén lakókat azonban eléggé lebecsüli: „Másképp áll Göcseinek nem kis része azokra nézve, kik már azért is, mivel több adatott nekik, miveltebbek és erkölcsösebbek voltak, sem Isten háza, sem iskola nem ezek számára építettett.” Gönczi Ferenc azonban általánosságban ezt mondja: „Vallásosságát külsőleg eléggé kifejezésre juttatja... de nem vakbuzgó... templomba szeret járni... Munkájának megkezdésénél, befejezésénél szintén megnyilvánul vallásossága.” Munkakezdésnél „Isten segítségét hívja”. Voltak olyan parasztgazdák, akik első szántáskor az első fordulónál az olvasót az eke szarvára akasztották és imádkoztak. Mások mielőtt a befogott marhát megindították, előttük az ostor hegyével keresztet húztak. Gönczi idejében ha valaki szántás után a hegyre ment, fedetlen fővel imádkozott. A göcseji ember sóhajtozásainál, vágya kifejezésénél sűrűn emlegeti Isten nevét., Sárhidán a kendervetésnél a férfiak így fohászkodtak:

„Uram Jézus, segíts meg! Nőjj meg, kender.” Ha bárhol a mezőn, erdőn, szántóföldön harangszót hallottak, földre térdelve imádkoztak. Gyakran emlegették a szentek nevét is. Tófejen, ha év közben a hegyen a pinceajtót bezárták, kulccsal keresztet vetettek rá, s ezt mondták: „Szent János áldása maradjon a hajlékon is, meg az elmenőkön is.”

A 19. század végén a reformátusok és a katolikusok már „egymás vallása iránt a legnagyobb türelemmel viseltetnek. Közös területük van a temetőnél, egy bejárattal. Egyik fele a katolikusok, a másik fele a reformátusok részére szolgálva” – olvashatjuk Gönczi könyvében.

A falusi papok élete elég nyomorúságos szinten mozgott. Életmódjuk a korabeli paraszti életformához volt hasonló. Lakásuk tipikus göcseji lakóházban volt, gazdasági udvaruk is a parasztportával volt azonos. Becsvölgyén az 1745-ben épült parókia faboronákból épült, falait sárral tapasztották, tetejét zsúppal fedték. 1817-ben új lelkészlakást építettek, de még az előbbihez hasonló módon. Ebben az újban két szoba volt, és egy konyha, valamint egy kamra is tartozott hozzá.

Általánosságban elmondhatjuk, hogy itt a Göcsejben, de más zalai falvakban is – hasonlóan a környező vidékek (például Vas megye) gyakorlatához – mind a plébániaépületek, mind a tanítólakások a 19. század elejéig a paraszti lakóházakhoz hasonlóan épültek. A díjlevelek szabályozták, hogy az egyházi épületeket a hívek hogyan és mi módon kötelesek rendben tartani, takarítani, javítani.

160. Présház előtt ülő férfi, mellette régi hegyközségi korsó, Nagykutas, 1952.

A lelkipásztorokat az egyházközség tartotta el. Jövedelmüket is a lelkipásztori díjlevél szabályozta. A becsvölgyi prédikátor 1812-ben a falutól 50 rénes Forintot, 30 pozsonyi mérő búzát, 60 mérő rozst, 1 mázsa húst, 25 font fagyút, "mázsa sót, 12 szekér szénát kapott. Bort szüretkor a terméshez képest minden ember maga tetszése szerint ad. A díjlevelek tartalma az idők során változott, de még 1947-ben is hasonló díjlevél határozta meg a lelkész – állami fizetésén kívüli – járandóságát. Sokszor azonban igen nehezen, hosszú könyörgések árán kapták meg a papok a nekik járó juttatásokat, akkor is jóval kevesebbet, mint ami a megállapodásban szerepelt. Pais Sándor egy 19. századi adatot idézve írta, hogy „bort szüretkor, ha koldul, valami keveset adnak ugyan némelyek, de többnyire csúfot űznek belőle”. Kustánszegen még 1950-ben is ismerték azt a nótát, ami a kolduló papokat kigúnyolta:

*„Nincs mennyország, nincs pokol,
Még a pap is kóbakol, kóbakol,
Hát egy szegény béreslegény
Hogyne kóbakolna szegény!”*

Zala megye korai iskolázására, az oktatás történetére vonatkozóan az eddigi kutatások alapján elmondhatjuk, hogy a 16. században Kapornokon, Szepetneken és Egerszegen működtek katolikus iskolák. A reformáció hatására Lendván alakult ki jelentős művelődési központ. 1554-ből vannak feljegyzések arról, hogy itt református és luteránus tanítók működtek. Egyes adatok szerint már a 15. században tanult zalai fiatalok a bécsi egyetemen. Főként egerszegi, kávási, alsólendvai, salomvári diákok nevét őrzik a bécsi egyetem anyakönyvei, de a peregrináló zalai nemesifjak a bolognai és a páduai egyetemekre is eljutottak. Arról is tudunk, hogy néhány zalai kisnemes távolabbi magyar városokba küldte gyermekét tanulni. Így például a 18. század végén a petrikeresztúri Móricz István Kőszegen végezte iskoláit, mások Szombathelyen és Sopronban folytatták tanulmányaikat. Ezt a lehetőséget azonban csak néhány, főként módosabb családból származó diák tudta kihasználni. Az 1600-as évek elejétől egyre több faluban indult meg az alsófokú iskolai oktatás. Lentiből, Csesztregről, Szécsiszigetről vannak erre vonatkozó adataink. A 18. század első évtizedeitől azonban szentgyörgyvölgyi, kustánszegi, söjtöri (később más falvakbeli) iskoláról is találunk feljegyzéseket.

„A' józanabb gondolkodó Göcsei birtokos... körülményeihez képest iparkodik magát lelkiképpen kiművelni... az adózó nép örömmel tanul... a férfiak közt is többen találtak, kik olvasni, írni 's mennyire szükségük van, számolni tudnak. Az asszonyok és leányzók általánosan tudnak olvasni...” – írta Plánder Ferenc a 19. század elején Göcsej esmérete című könyvében. A nemesekről azonban siralmas képet ad: „tudok olly nemes helységet, mellyben a' vármegye egy tisztos Eskütyén kívül egyetlen férfiú találtak, ki olvasni, írni tud...” A nemesek Plánder szerint azért nem törekedtek megtanulni írni, olvasni, mert úgy vélekedtek: „mivel attyuk sem járt oskolába, mégis nemes volt, így az ő fiaik szinte oskolai tanulás nélkül is nemesek lesznek”. Plánder Ferenc bizonyára a nemesekkel szemben több tekintetben elfogult volt, és elképzelhető, hogy példaként végleteket mutatott be. Nem vette figyelembe a terület elzártságát, a szinte megközelíthetetlen falvakat. Talán igazán nem is igen volt tisztában – katolikus plébános lévén – a távolabbi nemesi falvak református lakosságának művelődési lehetőségeivel. A sokat idézett vagyonelektárakból kitűnik, hogy egy-egy kisnemesi családnál könyveket is jegyzékbe vettek, egyházi és világi könyveket egyaránt találunk közöttük.

„A reformáció nemcsak az ige hirdetésére, hanem a gyermekek nevelésére és tanítására is nagy gondot fordított. A hagyomány azt tartja, hogy a vidék legrégebb iskolája Becsvölgyén, Kustánszeg fordulatban volt, alapítási éve ismeretlen” – írja Pais Sándor. Az épület faboronából épült 'Iskola és Tanítói lakul" szolgált. Mileyben 1771-ben azt írják, hogy a milejiek „emberemlékezetet meghaladó idővel ezelőtt fogadták fel az első tanítót”. 1771-ben Tako Ferenc volt a mileji iskola tanítója. „Van egy szobája, ez egyben az iskola is; ehhez van még egy konyhája és 1 kamrája.” 1777-ben a tanítónak nyolc tanítványa volt. Egy évvel későbbi adatok szerint az új, zalabaksai származású tanító évente „15 kocsi fát kapott, gabonából minden lakostól 2 marokkal... minden háztól 3 krajcárt”.

A tanítót jobban fizették azok, akik írásra és olvasásra tanították gyermeküket, kevesebbet adtak, akiknek gyermekük csak olvasni tanult. A tanítás mellett a harangozás, a temetéseken való éneklés, a virrasztás, esetleg jegyzői funkciók elvégzése is a tanító feladatkörébe tartozott. Ezekért a szolgálatokért külön fizetséget kapott. Harangozásért nyolc kereszt gabonát és öt urna bort a falutól, egy temetésért hét krajcárt. A református vidékeken a falusi tanítókat általában a község lakói fogadták fel, iktatták be és ellenőrizték munkájukat. Katolikus falvakban a tanítókat többnyire a falu és a plébános, ritkábban a földesúr alkalmazta, de a felügyeletet mindig a plébános gyakorolta.

A falusi tanítók képzettsége a 19. század elejéig elég alacsony szinten mozgott. Elemi ismeretekre oktatták a gyerekeket, bár egyikük-másikuk íráson, olvasáson kívül számtant is tanított, sőt a latin nyelv alapismereit is oktatta. Mindenesetre a falusi tanítók teljes sorsközösséget vállaltak a falu népével, úgy, ahogy ezt Plánder Ferencnél olvashatjuk: „... minden Anya Egyházakban vannak kisebb-nagyobb falusi oskolák, mellyekben a' szánakozásra méltó falusi Tanítók, minekutána a' kapálásban és kaszálásban mint élhetések egyetlen eszközeiben kifáradtak, közönségesen a' Gyermek ' tanításában szokták fáradt testeiket kinyugasztalni.”

A 18. század második felében Zala megye 519 falujára csak 146 tanító jutott. A zalai helységek 28,1%-ában volt tanító. 1806-ban 170–180 elemi iskola lehetett a megyében.

A század végén Gönczi Ferenc továbbra is nagyfokú elmaradottságról beszél. Az okot a kedvezőtlen földrajzi körülményeknek és az elzártságnak tulajdonítja. „Mert e népben a minden jóra való hajlandóság mellett, a tudás vágya is erősen megnyilvánul” – írja.

Az iskolaügy és a kulturális viszonyok azonban továbbra is igen szomorú képet mutattak. Egy 1935-ben végzett felmérés szerint az 1920-as években Göcsej lakosságának 30%-a analfabéta volt. 36 községben 24 iskola működött, 2868 gyerekkel 50 tanító foglalkozott. „Göcseji tanítónak lenni mit jelent, azt csak az tudja, aki tisztában van az itteni viszonyokkal.” – írták a szombathelyi cserkészek, akik a felmérést végezték. De a falusi tanítóság ekkor is, mint 100–150 évvel korábban, sorsközösséget vállalt a néppel.

A rossz útviszonyok, a nagy távolságok télvíz idején a többnapos távollét a családtól (ti. a gyerekek, ha nem tudtak hazamenni, idegeneknél vagy rokonoknál maradtak) a tanulmányi előmenetelre is befolyással voltak.

Hétköznapiak, ünnepek

A családi élet fordulóinak kiemelkedő eseményei és az ezekhez fűződő százados hagyományok és szokások szorosan kapcsolódtak a lakóház és a parasztpporta szinte minden épületéhez és helyiségéhez.

A családi ünnepek közül mind a születésnek, mind a házasságkötésnek, de a halálnak is gazdag szokásvilága maradt meg Göcsejben.

Gönczi Ferenc nagyon sok születéssel kapcsolatos babonát gyűjtött, amelyekben még a századfordulón is sokan hittek. A család, a menyasszony, de a vőlegény is már házasságkötéskor sok babonás szokással igyekezett elősegíteni a gyermekáldást, befolyásolni a majdani szülés lefolyását és a születendő gyermek nemét. Ha a menyasszonyt az esküvőről hazajövet a szobai ládára ültették, és az csikorgott, a házaspár biztosan számíthatott gyermekre. Ha a menyasszony nyitott ládára ült le, mégpedig úgy, hogy senki nem látta, biztos lehetett abban, hogy nem lesz gyereke. „Hogy az asszony könnyen szüljön, a vőlegény észrevétlenül nyomja a jegypénzt a menyasszony markába” írja Gönczi. A terhes asszonynak sok mindent megengedtek. Sok bort ihatott, hogy erős gyermeke legyen. Lophatott minden ételből, amit megkívánt. Főleg annak örültek, hogy gyümölcsöt lopott, mert az a fa bőtermő lett. „Kettős gyümölcsöt azonban ne egyék, mert kettős gyermeke fog születni.” Nagylengyelben úgy vélték, ha terhes asszony tököt lop kopasz, ha kukoricát lop nagy hajú gyereke lesz. Ha viselős asszony eltagadta állapotát, sok helyen azt tartották, hogy gyermeke nehezen fog beszélni, sőt hazudós lesz.

A szülés régen otthon, a szobában folyt le. Gönczi sok helyen hallotta, hogy „régén, a kályha elé szórt rozsszalmára fektették le a vajúdo asszonyt”. Az ő idejében a szülő nők többsége azonban már az asztalra borulva, vagy térdre ereszkedve egy kis ruhadarabon, vagy szalmán hozta világra gyermekét. Volt, aki ágyban szült, alája rakott piszkos lepedőn. Egyes helyeken azt tartották, hogy az a nő szül könnyen, akit ilyenkor férje az ölében tart. Gyakran előfordult, hogy szülésnél a férj is jelen volt, de ekkor a vajúdo asszonynak nem volt szabad férje megszólítására felelni.

A szülésnél a család idősebb asszonyai segédkeztek, de a falubeli bábaasszonyt is mindig elhívták. A 18. századi összeírások szerint nagyon sok faluban volt nyilvántartott bábaasszony. 1778-ban Petrikeresztúron Karakay Anna, Hernyéken Tóth Katalin segédkezett a szüléseknél. Bődén, Dömeföldén, Gellénházán a bábaasszonyok minden szülés után 17 krajcárt kaptak.

A patriarkális világban, bármennyire szigorúan tartották is az alvásrendet, a gyermekágyas asszonynak mindig szorítottak helyet a szobában, igaz, hogy legtöbbször az ágy és a fal közé rakott padra fektették, mellette kis teknőben helyezték el a gyermeket. Az is előfordult, hogy a gyermekágyas asszony felépüléséig „a szoba alján szalmán húzta meg magát”. Azokon a helyeken, ahol az asszony ágyban szült, és felépüléséig benne is maradt, az ágyat „Nagyboldogasszony ágyának” nevezték, mivel azt tartották, hogy a szülő asszonyok patrónusa a Nagyboldogasszony. Ezt az ágyat szülés előtt a bábaasszony készítette el. Magas rudakra feszített és földig érő lepedővel vették körül az ágyat úgy, hogy ne lássék. A Boldogasszony ágyát a szegek református falvaiban is megvetették. Várföldén, mikor a szülő nő belefeküdt a Boldogasszony ágyába, a bábaasszony ezt mondta: „Na most feküdjél le a Boldogasszony ágyába, legyen veled a Szűz Mária”. A gyermekágyas asszony régen hét hétig feküdt.

Az újszülöttel és az anyával kapcsolatban is sok babonás szokás volt ismeretes a göcseji falvakban. Az újszülött gyermeket azért fektették anyja mellé, hogy a boszorkányok el ne vigyék. Szintén ezért és hogy a gyereket ne hogy megbabonázzák, Milejszegen apja ingét és gatyáját rakták rá. Egész Göcsejben elterjedt szokás volt, hogy a gyerek párnája alá fokhagymát tettek. Ezzel úzták el a boszorkányokat. Katolikus vidéken az újszülött nyakába olvasót akasztottak, amit hét hétig nem volt szabad levenni, máshol szentelt vizet, gertyát, imádságos könyvet, szentelt füveket raktak a gyermek fekvőhelyére, hogy a gonoszt elűzzék.

A gyermekeket nyolcnapos korukban megkeresztelték. Keresztszülőnek, komának rokonokat, barátokat választottak. A rokonságot még a századforduló éveiben is a bábaasszony kérte fel, hogy vállalják el a komaságot. Általános szokás volt, hogy a keresztszülők felekezeti különbség nélkül voltak egymás komái. Szívesen hívták komának a falubeli zsidó kereskedő házaspárokat is, de fordítva is így volt. Egy-egy gyermeknek 6-8 keresztszülője is volt. Előfordult azonban az is, hogy a büszke apa, ha nagyon bántotta, hogy nem fia, hanem csak „hitvány leánygyereke” született, nem hívott meg komát keresztelőre. Ilyenkor rendszerint a papné vállalta, hogy a kislányt keresztvíz alá tartja. A keresztelésen az anya régen nem vett részt, a gyermek körül csak a keresztanyák álltak. Miután a gyereket a templomból hazavitték, nagy ebéd vagy vacsora kezdődött. Ezek a keresztelői étkezések sokszor a lakodalmi ebédekkel is vetélkedtek. Ilyenkor sok érdekes történetet meséltek egymásnak, ettek-ittak, mulattak.

A gyermekágyban fekvő asszonyt a komaasszonyok, rokonok, szomszédok gyakran meglátogatták. Ilyenkor nagy kerek kosárban vittek neki mindenféle jó ételt.

Amikor utoljára mentek látogatni, az ételes kosárból nem hiányozhatott a gyermek nagyságú és formájú tészta, az ún. fumu. Ezen az utolsó alkalmon vidám mulatságot rendeztek, így ünnepelték a gyermekágyból felépült anyát.

Szokásban volt az is, hogy keresztelő után hat hét múlva, vagy esetleg még későbbben a keresztszülők elmentek „nézőbe”. A nézőt „paszitanak” is nevezték. A keresztszülők ezen a napon ajándékokat, ún. korozsmát vittek keresztgyerekeknek, az anyának pedig tisztított tyúkot, süteményt, bort. A paszitan vidám órákat töltöttek együtt, néha zene is szólt, és reggelig elmulattak. Plánder Ferenc a paszitat az asszony avatásával, tisztulásával azonosítja: „Göcsejben a’ szülő asszony beavatása napján ... vígadnak...” Az asszony avatására, az ún. egyházkelésre akkor került sor, amikor az anya a gyermekágyból felkelve, először ment templomba. Avatás előtt az asszonymnak sehová nem volt szabad mennie. Azt tartották Nagylengyelben, hogy 7 hétig a szülés után az úton túl nem mehetett. 7 hétig a padlásra se engedték föl, mert akkor gyermeke holdkóros lesz.

*„Amott vagyon egy szép erdő,
Jaj de sűrű az.
Abban vagyon egy almafa,
Jaj, de bimbós az.*

*Egyik ágán ez a Rozi
Úgy megsírdogál,
A másikon ez a Jancsi
Verset fújdogál.*

*Azon kérlek, szívem Rozi,
Hogy meg ne csaljál,
Szívem alá lépesmézzel
Mérget ne adjál.”*

Nován énekelték ezt a kedves párosító dalt, ami azt is jelentette, hogy egy-egy leány már eladósorba került, a legény pedig házasságra gondolt.

A párválasztásban leginkább a vagyoni helyzet játszott nagy szerepet, a társadalmi rang – úgy mondják – nem nagyon befolyásolta az ifjú pár egybekelési szándékát. Azt már a korábbiakban is elmondtuk, hogy nemesek és jobbágyok között a házasságok révén szoros családi kapcsolatok jöttek létre. Erre nemcsak a korabeli adatok utalnak, de a családnevek kutatói is sok névazonosságot tudtak kimutatni a nemes- és jobbágynevek vizsgálata során.

A régi időkben minden esetben a szülők választottak gyermekeiknek társat. „Általányosan a házi gazda határozza meg az üdőt, mellyben a háznál lévő nőtlen, vagy mint Göcseiben nevezik, hés legén megházasodjék, ez gondolkozik a’ leányról, és ha egyet kiszemelt leánynak szüleihez, ki ismét nem a’ leányzóval, hanem egyedül a’ szülőkkel közli látogatásának tárgyát”. Így írja le Plánder Ferenc a korabeli göcseji leánykérés szokását. Miután megegyeztek, eljegyzéssel, a kézfogóval készítették elő a házasságot. A kézfogóra általában szombati napon került sor, amikor is a legény a leendő násznagyokkal, hozzátartozóival a lányos házhoz ment. Rendszerint kalácsot, peracet, húst, bort is vittek magukkal. Az esti beszélgetés során egyeztek meg abban, hogy a házasságba a legény vagy lány milyen vagyonnal lép be. Az egyezkedést a násznagyok vezették. Miután megegyeztek, ami bizony olykor sok veszekedéssel, tusakodással is járt, szabályos móringlevelet ír-

tak. A móringlevélben kölcsönösen leírták, hogy mennyi pénzt adnak egymásnak, vagy milyen más ingó vagy ingatlan vagyonnal lépnek a házasságba. A levél azt is tartalmazta, hogy egyik vagy másik fél halála esetén a házhoz vitt ingóságokat, sőt a „láda- és ágybéli ruhákat” is az elhalt családtagjainak vissza kell juttatni. Ez főleg akkor érvényesült, ha a házasságból nem született gyermek. A móringlevés mind a nemes, mind a jobbágycsaládoknál szokás volt.

A móringlevés után a vőlegény rendszeren jegypénzt vagy foglalót fizetett. A lány pedig szép, kivarrott jegykendőket adott a vőlegénynek. Általános szabály volt, hogy a jegyeseket a templomban háromszor kihirdették, és csak ezután következett az esküvő, ami több napi igazi vígalom volt mind a családtagok, mind pedig az egész falu népének.

A beházasodott vőnek még a 20. század elején is kevés becsülete volt a családban. Csak szorgalmas munkával tudta becsületét kivívni, különben „künek áll a rúdvég” vagy „kölletlen, mint szekérben az ötödik kerék”. „A menynek – írja Gönczi – a gazdaasszony mellett kevés szerepe van a háznál. Ha nem elég ügyes, nem elég alkalmazkodó, sok keserűséget kell elnyelnie”.

A feleség a férjét magázta, sőt a család többi férfitagját és az idősebb asszonyokat is. A férjét uramnak, „embernek”, „emberemnek” mondta, de „férjemnek” is. A férj a feleségét „anyjuknak”, „anyjukomnak”, „asszonynak”, vagy egyszerűen a keresztnévén nevezte. A férj mindig tegezte a feleségét.

A gyermek az édesanyját „idesanyámnak”, „édesanyámnak” hívta. A nagyszülőket „mamának”, „papának”, „nagymamámnak”, „nagypapámnak” szólították.

A férj és feleség szülei egymást „nászasszonyomnak”, „nászuramnak”, vagy egyszerűen „nászomnak” mondták. A férj és feleség egymás szüleit „ipamnak”, „napamnak” nevezte.

A komaság többnyire barátságon alapult, „komámuramnak”, „komámasszonyomnak” hívták a keresztszülőket, a gyerekek pedig „keresztanyámnak”, „keresztapámnak” szólították őket.

*„Jaj, kedves, idős párom,
Kedves hűtfős társam,
De itt hacc bennünket.”*

„Há legyek, mit csinyállok gyerekeimmel! Jaj, ides kedves párom, de hű párom vuotá, Jajjaj, jaj. Jaj, kedves párom, ki füzeti meg az adússágot!” Így és még sok keserves jajszóval siratták a bezárt koporsóra borulva a göcseji asszonyok férjeiket, miközben a kántor hosszú verssel búcsúztatta a halottat. De hasonló siratóversekkel búcsúztak gyermeküktől a szülők, szüleiktől a gyerekek is. Ilyenkor minden kedves és jó eszükbe jutott a halottakról, jó tulajdonságaikat, cselekedeteiket befoglalták a siratóénekekbe. Akik nem éreztek elég erőt és képességet, hogy szeretteiket elsirassák, siratóasszonyokat fogadtak, akik a siratás fejében búzákat kaptak. A siratók a temetőig kísérték a halottat.

A halál bekövetkezését sokszor különös jelekből már előre kikövetkeztették. Halott lesz a háznál, ha a kenyér sülés közben kereszt alakban hasad meg. Akkor is, ha a falióra megáll, ha a szobai kályha vagy a konyhai tűzhely behorpad, ha karácsony böjtjén, ebéd idején a kakas kukorékol – hitték a göcsejiek még a 20. század elején is.

Mint mindenhol, Göcsejben is az öreg emberek jó előre készültek a halálra. Időben kikészítették halotti ruhájukat, vagy meghagyták családtagjaiknak, hogy melyikbe temessék el őket. A ládák, szekrények mélyéről előkerültek a családról családra hagyományozódott széles, „piros hímes”, csipkés halottas lepedők is.

Idős korban, mikor már egyre többet gondoltak a halálra, legtöbbször végrendeletet írtak. Így volt ez a nemesi és a jobbágycsaládokban egyaránt.

Mikor a családtagok úgy látták, hogy a beteg hamarosan meg fog halni, az asztal helyén vagy a szoba közepére vetettek ágynak, „hogy könnyebben haljon meg”. Gönczi azt írja, hogy még az ő idejében is azt tartották: „ki a földön született, az nem tud ágyban meghalni. Némelyek azért kíváncsiak le a földre”, ha halni

161. Lakodalmas menet, 1950-es évek.

készülnek. „Megtörténik, hogy a nagybeteg az ágyból leugrik s odaszól a körülötte siránkozóknak: „Meg akarok huanyi, tericcsenek hama szómát a fűödre, aggyanak kezembe gyertyát, s alig hogy lefekszik – meghal.” Ezután megmosdatták a halottat és felöltöztették. Bocföldre, Sárhida környékén feketébe. A viselős állapotban meghalt asszony mellé gyermekruhát fektettek, mert „az a hiedelmük, hogy a viselős asszony a gyermeket vagy a halottas ágyon, vagy a koporsóban elszüli”. A férfi halottra ünneplő ruháját vagy vőlegényruháját adták, lábára bocskort, csizmát húztak. Rendszerint nagy öltésekkel összevarrtak egy lepedőt, amibe szalmát tömtek, azután székekre deszkákat helyeztek, erre a kitömött lepedő került, majd ráfektették a halottat. Kustánszegben pl. a mennyezetgerendákra merőlegesen, Pálfiszegen a gerendákkal párhuzamosan állították fel a ravatalt. A koporsó megérkezéig a halottat a díszes halottas lepedővel takarták le.

Azt, hogy halott van a faluban, először a harangszó adta hírül. Református falvakban a felnőtt halott férfit a nagyharang három csendítésével, a nőt két csendítéssel jelzik, fiatal halálát a kisharang hirdeti. A rokonságnak az ún. „halálposta” adta tudtul, hogy a családban valaki meghalt. A családtagok jártak körbe és mondták meg a szomorú hírt.

Amikor halott volt a házban, körülötte sokféle babonás cselekményt végeztek. Így például dereka alá vasdarabokat helyeztek, hogy ne fakadjon ki, de kifakadás ellen vizet is tettek a ravatal alá egy sajtárban. Ha szoptatós anya halt meg, halála után a csecsemővel kiszoptatták a tejet, hogy az is haljon meg. Ha szopós gyermek halt meg, anyja az arcába fröcskölt a tejéből, hogy kiapadjon. Halott gyermek mellé kedves játékát is a koporsóba rakták, „hogy mindezek a másvilágon mint szükséges eszközök a rendelkezésre álljanak”.

Még a közelmúltban is szokásban volt, hogy a falubeliek a halott fölött virrasztottak. Általában maguktól mentek a halottas házhoz, előfordult azonban az is, hogy a virrasztókat meghívták.

18. század végi adataink szerint abban az időben az éjjeli és nappali virrasztást „az Oskola Mesternek kellett véghez vinni Tanítványaival”. Becsvölgyén a „nappali éneklésre... 2 petákal” fizettek, s külön fizették azt, hogy a halott kikísérésekor is énekeltek. A gyermekek éjjeli virrasztását 1783-ban betiltották. A virrasztók kalácsot, perecet, bort kaptak virrasztás közben. Azt tartották, hogy virrasztás közben enni kell, mert különben a halottal álmodnak.

Shokás volt régen az is, hogy a virrasztóba ún. „csörgőpálcát” vittek. Ez hasított mogyoróvessző volt, amivel ha ráütöttek az elbóbiskolóra, csörgött, és az erre felébredt.

A halottat Szent Mihály lován, vagyis a hordozható koporsótartó állványon vitték másnap a temetőbe. Harangszó jelezte az indulást. Ha a temető messze volt, a Szent Mihály lovát kocsira vagy szánra tették. Elöl ment a fejfát vivő, utána a lelkipásztor az „énekvezérrel”, az énekesek, majd a halottvivők (vagy a kocsi, szán), utánuk vonult a család és a falu népe. Reformátusok induláskor a 332. dicséretet énekeltek, ami így kezdődik: „Búcsút vennem el kell mennem e földről nékem...” Katolikusoknál szokásban volt, hogy a keresztvivő bal karjára gyászszalagot tűztek, a családtagok, rokonok pedig fekete szegélyű zsebkendőt vittek magukkal, amit a sírba dobtak. Azt tartották, hogy így könnyebb a feledés.

Sok háznál volt szokásban, hogy mikor az elhalt gazdával a temetőbe indultak, az állatokat az istállóból kieresztették, majd visszafordították és újra bekötötték őket. Úgy gondolták, hogy így nem pusztulnak el gazdájuk után.

A kisgyermeket rendszerint keresztzülei vitték, ha nagyobb fiú vagy lány halt meg, koszorúslányoknak és vőlegényeknek öltözött fiatalok vették vállukra a Szent Mihály lovát. Ha fiú halt meg, akkor induláskor a koszorúslányok vitték az udvarról az útra, ott a fiúk hordozták a temetőig, a temetőkertbe újra a lányok vitték.

Szertartás után a gyászolók a halottas házhoz mentek vissza, hogy a halott fölött tort üljenek. Plánder idejében is így volt: „lakomázva keseregnek a holtak temetése után, 's ezt Tórnak nevezik”.

A halotti tort télen vagy esős időben a házban, nyáron az udvarra kitett asztaloknál ülték meg. Egész lakodalmi étrendet kellett végigenni az abroszokkal leterített, ünnepélyesen megterített asztaloknál.

Már az 1770-es évektől tiltották a halotti torok megrendezését. Főként féktelen étel- és italpocsékolás miatt tiltották a különféle rendeletek a „haszontalan szokásokat és ceremóniákat”. Ezek a tiltások azonban nem befolyásolták az ősi szokások megtartását, s szinte napjainkig megülik a halotti tort.

A családfő halála után végre kellett hajtani a végrendeletben írottakat. A jobbágyok rendeleteit az úriszék, a nemesekét a vármegyei alispán ellenőrizte, és felügyelt azok igazságos és szabályszerű végrehajtására. A múlt század közepétől a községi és megyei hatóságok feladatkörébe tartozott az ügy.

A jobbágyok a telken álló épületeik, telkeik és ingó vagyonuk felett végrendelkezhettek. A telket, földesúri tulajdon lévén, a rajta lakó és gazdálkodó jobbágy halála után a család csak akkor használhatta, ha úrbéri kötelezéseit teljesíteni tudta. Ellenkező esetben olyan jobbágy birtokába került, aki vállalta az úrbéri terhek teljesítését.

A jobbágy ősi és szerzett vagyona az elhalt fiai és hajadon leányai között egyenlő mértékben oszlott meg, de az özvegy is örökölhette. Férjzett leányok csak az ősi vagyomból követelhettek részt. Előfordult, hogy oldalági rokon is örökölt.

A nemesi hagyatéki leltárakból kiderül, hogy a vagyomból a fiú örökösök egyenlő mértékben örököltek, a hajadon leányok pedig férjhezmenetelükig apjuk ingatlanának negyedrészt birtokolhatták. Amikor pedig férjhez mentek, pénzzel vagy ingósággal kellett kielégíteni őket. Ez volt az ún. leánynegyed. A vagyomból olyanok is örökölhettek egy-egy tehenet, akik a családnak valamilyen munkában hosszabb ideig önként, ingyen segítettek, például beteget ápoltak.

A múlt század közepétől általánosan az a szokás érvényesült, hogy a fél ingatlanvagyont egyenlő mértékben oszlott meg a testvérek között, a másik fél az özvegyre szállt. Természetesen az öröklésben nemcsak az általános hatósági törvények érvényesültek, sok helyi szokás is formálta, alakította.

Az elhalt kiskorú árváinak védelmét szigorú törvények biztosították. Az árvák mellé minden esetben gyámot rendeltek. A feudális világban a jobbágyárvák jussának védelmét, ellenőrzését a község által választott ún. árvaatya látta el. A nemesárvák gyámjait vármegyei alispán rendelte el. A gyám, az ún. tutor az esküdtek és tanúk jelenlétében volt köteles összeírni

az árvák összes javait, ingó és ingatlan vagyonukról teljes leltárt készíteni. Minden évben pontos jegyzéket kellett írni a befolyt jövedelemről, a kiadásokról, számot kellett adni az egész birtok állapotáról. Sokszor megtörtént az, hogy a tutorok visszaélése miatt néhány év alatt a birtok elkótyavetyelődött, a nemesi árvák, mire nagykorúak lettek, teljesen elszegényedtek.

„A végrendeletek száma nagyobb volt a nemesi községekben és olyan jobbágyközségekben, amelyekben a földesúr gyakorolta a magvaszakadtak örökségéhez való jogát” – írja Tárkány Szűcs Ernő. Kutatásai szerint az 1860 körüli időktől a végrendeletek száma fokozatosan emelkedett. A végrendelezők többsége minden időben a vagyonosabb rétegekből került ki, ennek ellenére nem volt ritka, hogy a szegényebbek is írtak végrendeletet. Egy 20. század eleji felmérés szerint Zala megye lakosságának 10 százaléka végrendelezett.

A hagyatéki leltárak, árvaszéki iratok és osztályos egyezségek fennmaradt tömegéből válogattuk ki a legfontosabb és legjellemzőbb részleteket. Azokat, amelyek a mai napig is a göcseji parasztság életmódjának, gazdálkodási és tárgyi világának évszázados múltjára a leglényegesebb adatokat szolgáltatják.

A munkás hétköznapi életet azonban nemcsak a parasztélet fordulóit jelző családi események szakították meg. A falu életében igen nagy jelentősége volt az egyházi ünnepeknek is, és ezeket az évszázadok alatt kialakult hagyományos paraszti szokások is emlékeztetéssé tették. A téli és tavaszi vallási ünnepeket – sok népszokással, babonával gazdagítva – katolikus és református falvakban egyaránt megtartották. De nemcsak az egyházi ünnepekhez kötődtek szigorúan, az év jeles napjait is érdekes szokásokkal ünnepelték. Ezek közül most csak egyet, a regölés szokását emeljük ki. Annál is inkább lényegesnek tartjuk ezt, mert egyes kutatók szerint a regölés Göcsejben alakult ki, innét terjedt el, igaz, itt a Dunántúlon nem nagy területen, mindenestre Vas megyében, Szombathely környékén is ismerték és tartották.

A regölés szokásának legrégebb írásos emléke Pländer Ferentől maradt ránk: „... közös szokás Göcseiben... Szent István első Vér Tanú estvéjén regélni... Néhány serdülő ifjak Sz. István Vér Tanú estvéjén különösen azon háznak ablaka előtt a' hol férjhez menő leányt sajdítanak, a' következő danajt éneklük: Kie fő gazda, szálljon Isten házadra, Serege magáe örző angyallájjé, vetött asztalájjé, telő poharájjé, meg sűt kappanyájjé...”

A göcseji falvakban a századforduló éveit követően is még megvolt a regölés hagyománya. Gönczi Ferenc is gyűjtött regős énekeket, de napjainkban Vajda Józsefnek is sikerült még a régi szokás nyomára bukkanni.

Könyvában

87 ^o	Vas Dórfel	-	-	-	-	2
88 ^o	Vas halan hercei litas, egy kőhorlan	-	-	-	-	9
89 ^o	Vas vagy a pléb jöbi együl magyiról	-	-	-	-	5
94	Vas lapán, és hargas vas	-	-	-	-	2
95	Szpenyi	-	-	-	-	2
96 ^o	Vas nyaral	-	-	-	-	1
97 ^o	Vas bari híjén híerü	-	-	-	-	1
98 ^o	Olom tal ali való tabos híron labia	-	-	-	-	2
99 ^o	Vas vagy vella tés en bms a fajélból lu inem való	-	-	-	-	1
99 ^o	Szpenye ala való hokuhás Szpenyi	-	-	-	-	1
99 ^o	Jeri Hanna fenyi fábul, ej hírtog Hanna	-	-	-	-	2
99 ^o	Vas bari sajtaj, ej mojlchus sajtai	-	-	-	-	2
99 ^o	Mofdi Capta	-	-	-	-	1
99 ^o	Fabul fenyi fábul	-	-	-	-	1

95°

162. Részlet Komáromy Márton halála után készült vagyonszezársárból, Nemesapáti, 1780.

Karácsony este 15-20 éves fiúk bandába verődve, maskarába öltözve, csörgő láncokkal, botokkal felszerelve, házról házra járva, énekelve kívántak a házbelieknek minden jót az elkövetkező évre.

Söjtörön így mesélték a népdalgyűjtőnek a régi szokást:

„Istvánkor szoktuk járni. Hárman, négyen egy csoportba összeálltunk, s kifelé fordított bundával, szőr-kucsával szoktunk regölni menni. Fölszerelésünk tarisznya volt, meg láncos bot, melyet éneklés közben taktusra a földhöz ütögettünk. A fizetség általában aszalt gyümölcs szokott lenni, meg sütemény, karácsonyi maradék. Néha pénz is adódott.”

Mikor a regösök egy-egy házba bekopogtak, általában megkérdezték, hogy „szabad-e regölni?” Mikor engedélyt kaptak, kérésüket mondókával is megismételték:

„Megjöttek szegény Szent István szolgálai a messze havas országból. Kinek füle, kinek keze fagyott le a nagy hidegben. A kietek adományából akarjuk meggyógyíttatni. Mondjuk-e vagy nyomjuk?” – „Mondjátok!”

„Kelj föl gazda, kelj föl,
szállott isten házadra,
sokával, seregével,
szárnyas angyalával,
terült asztalával,
tele poharával,
Rőt ökör régi törvény,
Haj, regö rejtem.

Amott kerekedik
Egy kis kerek erdő,
Abban legelészik,
csoda fiú szarvas,
csoda fiú szarvasnak
ezör ága-boga,
ezör mise gyertya
Gyújtatlan gyújtassék,
Oltatlan aludjék.
Rőt ökör régi törvény,
Haj, regö rejtem.

Adjon az úristen
két kis ökröt az ekertartónak,
arany ekeszarvat,
ennek a gazdának két kis béröst,
az ökörhajtónak
aranyszál sudarat.
Rőt ökör régi törvény,
Haj, regö rejtem.

Adjon az úristen
ennek a gazdának
egy hold földön száz mázsa búzát,
egy hold szőlőn
száz akó borocskát.
Rőt ökör régi törvény,
haj, regö rejtem.

Adjon az úristen
ennek a gazdának akkora hízót,
mint egy számár,
akkora orgyát, akkora háját,
mint egy sajtár,
akkora szalonnát,
mint a mestergerenda,
mint ez az ajtó.
Rőt ökör régi törvény,
haj, regö rejtem.

Adjon az úristen
ennek az asszonynak
egy tyúk alatt száz csibefiat,
egy lúd alatt száz libafiat.
Rőt ökör régi törvény,
haj, regö rejtem.

Itt is tudunk egy legényt,
Kinek neve Jóska,
Ott is tudunk egy kislányt,
kinek neve Julcsa
Isten meg ne mentse,
mint a róka farkát lyukba,
kebelébe rejtse,
belesindör-söndörgesse,
belesöndörgesse.
Rőt ökör régi törvény,
Haj, regö rejtem.

Ágyban fekszik a gazda,
csatos erszény az oldalán,
száz bankó benne,
fele szegény regölöké,
fele a gazdáé.
Rőt ökör régi törvény,
hej regö, rejtem,
Csiszegünk, csoszogunk,
nyírfakéreg bocskorunk,
nagy vasfazék a dobunk,
kenderkóc a szakállunk,
nyírfafa ága a borunk.

Énekük befejeztével a regösök „alamizsnát” kaptak. Az összegyűjtött diót, gyümölcsöt, szalonnát, bort többnyire a kocsmában fogyasztották el. „Azt a földet, melyet éneklés közben a takust verők lánczos bottal föltörnek, a ház népe összesöpri és gabonával keveri össze. E keverék egy részét a majorságnak adják, hogy jó tojó legyen, más részét a vetőmag közé keverik, hogy bő termés legyen.”

A családi és egyházi ünnepek, a jeles napokhoz fűződő szokások és babonák feloldották a napi munkák egyhangúnak tűnő ritmusát, de nem kevésbé jelentettek ünnepet azok a közös munkaalkalmak sem, amelyek évente több ízben is összehozták a családot, rokonságot, szomszédságot.

Ha manapság egy idős parasztembert megkérdezőnk, hogy régen a hagyományos paraszti világban az egyéni vagy a csoportos munkákat szerette-e jobban, a válasz szinte mindig a csoportos, kalákában végzett munkák javára dől el. A májusi, júniusi első kaszálások idején már kora hajnalban indultak a férfiak a rétre, ahogy egymást segítve, hosszú órákon át kaszálták a friss fűvet. Szinte mindenki ezt a munkát szerette a legjobban. Nemcsak a hajnalok párás hangulata, a lekaszált fű fanyar illata és a levágott rendek gyönyörűsége jelentette az örömet. Meg-megpihenve, át-átszóltak egymásnak, híreket váltva, csintalan történeteket mesélve, viccelődve folytatták a munkát. Délelőtt, mikor már a forró nap felszárította a rendbe vágott fű tetejét, jöttek az asszonyok, lányok, megforgatták egy kicsit a száradó fűvet, közben egymással, szomszédal beszélgetve megpihentek. Délután újra forgatták, estére pedig kis boglyákba rakva óvták a harmattól, éjjeli esőtől. Másnap újra széthintették és addig forgatták, míg meg nem száradt. Akkor már be lehetett hordani a pajtákba. A közös munkák hangulata az aratások és a hordás idejét is sokak számára emlékezetessé tette. A segítségbe végzett munka, a közös ebéd mind, mind összegyűjtötték még a távolabbi szegeken lakó, esetleg rég nem látott rokonokat, barátokat is. Ezek a találkozások mind a közösség kapcsolatát erősítették, formálták és fűzték szorossá. Az őszi betakarítások idején is egymást hívták segítségül, „kölcsonbe dolgoztak”. Nemcsak a krumpliszedést, a cséplést végezték közösen, a szüret is mindig „segítségbe” történt. Egy alkalommal az egyik rokon szőlőjét, másik alkalommal a másikat szüretelték a rokonok, ismerősök. Minden közös munkát és annak sorrendjét egymás között békességgel beszéltek meg és osztották el.

Szőlőszedés idején az egész hegy tele volt szüretelőkkel. A szüret megkezdése „bizonyos ünnepies érzést keltett az emberekben. Ennek kifejezéseképp lődözgettek. Általában vígan folyt a szüreti munka. A tehetősebb gazdák ilyenkor levágtak egy tinót. A szőlőszedés ideje alatt rikogattak. Egy-kettő „hujintotta”, a közelben lévő szedők visszhangoztatták és tovább adták. Egy-egy ily rikkantás az egész szőlőhegyen ismétlődött s végigvonult.” Így írja le Gönczi Ferenc a göcseji szüret hangulatát a 20. század fordulóján.

A szüret, a préselés, a forrásnak indult bor gondozása, az óbor töltögetése mindig okot

163. Regösök, Milej, 1910.

164. Hegyremenők, Páka, 1900 körül.

165. Beszélgetés egy szőlőhegyi préházban.

adott arra, hogy szinte naponta a szőlőhegyre kelljen menni. De a „hegyremenés” nemcsak akkor történt, amikor valami dolog akadt a pincében, szőlőben. A göcsejiek szinte naponta, a napi munkák elvégzése után is kimentek a hegyre. Délután, alkonyat felé mindig megeléngültek a hegyre vezető utak, kinyíltak a pinceajtók, hangosak lettek a préházak és a hűvös szobák. Az arra menők be-beköszöntek egymáshoz és egy-egy pohár bort eliszogatva, szalonnát, hagymát, kenyeret kóstolgatva elbeszélgettek, nótáztak, huncutkodtak. Alkonyatkor mindenki hazafelé indult, kezében egy-egy üveg borral, hátukon tarisznyával, szíjon lógó csutorával.

Ezek a találkozások mindig alkalmat adtak arra is, hogy a napi híreken, falubeli eseményeken kívül megbeszéljék, ki merre járt, mit tud a világról, mit hallott ettől-attól. Ilyenkor beszélhették meg közös sérelmeiket és ilyenkor határozhatták el tiltakozásaikat ezek orvoslására. Szép, régi énekeket is énekelhettek és a híres göcseji balladákat is elmondhatták egymásnak.

Hiszen a göcseji nép régies nyelvezetű, archaikus elemeket hordozó költészetét, színes népdalkincsét messzeföldön ismerték. Talán éppen a szőlőhegyi préházakban énekelgették legtöbbször ezeket a dalokat. Sok régi mesét, történetet is hallottak egymástól a régi időről, háborúkról, harcokról, véres eseményekről, hősookról, szerencsét próbáló szegénylegényekről, királyokról, királyleányokról...

*„Ecczéri királnok vuót ecczéri liányo,
Aranhaju, csillagszömü, nēm vuót neki párgyo.
Ezüsbe, aranba, gyiémántos ruhábo,
Üötöztetik mindig királi pompábo.*

*Ecczéri királnok vuót ecczéri fija,
Arambu vuót kargya, ezüs paripájo.
Nap vuót a homlokán, huódvélág a mellin.*

*Ecczéri királnok vuót ecczéri fija.
A másik királnok vuót ész szép liányo,
A za szép királfurfi gyütt hatlovas hintun,
Megkiérettë az királliánt azon uton-muódon.
Még is egyesütek, neki ajállották,
Iés állu eh hiétig lakziját tartották.*

*Vüttö királfurfi az liánt szerette,
Sziép hat lovas hintun, aran kerekke.
Hok körösztümentek en nagy erdüsigën,
Niégy hajdukatona állott elejükbe.”*

A vers további részei arról szólnak, hogy a királyfinak azt mondták:

„Ebbe a zuórábo kendnek meg kö hanyi!” A királyleány könyörgésre fogta a dolgot. A hajdukatónak azt felelték: „Megváthottya magát, segethet a zurán: Három iéjje hállon kapitányunk ágyán: urastu, lovastu emehet azután!” A királyleány ráállott s a vége az lett, hogy férjének s neki is levágták a fejét. A ballada így végződik:

*„Álgyon Isten, álgyon, idős-kedves uram,
Lölkünk a másvilágon összütalákozzon!”
„Álgyon Isten, álgyon, kedves felesigém,
Lölköd másvélágon engöm fökeressön!”*

Tavaszi délutánokon, mikor befejezik a napi szőlőmetszést, permetezést, vagy hűvös, párás nyári alkonyatkor, szép őszi napokon, mikor bent a pincében megindul a must, forr már az újbor, még manapság is kiülnek a présházak elé a szomszédok, ismerősök, jó barátok... Iszogatnak... beszélgetnek. Messze ellátni innen. A távoli, lankás dombok között apró települések... Egyiknek-másiknak csak a templomtornyát látni... a távoli dombokon pedig apró, fehér pontoknak tűnnek a pincék, régebbi és újabb présházak. Csönd van... soha nem hallott csönd. A dombtetőn ülnek. Előttük meredeken ereszkedik lefelé a szőlőhegy, a mély katlan. A parcellák szétterülnek, s a nyílegyenesen lefutó szőlősorok a dombhajlatot követve, legyezőszerűen szétnyílnak. „Olyan, mint Isten tenyere” – mondja az egyik, s a másik elrédvedve rábólint.

Ők most nem királyokról, s királyleányokról mesélnek egymásnak, nem háborúkról és hősről, s véres eseményekről... Hanem arról a hagyományos paraszti életéről, amelynek eltűnéséről oly sokat hallottunk már, amelynek elmúlásáról szomorúan s lemondóan beszéltek azok a régi öregek is, akiket az utóbbi évtizedekben megszólítottunk.

A présház előtt ülő két jó barát sem ezt a régi világot kívánja vissza. Sokkal inkább arról beszélgetnek, ha a hagyományos paraszti élet el is tűnt, valami hátha mégis megmaradt belőle. Ami talán szunnyad csupán, s arra vár, hogy újra felélessék, amit mégis tovább lehet örökíteni belőle. S ez a valami az a közösségi érzés, közösségi gondolat, az a láthatatlan összetartó erő, ami nemzedékről nemzedékre ott munkálkodott a családok, a faluközösségek, a falu társadalmi életében. S amit a lelkekből kimosott a modern idő. Ezt a közösségi gondolatot, ezt az érzést kell, ezt kellene megtartani, s ezt kell, ezt kellene tovább hagyományozni.

„Mert ha ez a láthatatlan erő, ami a kisközösségeket odaköti a faluhoz és összeköti őket, akkor megmaradunk” – mondja az egyik. „Igen, igen. S ha ez a szunnyadó erő, a közösségi érzés feléled, akkor a zalai aprófalvak is megmaradnak a nagyobb közösségnek, a megyének és az országnak. Mert az országot, az országokat, nem királyok és elnökök, hanem a földet megtelepülő és megülő emberek tartják meg a történelmi időkben” – mondja a másik jó barát.

166. Látkép a bödei szőlőhegyről, 1941-1943.

Zalaszentgyörgy

Zalaötvő

Nova

Zalatárnok

Gellénháza

Tófej

Kustánszeg

Bak

Sárhida

Szómagyarázatok

aconalis gabona: lásd dézsma.

agilis: nőági nemes, anyja vagy felesége révén

anno: évben

árenda: bérlet, bérösszeg

árendás: bérlő, de így nevezik azokat a jobbágyokat is, akik egy összegben fizetik tartozásukat a földesúrnak

conscriptio: összeírás

consideratio: szemügyre vétel, tekintetbevétel

curialis: egytelkes nemes

curialis község: olyan község, amelynek lakosai nem jobbágytelkekre, hanem nemesi földre telepedtek.

Mentesek voltak az egyházi tized alól, a földesúrnak nem kilenceddel, hanem heteddel tartoztak.

deserta sessio: elhagyott, puszta jobbágytelek

dézsma, dézsma, decima (tized): az egyháznak (a katolikus megyéspüspöknek) járó természetbeni szolgáltatás, amelyet I. István király törvénye óta adtak a parasztok. (Legalábbis törvény írta elő) A 18. században a gabona, a bor, a juh, a bárány és a méhrajok után szedték. Nevezték királyi dézsmának is a török idő alatt, mivel a királyi kamara bérelte a végvárak ellátására. A földesúrnak járó kilencedet is gyakran nevezték így (eredetileg I. Nagy Lajos király 1351-es törvénye rendelte el a szedését). Az ország egyes részein a kilenced helyett gabonából és borból állandó mennyiség szedésére tértek át, amelyet aconaliának vagy hegyvámknak neveztek.

diverticulum: dűlő

dűlő: a szántóföldnek talaj, fekvés, távolság szerint a többtől elkülönülő része.

esküdt: a falusi esküdt az öreg bíró, míg a vármegyei esküdt a szolgabíró vagy alszolgabíró mellé választott tisztségviselő volt.

faizás, fájészás: a jobbágy erdőhasználati joga

falu bírása: lásd öregbíró

fátens: tanú, valló, tanúskodó

földközösség: a föld birtoklásának és használatának közösségi formája, lásd még nyomás.

fundus: jobbágytelek, bővebben lásd telek.

hegyvám: lásd dézsma

hold: eredetileg nem fejezték ki számszerűen, általában a helyileg szokásos igával egy nap alatt felszántható földdarabot jelölte.

inventárium: vagyonösszeírás jegyzéke, vagyonleltár

irtás (föld), irtvány (extirpatura): erdőirtással, mocsár lecsapolással, stb. termővé tett, szántófölddé vagy rét-té alakított terület.

jobbágy: nem nemes, földesúri joghatóság alatt álló személy, aki a földesúr tulajdonában lévő földön telepedett meg. E föld birtoklása és használata után munka-, termény- és pénzszolgáltatással tartozott, amelyet usus (szokás), contractus (szerződés) vagy urbárium szabályozott. Tágabban a parasztság egészének összefoglaló neve, amelybe a telkes jobbágy és a zsellér is beletartozik, szűkebben a jobbágytelekkel bíró jobbágy (colonus, telkes jobbágy) szemben a zsellérral. A szakirodalom a jogilag egységes jobbágyosztály létrejöttét a 13. századra teszi.

kappan: herélt kakas

kereszt: a kévézett gabona tarlón való rakásának célszerűen, kalászvédően képzett alakja, négy egyenlőszárú kereszt forma, innen kapta a nevét.

kéve: valamilyen szálas termés összekötözött, általában egy kézzel emelhető csomója, pl. gabonakéve. A legkisebb számítási-, ill. mértékegység lett a szálas gabonánál.

különös(en): külön

makkbér: a makkoltatásért a földesúrnak járó összeg

makkoltatás: a sertések téli etetése, hizlalása a tölgyesek, bükkösök makkján

mezőváros (oppidum): vásártartási kiváltsággal rendelkező, fallal körül nem vett település.

nyomásos rendszer: a földközösséghez kapcsolódó földművelési rendszer, a határ használatának módja. Közép- és újkori földművelési rendszer, a megművelt és pihentetett földterület váltásán alapult. Két formája van: a két- és a háromnyomás. Kétnyomással a földterület egyik részében az őszi vagy a tavaszi gabonát termesztik, míg a másikba tavaszi gabonát vetettek és a harmadik rész maradt ugaron. A nyomás szó azt

jelenti, hogy a legelő állat megtapossa, nyomja a gyomot és megtrágyázza a földet. A nyomás együtt jár a nyomáskényszerrel, ami a falu összes lakója számára megszabja, hogy miként használhatják a földet. Egy-egy nyomás dűlőkre tagolódik tovább, a dűlők nyilasokra (parcellákra). A föld újraosztásának módja nyílászással történt (nyilas osztás), általában mindenkinek jutott valamennyi dűlőben egy vagy több parcella.

osztályos egyesség: testvérek, rokonok közötti megállapodás a vagyonról

öreg bíró: a falu választott első elöljárója

parlag, parrag, parlagolás: lásd nyomásos rendszer

pascuatio, pascuum: legeltetés, legelő

praedium: pusztá, elpusztult település helye. A puszták használatáért a birtokosok általában árendát kértek.

A pusztá bizonyos részeiért természetbeni járadékot vagy munkaszolgáltatást is követelhetett a földesúr.

Szokták az allódium vagy majorság szinonimájaként is használni.

possessio: birtok, falu

pusztá házhely: deserta telek, elpusztult jobbágytelek

quartélyos, kvártélyos: az a személy, illetve azok a személyek, akinek, ill. akiknek a falu lakossága kénytelen szállást biztosítani és ellátni (elsősorban katonaság). Volt, ahol erre a célra kvártélyházakat állítottak fel.

recognoscáljuk: elismerjük

regulatio, regulál: szabályzat, szabályoz

residentialis ház: lásd curia

robot, úrdolga (robottae): a jobbágy földesúrnak teljesített munkaszolgáltatása. Néhol, különösen az árendások, pénzben is megválthatták. Az urbárium rendelkezése értelmében az egészhelyes jobbágy 52 nap ígás (marhás) vagy 104 nap kézi (gyalog) robottal tartozott földesurának, a többiek telekhányaduknak megfelelően. A házas zsellér évente 18, a házatlan évente 12 nap gyalog robottal tartozott.

sarjú: másodfű kaszálás

sessio: lásd telek

subscriptio: aláírás

számosállat: a közlegelőkön a legelőbér fizetése szempontjából teljes értékű állat fizetési egysége. Vagyis: egy nagy ló vagy szarvasmarha = 2 tavalyi növendék = 10 juh = 5 disznó = egyaránt egy számosállat (Balogh István)

Szent György napja: április 24.

Szent Mihály napja: szeptember 29.

szolgabíró, alszolgabíró: az adott járás területén illetékes vármegyei tisztségviselő

telek, jobbágytelek, házföld házhely, házülés (sessio): a földesúri terhek kiszabásának alapegysége. Belső telekből és az ahhoz tartozó külső telekből, appertimentiából áll. A telekszervezet a 13-14. század fordulóján szilárdult meg. Az úrbérrendezés is a telki állományt tette meg a jobbágyszolgáltatások egyedüli alapjává.

testimoniális: bizonyágtétel

tilalmas erdő: az az erdő, vagy erdőréssz, ahol a földesúr nem engedélyezi a faizást és a makkoltatást.

tutor: gyám

tyúkfiat: csirkét

tyúkmony: tojás

urbárium: jogi, gazdasági iratfajta, amely tartalmazza a jobbágyok szolgáltatásait és általában a jobbágynépesség összeírását.

úrbéres: földesúri joghatóság alatt álló személy, aki szolgáltatással tartozik az általa birtokolt és használt földdekért a földesurának.

úrbéri rendelet, úrbérrendezés: Mária Terézia által 1767-ben kiadott rendelet, amely egységes alapokra kívánta helyezni a jobbágyi adózást, központilag kívánta rendezni a földesúr-jobbágy viszonyt.

zsellér, zsöllér, lakó: tágabb értelemben a jobbágyág alsóbb rétege. Eredetileg az számított zsellérnek, aki nem rendelkezett ígásállattal és ezért sem szántóföldje, sem rétje nem volt. A zsellérek egy része, szőlőre, irtványra vagy ígásállatra tett szert, ők részesülhettek a falu szántójából és rétjéből, csak a jobbágytelekkel rendelkező jobbágyokhoz képest csökkentett arányban. A különböző összeírások a mezővárosi kézműveseket is ide sorolták. (Erre Zala megyéből is vannak példánk). A falu közös földjén megtelepülőket, páston ülő zselléreknek nevezték. Az úrbérrendezés után a nyolcad teleknél kisebb földterülettel rendelkező parasztokat hívták így (inquinus), míg a földdel sem rendelkezőket házatlan zselléreknek (subinquinus). Az elnevezés sokféle réteget takart.

Irodalom

Balassa M. Iván

A parasztház évszázadai. A magyar lakóház középkori fejlődésének vázlatai. Békéscsaba, 1985. 188.

Barabás Jenő

Zalai pajták. A Göcseji Múzeum Jubileumi Évkönyve 1950–1960. Zalaegerszeg, 1960. 277–287.

Barabás Jenő–Gilyén Nándor

Magyar népi építészet. Budapest, 1987. 204.

Bárdosi János

A felsőszölnöki szlovén füstősház (Egy füstös konyhás hajlított ház bontásának tanulságai). A Vas megyei Múzeumok értesítője. 11–12., Szombathely, 1977–1978. 226–281.

A festett díszítésű házormokról és a hegyhátszentpéteri tájházzal. Savaria. A Vas megyei Múzeumok értesítője. 11–12. Szombathely, 1977–1978. 183–295.

Bellosics Bálint

A hetési faház. Ethnographia. 1897. 88–103.

Benda Gyula

Egy Zala megyei köznemesi gazdaság és család a XVIII. század közepén. Agrártörténeti Szemle XXVI. 1–2. Budapest, 1984. 1–84.

Bél Mátyás

Zala vármegye leírása. In: Zala megye a XVIII-XIX. században, két korabeli leírás alapján. Zalai Gyűjtemény 46. Zalaegerszeg, 1999. 13–70.

Bíró Friderika

Az Őrség ház- és lakáskultúrája a 18. század végétől napjainkig. Szombathely, 1975. 184.

A felsőszenterzsébeti harangláb. TÉKA 1–3. Szentendre, 1981. 11–13.

Ácsolt ágyak Lendvadedesről. Ház és Ember 2. Szentendre, 1984. 213–215.

A Göcseji Falumúzeum. In: Szabadtéri Néprajzi Múzeumok Magyarországon (szerk.: Kurucz Albert–Balassa M. Iván–Kecskés Péter). Budapest, 1987. 107–112.

Göcsej. Budapest, 1988. 296.

Füstősházak az Alpok alján. A Nyugat-Dunántúl népi építészetének helye az Alpok-Adria régióban. In: Nyugat-Dunántúl népi építészet (szerk.: Cseri Miklós). Szentendre-Szombathely, 1995. 21–32.

Az épített környezet. Település építkezés. In: Vas megye népművészete (szerk.: Gráfik Imre). Szombathely, 1996. 29–75.

Az otthon népművészete. Lakáskultúra. In: Vas megye népművészete (szerk.: Gráfik Imre). Szombathely, 1996. 76–95.

Magyarföld megmarad. In: Magyarföld megmarad (szerk.: Riederauer Andrea). Magyarföld, 2001. 34–43.

Szegek, házak, kálhák, szobák. In: Szentgyörgyvölgy (szerk.: Kapiller Imre). Száz magyar falu könyvesháza. Budapest, é. n. 132–148.

Bóna István

A becsvölgyi női idol. A Göcseji Múzeum Jubileumi Emlékkönyve 1950–1960. Zalaegerszeg, 1960. 83–95.

Borosy András

A királyi várspánságok hadakozó népei Magyarországon a tatárjárás előtt. Hadtörténelmi Közlemények XXX. 1. Budapest, 1983. 3–24.

Az Árpád-kori királyi vármegye felbomlása és hadakozó népeinek sorsa. Hadtörténelmi Közlemények XXX. 4. Budapest, 1983. 627–550.

Határőrség és határőrök az Árpádok korában. Hadtörténelmi Közlemények XXIV. 4. Budapest, 1977. 543–556.

Bödei János

Madárfogók Göcsejből. Vasi Szemle VI. 3. Szombathely, 1939. 162–167.

Népi gazdálkodás és szokásai, táplálkozás. Adatok Zalabaksa népi gazdálkodásához. Göcseji Helikon 2. Honismereti Közlemények. Zalaegerszeg, 1970. 65–122.

Búza Péter

Söjtör. Száz magyar falu könyvesháza. Budapest, é. n. 237.

Csaplovics János–Kossits József

A Magyar Ország Vendus Tótokról. Tudományos Gyűjtemény V. 1828. 3–50.

Csizmazia György

Nova község monográfiája. Budapest, 1926. 8.

Dávid Katalin

A hahóti és a csatári bencés apátságok alapításáról. Vigilia. 43. 5. Budapest, 1978. 291–265.

Degré Alajos

A magyar nemesi (curialista) községek szervezete és gazdálkodása 1848 előtt. Vas megye múltjából '76. Levéltári Évkönyv I. Szombathely, 1976. 100–114.

Dominkovits Péter–Káli Csaba–Kvassay Judit–Molnár András

Kehida. Száz magyar falu könyvesháza. Budapest, é. n. 208.

Dömötör Sándor

Göcsej és Girgácia. A Göcseji Múzeum Jubileumi Emlékkönyve 1950–1960. Zalaegerszeg, 1960. 259–261.

Égető Melinda

Szülőhegyi szabályzatok és hegyközségi törvények a 17–19. századból. MTA könyvtárának kiadása. Budapest, 1985. 208. Hegytörvények forrásközléseinek gyűjteménye (1470–1846). Budapest, 2002. 335.

Felhő Ibolya

Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában I. Dunántúl. Budapest, 1970. 362–427.

Flórián Mária

Hogyan öltözöködött a Vas megyei köznép? In: Vas megye népművészete (szerk.: Gráfik Imre). Szombathely, 1996. 157–195. Magyar parasztviseletek. Jelenlévő múlt. Budapest, 2001. 343.

Fülöp István

Gönczi Ferenc élete és néprajzi munkássága. Göcseji Helikon 8. Honismereti Közlemények. Zalaegerszeg, 1976. 10–57.

Für Lajos

A berceli zenebona. 1784. Budapest, 2000. 502.

Göncz László

Fejezetek Lendva történetéről 1920-ig. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet. Lendva, 1996. 120.

Gönczi Ferenc

Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár, 1914. 689.

Göcsej népköltészete. Zalai Tudományos Gyűjtemény I. Zalaegerszeg, 1948. 354.

Györfly György

István király és műve. Budapest, 1977. 167.

H. Csukás Györgyi

Az Mester Emberek Míveinek árazása. Építőiparosok, famunkák, építőanyagok, asztalosok és esztergályosok árszabásai (1626–1820). Budapest, 1996. 175.

A kőépítkezés múltja a Balaton-felvidéken és a Bakonyban. In: A Balaton-felvidék népi építészete (szerk.: Cseri Miklós–S. Lackovits Emőke). Szentendre–Veszprém, 1997. 53–92.

Az Mester Emberek Míveinek árazása. Fazekasok, üvegesek, pintérek, fémmunkások, szítások árszabásai. Budapest, 2001. 252.

Hegyi Imre

A népi erdőgazdálkodás jogszokásairól. Az erdőgazdálkodás története Magyarországon. Budapest, 1975. 490–511.

A népi erdőkiélés formái. Budapest, 1978. 319.

Holub József

Zala megye története a középkorban. Pécs, 1929. 488.

A bortermelés Zala megyében 1526 előtt. A Göcseji Múzeum Jubileumi Emlékkönyve 1950–1960. Zalaegerszeg, 1960. 181–202.

Zala megye középkori vízrajza. A Göcseji Múzeum Közleményei 23. Zalaegerszeg, 1963. 67.

Horváth László

Zala megye őskora. In: Zala megye ezer éve (szerk.: Kostyál László) Zalaegerszeg, é. n. 9–16.

Horváth Károly

Egy hernyéki parasztember dalkincse. Személymonográfia. Zalai Gyűjtemény 19. Zalaegerszeg, 1980. 476.

Horváth Zita

Paraszti vallomások Zalában I. Zalaegerszeg, 2001. 480.

Hudi József

A dunántúli nemesi községek státútumai a XVII-XVIII. századból. Veszprém, 1999. 140.

Kanyar József

A népiskola és a középfokú oktatás Dél-Dunántúlon a kései feudalizmus korában (1770–1848). MTA Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának értesítője. Pécs, 1977. 5–20.

Kállay István

Útszéki bíraskodás a XVIII-XIX. században. Budapest, 1985. 485.

Kerecsényi Edit

A népi méhészkedés története, formái és gyakorlata Nagykanizsa környékén. Néprajzi Közlemények XIII. 3–4. Budapest, 1969. 273.

Adatok a Zala megyei fazekasság történetéhez és értékesítési kérdéseire. Kutatások a gazdasági és társadalmi élet szolgálatában. Dél-dunántúli konferencia Szekszárd, 1975. Szekszárd, 1976. 79–98.

Zala megye néprajzi csoportjai. Budapest, 1979. 40.

Zala megye népi hímzései I. Zalai fehérhímzések. Népművelési Propaganda Iroda. Budapest, é. n. 123.

Erdő és ember Zalában. Vezető a nagykanizsai Thury György Múzeum kiállításához. Zalaegerszeg, é. n. 27.

A muramenti horvátok története és anyagi kultúrája. Zalai Gyűjtemény 20. Zalaegerszeg, 1983. 369.

Adatok az Alsólendva (Lendva) vidéki fazekasság XVIII-XIX. századi történetéhez. Zalai történeti tanulmányok. Zalai Gyűjtemény 35. Zalaegerszeg, 1994. 47–92.

Klasszicista és klasszicizáló oromfalas házak Kiskanizsán. Zalai Múzeum. 7. Zalaegerszeg, 1997. 101.

Hetési női viselet hímzések a Muraszombati Múzeum gyűjteményében. Zalaegerszeg, 1999. 36.

A lendvavidéki hetési magyar férfiak vászonviselete a Muraszombati és Lendvai Múzeum néprajzi gyűjteménye alapján. Zalaegerszeg, 2002. 44.

Kogutovicz Károly

Dunántúl és Kisalföld írásban és képben II. Göcsej. Szeged, 1976. 179–194.

Körmendy József

Fa- és sövénytemplomok a Veszprémi Egyházmegye területén a XVIII. században. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. Veszprém, 1971. 53–80.

Kubinyi András

Vásárok a középkori Zala megyében. In: Zala megye ezer éve (szerk.: Kostyál László). Zalaegerszeg, é. n. 53–60.

Kvassay Judit

Adatok Csesztreg történetéhez a 13–16. században. Fejezetek Csesztreg történetéből. Zalaegerszeg, 1996. 69–95.

Régészeti adatok a Zala megyei 15–16. századi háztípusokhoz. In: Nyugat-Dunántúl népi építészet (szerk.: Cseri Miklós). Szombathely–Szentendre, 1995. 183–196.

Levárdi Ferenc–Szlaternics Gyula

Műemlékek és műemlékvédelem Zala megyében. A nagykanizsai Thury György Múzeum Jubileumi Évkönyve. Nagykanizsa, 1972.

Magyar Dezső–Németh Lajos

Göcsej-Hetés vidéke, demográfiai viszonyai. Göcseji Helikon 6. Honismereti Közlemények. Zalaegerszeg, 1973. 49–70.

Major Jenő

A telektípusok kialakulásának kezdetei Magyarországon. Településtudományi Közlemények 12. Budapest, 1960. 34–35.

Maksay Ferenc

A magyar falu középkori településrendje. Budapest, 1971. 237.

Markó Imre Lehel

Zalai helynévfajtási problémák (Kanizsa, Túrje, Egerszeg). Zala Gyűjtemény 2. Zalaegerszeg, 1974. 3–15.

Zala megyei helynevek ipartörténeti vonatkozásai. Kutatások a gazdasági és társadalmi élet szolgálatában. Dél-dunántúli konferencia, Szekszárd 1975. Szekszárd, 1976. 171–176.

Molnár László

Vétyem üvegei. Élet és Tudomány. Budapest, 1981. 1296–1298.

A vétyemi üveghuta és termékei. Zala Gyűjtemény 18. Zalaegerszeg, 1983. 209–224.

Molnár László–Vándor László

A pákai „Várhelyi domb” területén végzett kutatásokról. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1982–1983. Zalai Gyűjtemény 18. Zalaegerszeg, 1983. 97–113.

Müller Róbert

Régészeti terepbejárások a göcseji „szegek” vidékén és településtörténeti tanulságaik. Göcseji Múzeum Kiadványai 30. Zalaegerszeg, 1971. 112.

Adatok a Nyugat-Dunántúl középkori népi építészetéhez. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 11. Veszprém, 1972. 195–211.

Nemesnépi Zakál György

Egy régi leírás az Őrségről. 1818. Vasi Szemle. 3–4. Szombathely, 1970. 272–286., 456–474.

Németh József

Adatok Zala megye kulturális emlékeiről I. Középkor. Zalai Gyűjtemény 8. Zalaegerszeg, 1978. 47–59.

Zala megye műemlékei. Zalaegerszeg, 1979. 134.

Ördög Ferenc

Adatok a göcseji és hetési keresztnevdívat legújabb kori történetéhez. A nagykanizsai Thury György Múzeum Jubileumi Évkönyve 1919–1969. Nagykanizsa, 1972. 395–411.

Személynévizsgálatok Göcsej és Hetés területén. Budapest, 1973. 620.

Zala megye helységneveinek rendszere. Magyar Névtani Dolgozatok 12. Budapest, 1981. 23.

Pais Sándor

A becsvölgyei református egyház története. (Kézirat) Becsvölgye, 1955. 192.

Keresztelési, esketési és temetkezési szokások a göcseji szegek vidékén. (Kézirat) Becsvölgye, 1960. 63.

A becsvölgyi gazdálkodás. Néprajzi Közlemények IX. 2. Budapest, 1964. 188.

Papp László–Végh József (szerk.)

Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg, 1964. 737.

Pataki László

Az őrségi református egyházmegye története. Budapest, 1992. 454.

Pálóczi-Horváth András

A késő középkori népi építészet régészeti kutatásának újabb eredményei. In: Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig (szerk.: Cseri Miklós–Tárnoki Judit). Szentendre–Szolnok, 2001. 221–260.

Pável Ágoston

Rigászás a Vendvidéken és az Őrségben. Pável Ágoston válogatott tanulmányai és cikkei. Szombathely, 1976. 103–124.

Penavin Olga

A nagycsaládrendszer Szlavóniában (Kórógyon). Újvidék, 1981. 224.

Plánder Ferenc

Zala Vármegyei Göcsei szóejtés (dialectus) 's annak némely különös szavai. Tudományos Gyűjtemény. III. 1832. 62–82. Göcseinek esmérete. Tudományos Gyűjtemény VI. 1838. 3–34.

Sabján Tibor

Késő középkori népies kályháink nagytáji vonatkozásai. In: Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig (szerk.: Cseri Miklós–Tárnoki Judit). Szentendre–Szolnok, 2002. 281–330.

Késő középkori lakóházak-rekonstrukciói (sarvalyi példák). In: Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig (szerk.: Cseri Miklós–Tárnoki Judit). Szentendre–Szolnok, 2002. 391–420.

A takaréktűzhely. Budapest, 2002. 176.

Népi cserépkályhák. Budapest, 2002. 204.

Simonffy Emil

Úrbéri birtokrendezések Zala megyében a jobbágyfelszabadítás után. Agrártörténeti Tanulmányok. Budapest, 1960. 229–414.

Adatok a paraszti birtokviszonyok vizsgálatához Zala megyében a jobbágyfelszabadítás után. Agrártörténeti Szemle. 1–2., Budapest, 1968. 131–179.

Egy fejlődésben lemaradó táj. Göcsej paraszti gazdálkodásának néhány kérdése. Göcseji Helikon 3. Honismereti Közlemények. Zalaegerszeg, 1971. 7–15.

A jobbágyfelszabadítás Zala megyében. Zalai Tükör, 1848–49 zalai eseménytörténete. I. Zalaegerszeg, 1974. 60–104.

Szabó Béla

Az agilisok és évszázados küzdelmük Zala megyében az adómentességért. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1982–1983. Zalai Gyűjtemény 18. Zalaegerszeg, 1983. 131–144.

Szabó István

A középkori magyar falu. Budapest, 1969. 251.

A falurendszer kialakulása Magyarországon X–XIV. század. Budapest, 1971. 215.

A nemesség és a parasztság osztályviszonyai a XVI–XVIII. században. Jobbágyok-Parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből. Budapest, 1976. 237–252.

Székely György

Településtörténet és nyelvtörténet. A XII. századi magyar nyelvhatár kérdéséhez. Mályusz Elemér emlékkönyv. Budapest, 1984. 311–359.

Szendy László

A Szily János cserkészcsapat göcseji mozgótábora. Szombathely, 1935.

Szentmihályi Imre

A Göcseji Múzeum mángorlógyűjteménye. A Göcseji Múzeum Jubileumi Emlékkönyve 1950–1960. Zalaegerszeg, 1960. 331–358.

A felsőszenkerzsébeti füstösház. Zalai Gyűjtemény 2. Zalaegerszeg, 1974. 103–169.

Pálóczi Horváth Ádám göcseji kutatásai. Zalai Gyűjtemény 2. Zalaegerszeg, 1974. 71–82.

Az élő Gönczi Ferenc. Göcseji Helikon 8. Honismereti Közlemények. Zalaegerszeg, 1974. 64–80.

Göcsej területfogalmának alakulása (Deák Ferenc Göcsejről). Zalai Gyűjtemény 5. Zalaegerszeg, 1976. 107–124.

Hetés és Lendvavidék néprajzi sajátosságai. Zala Gyűjtemény 7. Zalaegerszeg, 1977. 72.

XVII. századi adatok Göcsej nevééről és területéről. Ethnographia LXXX. Budapest, 1979. 565–568.

T. Mérey Klára

Zala megye útjai és a mellettük fekvő települések a XVIII–XIX. század fordulóján. In: Zala megye a XVIII–XIX. században, két korabeli leírás alapján Zalai Gyűjtemény 46. Zalaegerszeg, 1999. 71–225.

Takács Imre

Az erdészeti fejlődés Magyarországon 1888-ig a jogszabályok tükrében. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. Budapest, 1969–1970. 153–176.

Takács Lajos

Az irtásos gazdálkodás néhány jellegzetessége a göcseji szegekben. Ethnographia LXXXV. 4. Budapest, 1964. 489–522.
Egy irtásfalu földművelése. Budapest, 1976. 288.
Irtásgazdálkodásunk emlékei. Budapest, 1980. 418.

Tantalics Béla

Lenti története 1848-ig I. Lenti Honismereti Gyűjtemény 4. Lenti, 1993. 288.

Tárkány Szűcs Ernő

Magyar jogi népszokások. Budapest, 1981. 814.

Tóth János

A magyar skanzen és a göcseji szabadtéri múzeum. A Göcseji Múzeum Közleményei 20. Zalaegerszeg, 1960. 289–302.
Göcsej népi építésze. Budapest, 1965. 155.

Vajda József

Hallottad-e híred Zalaegerszegnek? 333 zalai népdal. Zalai Gyűjtemény 10. Zalaegerszeg, 1978. 362.

Vaska Miklós

Paraszti gazdálkodás Nován a két világháború között. Zala Gyűjtemény 11. Zalaegerszeg, 1979. 69.

Vándor László

A középkori várépítészet Zalában. Zala megye ezer éve. Zalaegerszeg, é. n. 49–52.
A zalai végvárrendszer a 16–17. században. Zala megye ezer éve. Zalaegerszeg, é. n. 89–96.
Zala megye középkori falusi építészetéről. In: Nyugat-Dunántúl népi építésze (szerk.: Cseri Miklós). Szombathely–Szentendre, 1995. 165–182.

Vörös Antal

A paraszti termelőmunka és életforma változásai a Dunántúlon. Történeti Szemle. Budapest, 1966. 167.

Zentai Tünde

A nyugat-dunántúli ház dél-dunántúli kapcsolatai. In: Nyugat-Dunántúl népi építésze (szerk.: Cseri Miklós). Szombathely–Szentendre, 1995. 139–150.

Zsoldos Attila

Zala megye kialakulása és a megyei intézmény története a 14. század elejéig. In: Zala megye ezer éve. Zalaegerszeg, é. n. 35–42.

A szakirodalom mellett felhasználtuk Szentmihályi Imre kéziratos gyűjtéseit, amelyek a Néprajzi Múzeum Adattárában és a Göcseji Múzeum gyűjteményében található, továbbá vegyes néprajzi anyagokat Kerecsényi Edittől, Pais Sándortól és több neves kutatótól. Haszonnal forgattuk, idéztük a Zala megyei Levéltár gyűjteményében található 17–18–19. századi családi kéziratosokat és a Generalis Congregatio, a Particularis Congregatio (1800–1807) anyagát. Felhasználtuk az itt őrzött, a zalavári bencés apátság házi levéltára vagyonösszeírásait, és a Zala megye helytörténeti lexikonához készült forrásanyagot.

A szómagyarázatok összeállításában segítségünkre volt Horváth Zita könyve (lásd Irodalomjegyzékben)

Az 1785-beli I. katonai felmérés térképei a Hadtörténeti Múzeum és Intézet archívumából, a légi felvételek a HM Térképtárából valók. A Zalaszentgrót és Alsólendva 17. századi ábrázolása (J. Ledentu) a Magyar Nemzeti Múzeum–Történeti Képcsarnok gyűjteményében található. Itt van Deák Ferenc szülőházáról készült 19. századi olajfestmény (ismeretlen festő műve) is. Tomasich János 1794-ből származó térképe Csáktornyáról az Országos Széchenyi Könyvtárban van.

A fényképek a Göcseji Múzeum és a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum fotóarchívumából valók. Az archív rajzok Gönczi Ferenc illusztrációinak felhasználásával készültek, de a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum néprajzi gyűjteményének és építészeti felméréseinek anyagából is mutatunk be néhányat.

Tartalom

- 3 Előszó
- 5 Táj és történelem
- 15 A szegek
- 22 A ház és az udvar
 - 35 Telki építmények
- 43 Az otthon és a család
 - 47 Kemencék, kályhák
 - 52 Konyhák
 - 58 Szobák
 - 63 Kamrák
 - 66 A család
- 72 Irtásos földművelés
- 81 Állattartás
- 86 Erdőhasználat, erdőézés
- 95 Kézműipar, népművészet
- 106 Falu és társadalom
- 116 Hétköznapiak, ünnepek
- 125 Színes melléklet
- 133 Szómagyarázatok
- 135 Irodalom

A *Szegek világa – Göcsej néprajza a 18-20. században* című könyvében Bíró Friderika összefoglalja mindazokat a tudományos eredményeket, amelyeket a század eleje óta a régészet, néprajz, történet- és nyelvtudomány a tájegységről és a környező területekről feltárt. Felrajzolja Göcsej középkori kialakulását és fejlődését, a történetiség jegyében és szellemében elemzi társadalmát, a levéltári források alapján pedig rekonstruálja a nagyszámú kismemesi réteg és a jobbágyparaszti társadalom 18–19. századi életformáját. A hagyományos paraszti gazdálkodást és életmódot is történeti folyamatában törekszik bemutatni, és megkísérli életre kelteni azokat a nagy horderejű és messze ható változásokat, amelyek Göcsej tradicionális paraszti kultúráját meghatározták, illetve e kultúra felbomlásához vezettek.

Néprajzi gyűjtőúton Magyarföldön, 1999.

Bíró Friderika néprajzkutató a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum munkatársa. A Nyugat-Dunántúl tájegység felelős muzeológusa 1968 óta. Részt vett a múzeumba került épületek kiválasztásában, megtervezte az épületegyüttes telepítési tervét, vezette a helyszíni bontásokat és az újraépítési munkákat. Munkatársaival együtt felépítette azt a közel negyven épületből álló múzeumi falut, amelyben harangláb, lakóházak, számos gazdasági épület és szakrális emlék együttese mutatja be Zala- és Vas megye hagyományos népi építészetét. A két megye falvaiban több ezer néprajzi tárgyat is gyűjtött. Ezekkel rendezte be az épületeket, bemutatva a paraszti lakáskultúra történetének egy-egy állomását. Tudományos munkáiban Zala- és Vas megye népi építészetéről, lakáskultúrájáról és a hagyományos paraszti életmód változásairól ír. Néhány írásában a népi építészet szerves részét alkotó falusi népoktatás történetével is foglalkozik. Hazai és külföldi múzeumokban több kiállítást rendezett a magyarországi szabadtéri gyűjteményekből és a paraszti életéről.